

ԱՐԵՎՏԱՆԱՅԵՐԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ
ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՕՐԻԵՆՏԱԾԻԱՆ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Երեմիա

Պատասխանում խմբագիր՝
Հ. Գ. ԺԱՄԿՈՅԱՆ

Հրատարակվում է
Երևանի Պետական համալսարանի
խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի
որոշմամբ

18792

НЕРСЕСЯН
Андраник Нерсесович
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ИХ
РУССКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

(На армянском языке)
Издательство
Ереванского Государственного университета
19 * Ереван * 62

Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն

Դարեր շարունակ գտնվելով Արևելքի երկու խոշոր ֆեոդալական բռնապետությունների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի ծանր լծի տակ, հայ ժողովուրդը անասելի մոռյլ օրեր է ապրել՝ ենթարկվելով աննկարագրելի բռնությունների ու հալածանքների: Այդ արյունալի լուծն իր ամբողջ ծանրությամբ առաջին հերթին ընկնում էր հայ աշխատավոր գյուղացու վրա, որը դաժան շահագործման էր ենթարկվում պարսիկ խաների, թուրք փաշաների, քուրդ բեգերի, ինչպես նաև տեղական ֆեոդալների, վաշխատուների և կղերականության կողմից: Հայ աշխատավոր գյուղացին տնքում էր բազմապիսի հարկերի ծանրության տակ:

Հարկային լուծն առանձնապես ծանրանում էր նաև այն պատճառով, որ հարկեր ու տուրքեր սահմանելու իրավունքը, բացի կենտրոնական իշխանությունից, որի գոյությունը այդ երկրներում երբեմն ձևական բնույթ էր կրում, պատկանում էր նաև յուրաքանչյուր նահանգի և գավառի կառավարչին:

Պետական գանձարանը հարկերը կապալով տալիս էր տեղական փաշաներին ու բեգերին՝ կամ առանձին կապալառուներին, որոնք անսահման կամայականություններ էին թույլ տալիս գյուղացիության նկատմամբ: Գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունները և հարկային ծանր սիտեմը հայ գյուղացիությանը ծայրագույն քայքայման ու աղքատության են հասցնում, դնելով նրան ստրկական վիճակի մեջ: Քայքայվում են երկրի արտադրողական ուժերը, գյուղատնտեսությունը ծայրագույն հետամնացության է հասնում, նույնպիսի քայքայման վիճակ են ապրում նաև արհեստները և առևտուրը, ոչնչանում են հայ ժողովրդի ստեղծած դարավոր կուլտուրական արժեքները:

Հայ ժողովրդի դրույթունը գնալով ավելի էր ծանրանում, կապված Պարսկաստանի և Թուրքիայի անկման ու ներքին ֆեոդալական կռիվների հետ, որոնց ընթացքում դարձյալ առաջին դռնը հայ աշխատավոր ժողովուրդն էր հանդիսանում, դրվելով ֆիզիկական բնաջնջման ու ասիմիլյացիայի սպառնալիքի տակ: «Պրավդան» 1939 թ. հոկտեմբերի 20-ին համարում հետևյալ կերպ է բնութագրում հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին. «Հայաստանի ժողովուրդը հասակ է առել անհամար մարտերում: Ինչպես հերիաթային փյուռնիկը, նա վերածնվել է մոխրից, բոցից, որը, թվում է թե, սպառնում էր ոչնչացնել նրա գոյության հետքերն իսկ:

Ավերակների էին վերածվում հնադարյան տաճարներն ու պալատները, ամբողջ աշխարհով մեկ ցիրուցան էր արվում քաղաքների ու գյուղերի բնակչությունը, հայրենի երկրում լուծվում էր հայկական խոսքը...»¹:

Ֆեոդալական հետամնաց հարաբերությունները, փաստորեն գոյություն ունեցող ճորտապիրական կարգերը, հարկային ծանր ու դաժան քաղաքականությունը, անարխիան, ներքին ու արտաքին երկարատև ու ավերիչ պատերազմները, ազգային-կրոնական ճնշումն ու հալածանքները Հայաստանը հասցնում են լիակատար ամայացման: Հայ ժողովրդի ապրած այդ մռայլ օրերի նկարագիրը տվել են ինչպես հայ պատմագիրներն ու գրողները, այնպես էլ օտար հեղինակները: «Գուցե դժվար լինի,— գրում է Բայրոնը,— գտնել պատմության մեջ մի որևէ ազգի ժամանակագրություն, որն այնքան քիչ հանցանքներով արատավորված լինեք, որքան հայերի պատմությունը, որոնց առաքինությունը խաղաղասիրությունն է, և որոնց մոլությունը եղել է դիմացկունությունը: Բայց ինչ որ էլ լինի նրանց ճակատագիրը, այդ ճակատագիրը արդար և դառն է եղել, ինչ էլ որ լինի դա ապագայում, նրանց երկիրը պետք է միշտ մի հետաքրքրական երկիր լինի»²:

¹ «Պրավդա», 1939 թ. հոկտեմբերի 20:

² М. Г. Роленн Жекмен, Армения, армяне и трагедия, М., 1896, стр. 5.

Սակայն օտար զավթիչների կրնկի տակ հեծող հայ աշխատավոր ժողովուրդը երբեք չի հուսահատվել, երբեք զենքը ցած չի դրել և չի կորցրել հավատը իր պայծառ ապագայի նկատմամբ, զարմանալի արիություն միմյանցից սեփական և օտար հարստահարիչների դժոխային խոշտանգումներին, միաժամանակ հերոսական ու անհավասար պայքար է մղել իր ազատության համար:

Պատմական անցյալի դառն փորձը հայ ժողովրդի առաջավոր գործիչներին բերում է այն համոզման, որ առանց դրսի օգնության, իրենց սեփական միջոցներով անկարող են ազատագրվել պարսկա-թուրքական լծից:

Պարսկա-թուրքական զավթիչների դեմ իր ազատագրական պայքարի ընթացքում հայ ժողովուրդը փորձում է դիմել եվրոպական պետությունների օգնությանը, սակայն ցավակցական խոսքերից, կեղծ ու երկդիմի խոստումներից բացի ոչինչ չստանալով, ի վերջո իր հայացքը դեպի հյուսիսի հզոր հարևանն է դարձնում, դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը, որովհետև հանձին հզոր Ռուսաստանի և ռուս մեծ ժողովրդի նա իրավացի կերպով տեսնում էր այն միակ ռեալ ուժը, որի վրա կարող էր հաստատորեն հենվել օտար լծի դեմ մղած իր ազատագրական պայքարի ընթացքում: Ահա թե ինչու, պայքարելով պարսկա-թուրքական բռնակալական լծի դեմ, հայ ժողովուրդը միաժամանակ պայքարում էր Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու համար:

XVIII դարի 2-րդ կեսին գնալով սեփականում են ազատագրական շարժումները, ավելի է ամրապնդվում անդրկովկասյան ժողովուրդների մարտական դաշինքը պարսկա-թուրքական տիրապետության դեմ, է՛լ ավելի է ամրանում հավատը ռուս ժողովրդի նկատմամբ: Միաժամանակ ուժեղանում է ռուսական ցարիզմի կողմից կայսրության սահմանները դեպի հարավ ընդարձակելու ձգտումը՝ օգտագործելով իր նվաճողական քաղաքականության համար ստեղծված միջազգային նպաստավոր պայմանները:

1756—1763 թթ. յոթամյա պատերազմում ռուսական զորքերի տարած փառավոր հաղթանակները, XVIII դարի երկրորդ կեսին Թուրքիայի դեմ մղած երկու հաջող պատե-

րազմները զգալի չափով բարձրացնում են Ռուսաստանի միջազգային դերը, հնարավորություն տալիս նրան ամրապնդելու իր դիրքերը հարավում, Սև ծովի շրջանում և գործնական քայլերի դիմելու Անդրկովկասի միացման համար:

XVIII դարից սկսած Անդրկովկասը չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում՝ Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության շրջանակները ընդարձակելու համար:

Անդրկովկասն իր ռազմա-ստրատեգիական նպաստավոր դիրքով Ռուսաստանի համար լավագույն պլացդարմ էր հանդիսանում Մերձավոր Արևելքում՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ազդեցության դեմ պայքարելու, ինչպես նաև իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Ահա թե ինչու Ռուսաստանը ամեն կերպ աշխատում է իր կողմը գրավել անդրկովկասյան ժողովուրդներին, որոնք կարող էին մեծ աջակցություն ցույց տալ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու և անգլո-ֆրանսիական ագրեսիան կանխելու գործում:

Զնայած այս հարցում ռուսական կայսրության հետապնդած նվաճողական նպատակներին, այնուամենայնիվ, օբյեկտիվորեն դա ձեռնառու էր անդրկովկասյան ժողովուրդներին, որոնք ձգտում էին Ռուսաստանի օգնությամբ թոթափել պարսկա-օսմանյան արշավալի լուծը, ապահովել իրենց ֆիզիկական գոյությունը և կազմակերպել իրենց տնտեսական և կուլտուրական կյանքը:

Դրանով պետք է բացատրել անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի ռուսական օրինատա-ցիան, նրանց աճող համակրանքը, անխորտակելի հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ և այն համաժողովրդական օգնու-թյունը, որ ցույց էին տալիս նրանք ռուսական բանակին XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և Հայ-կական մարզի կազմակերպումը նոր թափ են հաղորդում Թուրքիայի լծի տակ տառապող արևմտահայերի ազատա-գրական շարժումներին, ուժեղացնում արևմտահայերի ձգտումը Ռուսաստանի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը

ազատագրելու և Արևելյան Հայաստանին միավորելու ուղղու-թյամբ:

* * *

Մեր սույն աշխատության առաջին մասում փորձել ենք վեր հանել արևմտահայ աշխատավորության տնտեսական ծանր պայմանները, թուրքական ռազմա-ֆեոդալական լծի տակ նրանց կրած անլուր տառապանքները, ազգային, կրոնա-կան հալածանքները: Աշխատել ենք ցույց տալ հողային հա-րաբերությունները Թուրքիայում, փաստորեն մինչև XIX դարի վերջը գոյություն ունեցող ճորտատիրական իրավունքի առկայությունը և սուլթանական կառավարության հարկային անդուսպ քաղաքականությունը, որն իր ամբողջ ծանրու-թյամբ ընկած էր արևմտահայ աշխատավորության ուսերին: Արևմտահայերի, ինչպես նաև Թուրքիայի հպատակ այլ ժո-ղովուրդների վիճակը էլ ալվելի է ծանրանում՝ կապված Թուր-քիայի հետագա անկման հետ, որը հետևանք էր ներքին ֆեոդալական ծալրաստիճան հետամնաց կարգերի երկարա-տե պահպանման, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականու-թյան բնագավառում կրած անհաջողությունների: Վեր հանե-լով արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմանները, նրանց պայքարը թուրքական տիրապետու-թյան, թուրք փաշաների, քուրդ բեգերի, սեփական կեղծքիչ-ների դեմ, միաժամանակ ցույց ենք տվել Ռուսաստանի օգ-նությամբ ազատագրվելու և Արևելյան Հայաստանին վերա-միավորվելու նրանց ձգտումը: Խոսելով Ռուսաստանի դերի բարձրացման, դեպի հարավ նրա առաջխաղացման և արև-մտահայերի ռուսական օրինատացիայի մասին, ցույց ենք տվել արևմտյան տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հակառուսական քաղաքականությունը, նրանց փորձերը կա-սեցնելու Ռուսաստանի առաջխաղացումը, թուլացնելու նրա ազդեցությունը Թուրքիայում ապրող արևմտահայերի շրջ-յանում:

Աշխատության մեջ ցույց ենք տվել կաթոլիկ և բողոքա-կան քարոզիչների՝ եվրոպական պետությունների այդ վար-ձու գործակալների քայքայիչ գործունեությունը Արևմտյան

Հայաստանում, որոնք ամենասուր միջոցներով հայերին հա-
վատափոխ անելով, նրանց շրջանում երկպառակություններ
սերմանելով, խանգարում էին և թուլացնում հայերի ազա-
տագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ:

Աշխատության երկրորդ բաժինը նվիրված է 1828—
1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին:

Համառոտակի տրված է պատերազմի առաջին և երկ-
րորդ էտապների առավել նշանավոր ռազմական գործողու-
թյունների վերլուծությունը, ռուսական բանակի տարած փա-
ռավոր հաղթանակները ռազմաճակատի տարբեր հատված-
ներում: Արխիվային և հրատարակված նյութերի հիման վրա
աշխատել ենք ցույց տալ արևմտահայերի ռուսական օրիեն-
տացիան պատերազմի ընթացքում և նրանց օգնությունը
ռուսական բանակին: Վերջում տրված է պատերազմի ար-
դյունքները, Ադրիանապոլսի հաշտության դաշնագիրը, արև-
մտահայերի հուսախաբությունը թուրքական լծից ազատա-
գրվելու հարցում, նրանց մի մասի զաղթը Ռուսաստանի
տիրապետության տակ գտնվող շրջանները, որը միակ մի-
ջոցն էր փրկվելու թուրք փաշաների և բուրգ ֆեոդալ-բեգերի
վրեժխնդրությունից:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐԻՆ

1. ՍՈՒԼԹԱՆԱԿԱՆ ԿԱԹԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ
ՓԱՂԱՆՁԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՐՏԱՑԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱՍՏԱՅԻ ԱՌԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Դարեր շարունակ Հայաստանը լինելով Արևելքում
թափառող բազմաթիվ ավազակաբարո քոչվոր ցեղերի և պե-
տությունների ավերիչ արշավանքների թատերաբեմ, 1639 թ.
վերջնականապես բաժանվում է Պարսկաստանի և Թուրքիայի
միջև: Այդ բաժանմամբ Պարսկաստանը զավթում է Հայաս-
տանի հյուսիս-արևելյան մասը, այսինքն՝ Արևելյան Հայաս-
տանը, իսկ Թուրքիան՝ Արևմտյան Հայաստանը: Դրանով հայ
ժողովուրդը բաժանվում է երկու հատվածի:

Թուրքիայի տիրապետության տակ անցնելուց հետո,
Արևմտյան Հայաստանը վարչական նոր բաժանման է են-
թարկվում: Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում կազմա-
կերպվում են նախ էրզրումի, Կարսի, Վանի և Դիարբեքիրի,
իսկ ապա նաև՝ Բիթլիսի, Բայազետի ու Նարբեքդի փաշայու-
թյունները կամ վիլայեթները: Թուրքիայում ամենախոշոր
վարչական միավորը փաշայությունը, կամ վիլայեթն էր (նա-
հանգ), որի բաժանման հիմքում ոչ թե ընկած էին աշխար-
հագրական, տնտեսական կամ ազգային հատկանիշները,
այլ քաղաքական նկատառումները:

Այդ պատճառով էլ վիլայեթները մեծ մասը թե՛ իրենց
տերիտորիայով և թե՛ ազգաբնակչության քանակով չափա-

զանց տարբերվել են միմյանցից: Վիլյայեթները բաժանվել են սանջակների (զավառ), որոնց գլուխ կանգնում էին փաշաների կողմից նշանակված գալմաղամները:

Սանջակները իրենց հերթին բաժանվում էին կազանների (շըջան), իսկ կազանները՝ նահիեների: Վիլյայեթի սահմաններում կուսակալ փաշաների ձեռքում էր կենտրոնացված ռազմական և վարչական իշխանությունը: Փաշաներն իրենց տրամադրության տակ ունեին անհրաժեշտ քանակությամբ գինված ուժեր՝ տեղում ծագած խռովություններն ու հուլումները ձեռնարկ համար:

Թուրքիայում, որպես կանոն, բոլոր պաշտոնյաներին նշանակում էր անձամբ սուլթանը, որը բնավ հաշվի չէր առնում նրանց վարչական փորձը կամ ընդունակությունները: Վիլյայեթի կառավարիչներ էին նշանակվում նրանք, ովքեր այդ տեղի համար ավելի մեծ գումար էին վճարում սուլթանին և նրա առջև իրենց մասին բարեխոսողներին: Պաշտոնները վաճառվում էին հրապարակորեն, աճուրդի կարգով և տրվում էին ավելի շատ վճարողներին: «Եվ այդ պաշտոնյան մի անգամ կատարելով իր հավատարիմ հպատակության պարտքը, չէր կարող ապահով լինել, թե երկար կպաշտոնավարե: Ամեն տարի բայրամի տոնին նա պարտավոր էր վերանորոգել իր լիազորությունը և եթե շատ էր սակարկություն անում, նրա պաշտոնը անցնում էր մի ուրիշին, որը ավելի առատաձեռն էր հանդիսանում»¹:

Պաշտոնի համար տրվող այդ գումարները փաշաները պարտքով էին վերցնում վաշխառուներից և պաշտոնատեղ էին մեկնում ամբողջապես պարտքերի մեջ թաղված՝ անվստահ իրենց ապագայի նկատմամբ: Թե որքան էին իրար հաջորդում փաշաները, դա երևում է Գ. Սրվանձտյանի բերած՝ Վանի փաշաների ցուցակից, որը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն ամեն տարի փոխվել են փաշաները, այլ նույնիսկ եղել են այնպիսիները, որոնք հազիվ մի քանի ամիս են պաշտոնավարել²:

Այս պատկերը շատ լավ են ներկայացրել ժամանակակից երկու պատմիչներ՝ Առաքել Դավրիժեցին և Գրիգոր Դաբանաղյան:

«...Կայր որ փաշայն կուգայր, կայր որ փաշի վարքին կուգայր, նոքա որ կուգային, գիտեին որ բանի յետքն փուշ էր, նոքա այլ կու սկսանեին ի կողոպտել և ի թալանել զքաղաքն և զերկիրն»,— գրում է Դավրիժեցին¹:

Փաշաները իրենց պարտքերը վճարում էին, հարստություն կուտակում և իրենց զիրքին համեմատ ցոփ կյանք վարում՝ աշխատավոր ժողովրդին անզուսպ կեղեքելու, նրան արյունաքամ անելու ճանապարհով:

Սուլթանական կառավարությունը ոչ միայն չէր արգելում փաշաների ու զավառական այլ կառավարիչների թալանն ու կեղեքումները, այլ նույնիսկ հովանավորում ու խրախուսում էր դրանք:

Սուլթանները անգամ պատժում էին զավառական այն պաշտոնյաներին, որոնք փորձում էին շեղվել պետական անհրաժեշտություն դարձած ապականված վարչական սխառեմի ընդհանուր պարտադիր ուղղությունից: Այդպես կատարվեց Եգիպտոսի փաշաներից մեկի հետ, որը փորձեց մի փոքր մեղմ և հարգանքով վերաբերվել քրիստոնյաների նկատմամբ: Չնայած իր բազմամյա ծառայության և 75 տարեկան պատկանելի հասակին, հիշյալ փաշան Կ. Պուլիս կանչվեց և առանց հարց ու փորձի զխառվեց²:

Թուրքիայի վարչական կարգերին ծանոթ հեղինակներից մեկը՝ Ռադյուկինը գրում է. «Թուրքիան մի երկիր է, ուր տիրապետում է սարսափը, ուր ոչ ոք համոզված չէ իր ունեցվածքի և զլխի ապահովության համար, ինչ որ ղազի կարող է ձեզ բանտ նետել, որովհետև նա այդպես է ցանկանում... Անիրավությունները և կաշառակերությունը Թուրքիայում առասպելական չափերի են հասնում: Բոլոր պաշտոնները գնվում և վաճառվում են, և յուրաքանչյուր ենթակա պարտավոր է որոշակի գումար հատուցել իր պետին: Պետական

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 55:

² Տե՛ս Գ. Սրվանձտյան, Մանանայ, Կ. Պուլիս, 1876, էջ 349—354:

¹ Ա. Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 569:

² Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 55:

բարձր պաշտոնյաները տարբերվում են մանր սոսիճանավորներից միայն նրանով, որ ավելի շատ են ստանում և եթե ինչ-որ մի մուդիր ստանում է տարեկան 60 հազար ղուրուշ, ապա մուշիրը կամ փաշան բավարարվում են ոչ քիչ, քան տարեկան 4 միլիոն եկամտով: Նման կարգերի պայմաններում ցածր աստիճանավորները... ձրգտում են պակասը լրացնել ժողովրդի հաշվին և ծծել նրանից այն ամենը, ինչ կարելի է: Աստիճանավորների նկատմամբ գանգատները... ոչ մի արգյունքի չեն հասցնում, քանի որ նրանք մեկը մյուսին հովանավորում են»¹:

Հայաստանի տնտեսական կյանքին կործանիչ հարված հասցրին և հայ ժողովրդի համար ծանր հետևանքներ ունեցան թուրք-պարսկական տեական պատերազմները, որոնց պատճառով սիստեմատիկորեն ավերվում, ամայանում էին բազմաթիվ շեն քաղաքներ, գյուղեր, երբեմն ամբողջ նահանգներ, սրի մատնվում ու գերության քշվում հարյուր հազարավոր հայեր: Այսպես, օրինակ, 1613 թ. պարսկական զորքերը գրավելով Երևանը, կոտորում են 12 000 կանանց և երեխաների²:

Այնուհետև պարսկական զորքերը շարժվելով դեպի Արևմուտյան Հայաստանի տերիտորիան, գրավում և ավերում են բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում՝ Կարսը, Կադգվանը, Ալաշկերտը, Վանը, և բնակչությանը սրի մատնում ու գերության քշում:

«Թավրիզից մինչև էրզրում, Երևանից մինչև Թավրիզ ամայացնում են և 60 000 գերիներ տանում, չհաշված նրանց, որոնց կոտորում են սրով կամ մեռնում են ցրտից ու սովից» — գրում է Լալայանը³:

Առաքել Դավրիժեցու ասելով՝ այդ ավերիչ արշավանքները կրկնվում են մի քանի անգամ⁴:

Հայ ժողովրդի համար մեծագույն չարիք էին հանդիսանում նաև թուրք փաշաների և քուրդ ֆեոդալ-բեգերի ու ցեղապետերի միջև մղվող միջֆեոդալական կռիվները, որոնք նույնպես ավերում և ամայացնում էին Արևմտյան Հայաստանը, որի ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը, Փրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Թավերնի ասելով, մինչև XVII դարի կեսերը հայերն են կազմել: «Թոգատեն մինչև Թավրիզ՝ երկիրը գրեթե միմիայն քրիստոնեաներ են բնակված և ըստ որում այս ընդարձակ տարածությունը նախնաց Հայաստանի նահանգ կոչվածն է, պետք չէ զարմանալ, եթե քաղաքներուն և գյուղերուն մեջ մեկ մահմեդականի փոխարեն հիսուն հայ կգտնվի» — գրում է վերոհիշյալ ճանապարհորդը¹:

Բացարձակ մեծամասնությամբ հայերով բնակեցված այս երկիրը երկու հարյուր տարվա ընթացքում այն աստիճան է ամայանում, որ բազմաթիվ հայկական գյուղեր իսպառ դադարում են գոյություն ունենալուց, իսկ մնացածներում նախկինում եղած հարյուրից ավելի տնտեսությունների փոխարեն հազիվ մնում են մի քանիսը: Այսպես, օրինակ, Մանազկերտի գավառում, ուր XVII—XVIII դարերում գոյություն ուներ շուրջ 350 գյուղ, մեծ մասամբ հայկական, ներքին ֆեոդալական կռիվների և քուրդ բեգերի ավազակային հարձակումների հետևանքով XVIII դարի 60-ական թվականներին մնում է 100 գյուղ, նույն դարի վերջում՝ միայն 20 գյուղ, իսկ մնացած գյուղերը ավերակների կույտերի են վերածվում: Մանազկերտը, որը անցյալում Հայաստանի աչքի ընկնող տնտեսական կենտրոններից էր՝ 6000 տնտեսությամբ, XIX դարի սկզբին հազիվ ուներ 107 տնտեսություն, որից 7—8-ը հայ ընտանիքներ էին, որոնք ապրում էին բրդերի մեջ²:

«Մեղուն» (իմբ. Սվաճյան) 1856 թ. հոկտեմբերի 8-ի համարում ղետեղած «Հայոց անցյալ, ներկա և ապագա վի-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ կեսարիո, հ. Ա, Գա-հիրե, 1937, էջ 631:

² Տե՛ս Հ. Դ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, հ. Ա, Վենետիկ, 1804, էջ 111:

¹ „Дело“, № 4, 1867, Турция, Н. Радюкин, стр. 190—192.

² Տե՛ս Ե. Լալայան, Հայ ձեռագրերի ցուցակ, Թիֆլիս, 1915, էջ 523:

³ Նույն տեղը, էջ 842:

⁴ Տե՛ս Ա. Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148:

ձականերուն վրա» հոգվածում գրում է. «Բովանդակ Հայաստան անտանելի տանջանքներու ու վշտերու դատապարտված, երկար ատեն շատ ազգերու տակ գերի ընկելով ու անոնց անգթությանն ու կատաղությանը զոհ ըլլալով, զգալի կորուստներ կրավ, վասն զի մեկ կողմէն թուրք կապակասեցներ անոնց թիւը, մեկ կողմէն գաղթականները, մեկ կողմէն սովն ու քաղցը»¹:

Պ. Մուրադյանցը իր «Նկարագիր ս. Հովհաննու Վանուց և վիճակի նորան Բագրեանդաց» հոգվածում անդրադառնալով XIX դարի սկզբին Արեւմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած միջֆեոդալական կռիւներին և նրանց ալեբիշ հետեանքներին, նկարագրում է Բայազետի Իբրահիմ փաշայի անհաջող փորձերը՝ հնազանդեցնելու Թեմուր բեգին և դրա հետեւանքով առաջացած հայկական գյուղերի ամայացումը, ազգաբնակչության բնաջնջումը:

Քուրդ Թեմուր բեգը Երևանի Հասան խանի աջակցութեամբ հարձակւում է Բայազետի վրա, պաշարում է այն և չնայած գրավել չի կարողանում, սակայն ավերում է անպաշտպան հայկական գյուղերը և կոտորում հայերին: Ահա ինչ է գրում ալդ մասին Մուրադյանցը. «Պաշարման մեջ թողնելով զնա (Բայազետը—Ա. Ն.) իբրև վայրագ զազան անցան Բագրեանդեն սկսյալ կողոպտեցին, կոտորեցին մինչի Տվարածատափ, զորս ավեր և ի չիք դարցուցին: Այս ավարառութիւնը... 1817 թվական սեպտեմբերի 1-ին սկիզբն առեալ շարունակվեցավ մինչև ի յամն 1829, այսինքն ողջ 13 տարի...»²:

Այնուհետև շարունակում է հեղինակը. «Այնպես եղավ, որ յոթ տարի գյուղերն ու դաշտերը Դիոգինեսի լապտերով շուռ գալիս մի հայ մարդու չէիր կարող գտնել, այլ միայն հետեւյալ հինգ ամրոցները բնիկ և փախստեաց մաս մը ապաստանած ամրացան, կացին ի Բայազետ, ի Դիւտտուն, ի Զվանս, ի ս. Հովհաննու, ի Վաղարշակէրտ և ի Մաղալի...»³:

¹ «Մեղու», 1856 թ. հոկտեմբերի 8:

² «Արարատ», 1889 թ., № 1—12, Նկարագիր ս. Հովհաննու Վանուց և վիճակի նորան Բագրեանդաց, էջ 38:

³ Նույն տեղը, էջ 38:

Ապա պատմում է, թե ինչպես Իբրահիմ փաշան պաշարումից դուրս գալով, նոր զորաժողով է կատարում, որին միանում են 1000 հայ հրացանակիրներ՝ արծափեցի Բանեյան Մանուկի գլխավորութեամբ: Նա իր հերթին փորձում է բռնել Թեմուր բեգին, սակայն նորից անհաջողութեան մատնվելով, դարձյալ իր զայրույթը անպաշտպան հայ գյուղացիների վրա է թափում, թալանում, կոտորում է նրանց և 3000 սոմար ցորեն խեղճ գյուղացիների շալակը տալով, հրամայում է տեղափոխել Ուլքիլիսե վանքը, որը նրանցից 13-ժամյա հեռավորության վրա էր գտնվում¹:

Այդ անհաջողութեան պատրվակով էր, որ Իբրահիմ փաշան պաշտոնանկ արվեց էրզրումի կուսակալի կողմից և նրա փոխարեն Բայազետ ուղարկվեց Բահլու փաշան, որը 1000 քսակ դրամ կաշառք էր տվել կուսակալին:

Թուրքիայում, սկսած XVI—XVII դարերից, կենտրոնական իշխանութիւնը թուլանում է՝ կապված նրա ներքին անկման պրոցեսի հետ, որի հետեանքով ժայրամասերում առաջանում են բազմաթիւ անկախ ու կիսաանկախ ֆեոդալական իշխանութիւններ: Երկրում քաղաքական անարխիան մեծ չափերի է հասնում, և Հայաստանը դառնում է ներքին ֆեոդալական ավերիչ կռիւների թատերաբեմ: Օսմանյան պետութեան բոլոր ջանքերը՝ ապստամբ ու անհնազանդ ֆեոդալներին զսպելու ուղղութեամբ, ապարդշուն են անցնում. «Ղրկված բանակները հաջորդաբար պարտվեցան և բովանդակ Անատոլիան վերածվեցավ պատերազմի դաշտի և սրածութիւններ, կողոպուտներ, ավարառութիւններ և սպառիկ հարկապահանջութիւններ իրարու հաջորդեցին: Այնպես, որ շարիքը ամեն համեմատութիւնն դուրս էր և աղետը՝ համատարած, երկիրը ներքուստ վտանգված, տրտեսապես քայքայված և կործանման դուռը հասած»²:

Ներքին ֆեոդալական կռիւները այն աստիճանի են

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1889 թ., № 1—12, Նկարագիր ս. Հովհաննու Վանուց և վիճակի նորան Բագրեանդաց, էջ 38:

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սոցիալական դրամատիկա, Գահիրե, 1950, էջ 429:

հասցնում երկրի ավերածություններն ու ամայացումը, որ սաստիկ սով է առաջանում և, ինչպես վկայում է Դավրիժեցին, մարդիկ ուտում են ոչ միայն շներին և կատուներին, այլ անգամ մարդակերության դեպքեր են նկատվում¹:

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հիմնական մասը կազմող աշխատավոր գյուղացիության զրույթյունը պնդելով ծանրանում է, նա բնկնում է ծայրաստիճան աղքատության մեջ:

Արևմտահայ գյուղացու տնտեսական ծանր վիճակը հետևանք էր ամենից առաջ թուրքական ռազմա-ֆեոդալական բռնապետության, հայերի նկատմամբ վարած հողային քաղաքականության, գոյություն ունեցող հողային օրենքների և հողային հարաբերությունների:

Թուրքական սուլթան Սելիմ II-ի (1566—1575) օրոք հատուկ օրենքով թուրքերի կողմից գրավված երկրների հողերը հայտարարվում են պետական սեփականություն: Նույն օրենքը թույլ է տալիս սուլթաններին այդ հողերը ժամանակավորապես մասնավոր մարդկանց տալու առանձին պայմաններով, որպես վարձատրություն՝ նրանց պետական և զինվորական ծառայության համար: Օրենքի այդ բացառությունը պայմաններ են ստեղծվում երկրում աստիճանաբար ավատական հողատիրության առաջացման համար, քանի որ պայմանական կարգով տրված հողերը հետագայում դառնում են նրանց ժառանգական սեփականությունը և պետությունը լրացուցիչ օրենքներով ճանաչում ու հաստատում է հողատիրական այդ իրավունքները: Ֆեոդալների հողային սեփականությունը գնալով ընդարձակվում է՝ ֆեոդալի պաշտոնի ու մարտի դաշտում նրա կատարած ծառայության համեմատ: Օրինակ՝ թշնամու մեկ գլուխ բերելու դեպքում ավելանում էր նրա կալվածքը 10 զուրուշի եկամտի չափով, 15 գլուխ բերելու դեպքում զոալի քանակությամբ ավելանում էր նրա կալվածքը:

Թուրքիայում հողերի մեծագույն մասը տրվում էր մահմեդական հոգևորականությանը՝ նրա արդյունքով մզկիթների

¹ Տե՛ս Ա. Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 88—92:

ու դրանց կից միգրեսների և այլ կարիքների բավարարման համար:

Այդ հողերը հայտնի էին վակուֆ անունով և կաղմում էին Օսմանյան կայսրության հողերի շուրջ $\frac{2}{3}$ մասը: Վակուֆային հողերի զգալի մասը, այսպես կոչված, ժամանակավոր վակուֆներն («ադետտ») էին, որոնք մասնավոր անձանց կողմից մզկիթներին էին տրվում, որպես ապահով տեղ, պետության կողմից բռնագրավվելու վտանգից զերծ պահելու համար:

Հետագայում այդ հողերի տերերը իրենց հողերը կամ նվիրում, կամ շնչին գներով վաճառում էին վակուֆային վարչությանը¹:

Օսմանյան կայսրության բոլոր հողերը սեփականատիրական իրավունքի տեսակետից բաժանվում էին հետևյալ 4 կատեգորիաների.

1. Պետական, որը հայտնի է էմիրա կամ միրիե անունով:

2. Մզկիթապական կամ վակուֆային հողեր:

3. Թիմարաք և զիամաք կամ «մուլիկանե». սրանք այն հողերն են, որոնք սկզբում պետության կողմից տրվում էին պետական և զինվորական պաշտոնյաներին պայմանական կարգով, բայց հետագայում դառնում էին նրանց ժառանգական սեփականությունը:

4. Մասնավոր սեփականատիրական հողեր, որոնք հայտնի էին «մյուլֆ» անունով:

Այս վերջին կատեգորիային պատկանող հողերը շատ անշնչան տեղ էին գրավում Թուրքիայում, քանի որ գոյություն ունեցող օրենքները բոլորովին չէին խրախուսում մասնավոր մարդկանց կողմից հողեր ձեռք բերելը, և բազմաթիվ սահմանափակումներով զրկում էին նրանց սեփականատիրական իրավունքից:

Սուլթանական աստիճանավորները կամայականորեն թույլ չէին տալիս մասնավոր երկրագործին օգտվելու իր արդյունքից, դրա համար էլ գուղացին առաջին հնարավորու-

¹ Տե՛ս .Турецкий сборник. 1909, стр. 142.

խան զեպրում հրաժարվում էր հողից և զերադասում ուրիշ գործով զբաղվել՝ կամ ուրիշի մոտ բատրակություն անել:

Այսպիսով, շնորհիվ սուլթանական կառավարության վարած հողային քաղաքականության և գոյություն ունեցող հողային օրենքների, XVII դարում գնալով արմատավորվում է ֆեոդալական հողատիրությունը: Երկրում ստեղծվում է հզոր ֆեոդալական արխատոկրատիա, որը հիշեցնում է միջնադարյան անգլիական հողատիրությունը: Հողատեր ֆեոդալները գնալով սպառնալիք են դառնում հենց իրենց՝ սուլթանների իշխանության համար: Արևմտյան Հայաստանի այն վիսայեթներում, որտեղ հաստատվում են քուրդ յեղապետ բեգերը, սկզբից ևեթ հողը ճանաչվում է որպես նրանց ժառանգական սեփականություն: Նրանք պետության աջակցությամբ զավթելով հայկական գյուղեր, ամբողջ շրջաններ ու նահանգներ, սահմանափակում են գյուղացու անձնական ազատությունը, նրան դնելով լիակատար ճորտական կախման մեջ: Քուրդ բեգերի և շեյխերի հետ միասին, որպես խոշոր ֆեոդալ կալվածատերեր, հանդես են գալիս նաև թուրք փաշաներն ու բեգերը, ինչպես նաև տեղական աղաներն ու հոգևորականությունը, որոնք դառնում են հայ աշխատավոր գյուղացու ունեցվածքի և անձի լիակատար սեփականատերերը:

Թուրքիայում կենտրոնական իշխանության թուլության պատճառով Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում առաջանում են բազմաթիվ անկախ կամ կիսաանկախ ֆեոդալական իշխանություններ, որոնցից ոմանք կամ բոլորովին չեն ենթարկվում կենտրոնական իշխանությանը, կամ այն ճանաչում են միայն ձևականորեն: Լեփսիուսը իր «Քրդերը և հայերը» հոդվածում հետևյալն է գրում Թուրքիայում գոյություն ունեցող ֆեոդալական իշխանությունների մասին. «Անցյալ դարուն մինչև 40 թվականներուն վերջը Փոքր Ասիո ալեկալ զավառներուն վրա սուլթանին իշխանությունը պարզ անվանական էր: Իրականին մեջ՝ երկիրը զանազան իշխաններուն և քեզերուն կվերաբերեր, որոնք տարվե տարի սուլթանին գանձուն որոշ տուրք մը կվճարեին, բայց իրենց երկրին վրա իշխանությունը անձամբ վարելով: Զինվորական ծառայության

ենթարկված չէին, սակայն ի հարկին սուլթանը կրնար անոնցմե օգնական գունդեր խնդրել ու այս պարագային իրենք կպարտավորվեին որոշ թվով զինվոր տալ: Պատահած է, որ այս իշխանները և բեգերը իրենց իշխանության դեմ սուլթանին կողմն սպառնալիք եղած միջոցին միացած և համախումբ ուժերով սուլթանական իշխանության դեմ ըմբոստացած ըլլան: Իսկ հայկական զավառները քուրդական իշխաններու ձեռքովը կկառավարեին որովոց որդի»¹:

Նոր քաղաքներ ու գյուղեր ձեռք բերելու համար մշտական արշավանքի կռիվներ էին տեղի ունենում քուրդ բեգերի ու թուրք փաշաների միջև: Սրանցից յուրաքանչյուրը իր հասկառակորդին ծնկի բերելու համար ավերում է նրան պատկանող գյուղերն ու քաղաքները, քանդում ամրոցները, հրկիզում ցանքսերը, սրի մատնում ազգաբնակչությանը:

Ինճիճյանի պատմելով, Թուրքական կառավարությունը մի շարք անօգուտ փորձեր է կատարում ինքնիշխան քուրդ բեգերին ծնկի բերելու, նրանց անկախությունը վերջ տալու ուղղությամբ: Այսպես, օրինակ, էրզրումի սերասքեր Իբրահիմ փաշան 1747 թ. պատերազմ է սկսում Մուշի տիրակալ Ալադին բեգի դեմ: 1777 թ. Դիարբեքիրի Ուլուն Աբդուլա փաշան իր 30 հազարանոց զորքով ջախջախվում է անհնազանդ քուրդ բեգերի կողմից: Դրանից 5 տարի հետո՝ 1782 թ. Դիարբեքիրի փաշան նոր փորձ է կատարում իրեն ենթարկելու մարզի անհնազանդ բեգերին, սակայն 8 օրվա ճակատամարտերից հետո կորցնելով 500 մարդ, հարկադրված նահանջում է: Վանում նույնպես թուրք փաշաների իշխանությունը ձևական բնույթ էր կրում և մարզում ինքնիշխան կերպով տիրապետում էին քուրդ բեգերը, որոնք անարգել կերպով հարստահարում ու կեղեքում էին աշխատավոր հայերին: Ահա ինչ է գրում այդ մասին Ավետիս վարժապետ Պերպեյանը. «(1847) Քանի ամոք ինչ յառաջ անողորմ ապրտամբ ազգն մարաց ունենալով ի գլուխ յուրեանց գխան

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 431:

Մահմուդ և զՊետերխան պեյ, հարստահարեցին զբնակիչս Վանայ և Տարոնոյ և շրջակայ գիւղօրէիցն, կողոպտեցին զվանօրայս և զեկեղեցիս, կեղեքեցին և սպանեցին. և կուսակալն Կարնոյ և բղիշիս Վանայ յանդետս լինելին զշարագործութեանց նոցա. և ոչինչ փույթ էր նոցա, թերևս ինքեանք առնուին զրաժիսս և ոչ զղեմ ունեին նոցա կամ պատերազմաւ և կամ ահացուցամբ»¹։ Քուրդ բեգերին առաջին ուժգին հարվածը հասցնում է Ռաշիդ փաշան 1835 թվականին, իսկ երկրորդը՝ Օսման փաշան 1847 թվականին։ Քուրդ ցեղապետերը՝ Մահմուդ խանը և Բեդերխան բեգը պարտութիւն կրելով Օսման փաշայի կողմից, արտրվում են. առաջինը՝ Սիլիստրա, իսկ երկրորդը՝ Կրետե կղզին։ Դրանից հետո միայն հարավ-արեւելյան Հայաստանում փաստորեն հաստատվում է թուրքական տիրապետութիւն ի դեմս թուրք փաշաների, մուստասրիֆների, գալմազամների և մուղիրների։ Այդ ինքնիշխան ավագակ բեգերին հնազանդեցնելու գործում թուրքական կառավարութեանը մեծ օգնութիւն են ցույց տալիս տեղի հայերը։

Այս մասին Ա. Պերպերյանը գրում է. «Յայնժամ գրեաց և Մատթէոս պատրիարք առ առաջնորդս Տիգրանակերտի, Բաղէշու, Բալուայ, Կարնոյ և Վանայ, զի ժողովուրդք իրեանց ելցեն, ի վրեժխնդրութիւն այնչափ տառապանացն՝ զորս կրեցին մինչև ցարդ, յամենայնի օգնական լիցին և ծառայեսցեն արքունի բանակին, և զհամատարմութիւն իրեանց ցուցցեն իրոք առաջի արքայի։ Ժողովեցան հաջք Վասպուրական աշխարհէն, և մարտ եղեալ յարձակեցան ի վերաց Ճէգիրե նահանգին, ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխաւորք բարբարոսաց, և այնչափ ի նեղ արկին զՊէտէրխան պեյ նոցա, մինչև յոգիս լինել նմա ապաստան, և յուսահատեալ յանձնեաց զինքն սպարապետ Օսման փաշային հանդերձ իւրով գերդաստանին... և Պէտէրխան պեյ արտորեցաւ ի Կրետէ կղզին ընտանեօք իւրովք։ Իսկ խան Մահ-

մուդ գլխաւորն մարաց ըմբռնեալ ի վանցի հայոց և կալանաւորեալ յանձնեցաւ ի ձեռս Օսման փաշային...»¹։

Թուրքական կառավարութեան կողմից ապստամբ քուրդ բեգերի նկատմամբ տարած այս հաղթանակը թշվառութիւնների նոր աղբյուր հանդիսացավ տեղի հայերի համար։

Այս ապստամբութիւնը ճնշելու համար թուրքական նոր զորքեր ուղարկվեցին, որոնք լրացրին քրդերի կողմից հայերին հասցված չարիքի պակասը։ Ինչպես իրավացի կերպով ասել է ժամանակի ականատեսներից մեկը՝ խեղճ հայերը մոլորվել էին և չգիտեին, թե որին ենթարկվեն և որին իրենց տեր ճանաչեն՝ քուրդ բեգերին, թե թուրք աստիճանավորներին։ Թուրք փաշաները հալածում ու զանակոծում էին հայերին, մեղադրելով նրանց ապստամբ քրդերի հետ գործակցելու համար, իսկ քուրդ բեգերը նրանց տանջում, շարշարում և բազմապիսի խոշտանգումների էին ենթարկում՝ թուրքասերներ և մատնիչներ անվանելով։ Ահա թե ինչու հայերը, ուրիշ էլք չունենալով, հարկադրված էին հարկեր վճարել և՛ թուրքական կառավարութեանը, և՛ քուրդ ֆեոդալ բեգերին։

Քրդական ամենախոշոր իշխանութիւններից մեկն էր Ռաղեշի (Բիթլիս) իշխանութիւնը, որին ենթարկվում էին բազմաթիւ վասալներ։ Բիթլիսի քուրդ բեգերի վաղեմի ցեղի վերջին ներկայացուցիչը և վերջին կիսաանկախ ֆեոդալ իշխանը եղել է Շերիֆ բեգը, որը թուրքական կառավարութեան դեմ երկար ժամանակ պայքարելուց հետո, պարտվում է 1849 թ. Ռաշիդ փաշայի կողմից, և դրանով վերջ է դրվում Բիթլիսի ֆեոդալական անկախ իշխանութեանը։

Բիթլիսին տիրապետելու համար մղած կռիւների ընթացքում քաղաքը համարյա ամայանում է, և հայ ազգաբնակչութիւնը՝ բնաջնջվում։

«Այն ջնջեցավ սովի ու սուրի հարվածներէն, փախավ անտանելի հարկերէն և կեղեքումներէն։

Բաղէշ քաղաքի 25 000 տուններն մնաց 5000, որոնց

¹ Ա. Պերպերյան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 321։

¹ Ա. Պերպերյան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 322։

միմիայն 1500 հայ և 2—3 հարյուր ասորիներու կապտակա-
ներ»¹։

Քրդերի վերջին ապստամբությունը տեղի է ունենում
1854 թվականին, Ղրիմի պատերազմի շրջանում, Բեղերխան
բեգի եղբոր որդի Եղգանշիրի գլխավորությամբ, որին են-
թարկվում էին Բաղդադից մինչև Վանի շրջակայքի քրդական
համայնքները։ Քրդերը սպանում են թուրքական սանջակային
աստիճանավորներին և Վանի փաշայից պահանջում՝ քաղա-
քը հանձնել և կամովին հեռանալ Վանից։

1855 թվականի ապրիլին թուրքերը մեծ քանակությամբ
զորքեր կենտրոնացնելով Բիթլիսի մոտ, Եղգանշիրին տեսակ-
ցություն են հրավիրում և խորամանկությամբ բռնում նրան։
Չնայած դրանից հետո խոտովությունները դադարում են, սա-
կայն ասիական թուրքիայի հյուսիս-արևելյան մասում, այս-
ինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում թուրքիայի տիրապետու-
թյունը ձեական բնույթ է կրում։ Ինչպես իրավացի կերպով
նկատում է Կոլյուբակինը, չնչին բացառությամբ այդ շրջան-
ներում մինչև XIX դարի 80—90-ական թվականները իշխել
են քուրդ բեգերը, որոնք համարյա իրենց անկախ են զգացել
և ազգաբնակչության հետ վարվել են ինչպես ցանկացել են։

«Տարոնի և Վասպուրականի անցյալ և արդի վիճակը»
հոդվածում Մելիքզադեն (Բաֆֆին) ցույց է տալիս, որ քուրդ
ցեղապետերը, օգտվելով թուրքական իշխանության թուլու-
թյունից, տիրում էին այդ երկու ամենամեծ նահանգներին և
անարգել կերպով հարստահարում ու կեղեքում հայ գյուղա-
ցիներին, գյուղերը իրար մեջ բաժանում, գյուղացիների վրա
ծանր հարկեր նշանակում։ «Հարկերի չափը և նրանց քանա-
կությունը ոչ կշիռ ունեին և ոչ սահման։ Դա կախված էր
առնողի խղճմտանքից,—գրում է Բաֆֆին։—Ռաշայի տեր լի-
նելու և հարկեր պահանջելու արտոնություն վայելողները
կոչվում էին խաֆիր, դրանք ցեղի մեջ որևիցե նշանակու-
թյուն ունեցող մարդիկ էին։ Օրինակ, գլխավոր ցեղապետն
ունի յուր ազգակիցները կամ պաշտոնակալները, նրանց

ապրուստի համար տալիս է մի կամ ավելի գյուղեր, որոնց
հասույթով պետք է կառավարվեն նրանք, այսպիսինները
ստանում են խաֆիրության իրավունք։ Նույնիսկ պաշտոնա-
կալները կամ ցեղապետի ազգակիցները ունեն ծառաներ
կամ սպասավորներ, նրանց ռոճիկի փոխարեն տալիս են
իրենց ստացած գյուղերից մի կամ շատ տներ, որպես ծուխ,
և այն ծառան վարվում է նույն տան հետ, որպես յուր սեփա-
կանության կամ հպատակի հետ»²։

Այնուհետև, Բաֆֆին հայերի համար մեծագույն չարիք
է համարում նաև այն հանգամանքը, որ այդ գյուղերը կամ
տները երկար ժամանակ միևնույն տիրակալ ազգին չէին
պատկանում, այլ միջֆեոդալական մշտական պատերազմնե-
րի հետևանքով ձեռքից-ձեռք էին անցնում, նայած թե որի
սուրն ավելի զորեղ կգտնվեր։ Բաֆֆին միաժամանակ նշում
է այդ պատերազմների աղետալի հետևանքները հայ աշխա-
տավոր գյուղացիների համար։

Ահա այսպիսի գրության մեջ էին գտնվում այն ժամա-
նակ էրզրումի, Բայազետի, Հաղբակի, Վանի, Բաղեշի,
Մուշի, Շատախի, Սասնո, Խիզանի, Մոկաց, Չարսանչակի,
Քեղվա գավառները իրենց բազմաթիվ հայ բնակիչներով
«նրանց տիրում էր մի ազգ,—գրում է Բաֆֆին,—որի աջ
ձեռքը յուր սուրն էր, որի ոտքերը յուր նժույզն էր, որի տունը
յուր թեթև շաղրը, որի հայրենիքը ամեն տեղ, որի հունձը—
թշվառ մարդկությունը, որի օրենքը և իրավունքը յուր կամ-
քը, որի կյանքի նպատակը փշրել, խորտակել և ոչնչացնել»
որի շարժող ուղին յուր երկաթե սիրտը, վայրենի կատաղու-
թյունը և գազանական հանդգնությունը»³։

Չնայած մահմեդական կրոնը արգելում է ճորտությունը,
սակայն, ֆեոդալական խոշոր հողատիրության առաջացման
հետ միաժամանակ, թուրքիայում փաստորեն հաստատվում
են ճորտատիրական հարաբերություններ և պաշտպանվում
մինչև XIX դարի վերջը։

Ճորտատիրական հարաբերությունները ժառանգելով
Բյուզանդիայից, թուրքերը է՛լ ավելի ամրապնդեցին

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմաննե-
րը, Գահիրե, 1950, էջ 444։

² «Մշակ», 1875 թ., № 19։

³ Նույն տեղը։

դրանք շնորհիվ թիմարաթիական հողատիրության հաստատման, որի կարիքը զգում էր թուրքական ռազմաֆեոդալական կայսրությունը՝ իր ռազմական հզորությունը պահպանելու համար։ Այդ պատճառով թուրքերի կողմից իշխանդիալից գրաված տերիտորիայում ապրող գյուղացիները իրենց վիճակով նման էին այն գյուղացիներին, որոնք ապրել էին բյուզանդական վասիլիկաների տիրապետության տակ։

Սուլթան Սուլեյմանի ֆերմաններում և առանձին հրամաններում պարունակվում են բազմաթիվ կարգադրություններ ճորտատիրական իրավունքի և ճորտ գյուղացիության վերաբերյալ։ Թիմարաթիական և զիամաթիական հողերում ապրող բոլոր շրջանները գրանցվում են հարկատուների ցուցակում, որտեղ նշվում է հողերի քանակը և որակը։ Այդ ցուցակագրումների նպատակն էր գյուղացիության ֆեոդալների հողերին ամրացնելը։ Եթե գյուղացին փախչում էր իր գյուղից, որը պատկանում էր այս կամ այն ֆեոդալին, ապա վերջինս իրավունք ուներ տաս տարվա ընթացքում փնտրել և վերադարձնել գյուղացուն, գործի դնելով պետական իշխանության ուժը։ Հողերից ստացվող եկամուտը կրկնապատկելու նպատակով ֆեոդալները իրավունք ունեին իրենց կալվածքները նոր գյուղացիներ բերել ուրիշ տեղերից, սակայն ոչ նրանց, որոնք արդեն մի տեղում գտնվում էին 15 տարի։ Այն գյուղացին, որը ցուցակագրված էր այս կամ այն հողատեր ֆեոդալի հարկային ցուցակում, ամբողջապես ամրացված էր հողին. եթե նա թողնում էր գյուղը և բնակություն էր հաստատում քաղաքում, նրա դրությունը ոչնչով չէր փոխվում։

Տերը կարող էր 15 տարվա ընթացքում փնտրել և վերադարձնել նրան, պահանջելով նախորդ տարիների պարտքերը։ Փախստական գյուղացիներին հետապնդելու ժամկետը հետագայում հասնում է 30 տարվա։ Եթե հայրը փախչում էր ֆեոդալ հողատիրոջից, ապա ֆեոդալը իրավունք ուներ ճորտացնելու նրա որդուն։ Հոր մահից հետո զավակների վիճակի տնօրինությունը ֆեոդալ հողատիրոջն էր պատկանում։ Եթե գյուղացին երկրագործությունը թողնում և անցնում էր

արհեստի, ապա պարտավոր էր փրկագին վճարել, նման դեպքերում քրիստոնյաները մի քանի անգամ ավելին պետք է վճարեին։ Այսպես էր գյուղացիության վիճակը Թուրքիայում, առավել ծանր ու անտանելի էր հայ գյուղացու վիճակը ավազակաբարո քուրդ բեգերի և թուրք փաշաների ու տեղական ֆեոդալների լծի տակ...

Արևմտյան Հայաստանում «ամենացածր և բարբարոսական ստադիայում գտնվող թուրքական ֆեոդալիզմի»¹ պայմաններում բացակայում էր կյանքի ու գույքի նկատմամբ որևէ ապահովություն։ Կրոնական կույր ֆանատիկոսության և գոյություն ունեցող անմարդկային բնույթ կրող օրենքների հետևանքով հայ աշխատավորությունը, զուրկ լինելով մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, ենթարկվում էր ամենազաժան հալածանքների ու լրկանքների։

Արևմտահայ աշխատավորության վիճակը է՛լ ավելի է ծանրանում՝ կապված Թուրքիայի անկման պրոցեսի հետ, որովհետև գնալով է՛լ ավելի է թուլանում կենտրոնական իշխանությունը։ Տեղական ֆեոդալ բեգերը, աշրաֆները, աղաները համարյա լիակատար անկախ են դառնում և հաշվի չառնելով կենտրոնական իշխանությունը, սկսում են անսահման կերպով կեղեքել ու ճնշել աշխատավոր գյուղացիներին։ Թուրքիայի XIX դարի սկզբի պատմությանը լավ ծանոթ հեղինակներից մեկը՝ Ուրբիշինին, խոսելով երկրում տիրող քաղաքական անարխիայի, վիլայեթների կառավարիչների՝ գեներալ-նահանգապետների, քուրդ բեգերի կողմից ժողովրդին կեղեքելու, նրանց կամայական գործողությունների և կենտրոնական իշխանության անզորության մասին, գրում է. «Փեներալ նահանգապետներից ոմանք ղեկբեյիների գործակցությամբ ի շարն են գործադրում իրենց իշխանությունը, բռնություններ են գործադրում... արյունաքամ անում ամբողջ վիլայեթը... բարձրագույն իշխանությունը ականատես լինելով այդ լկտիությանը, անուժ է գտնվում վերջ տալու այդ անկարգությունները»²։

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, стр. 374.

² М. А. Убичини, Современное состояние Турции, СПб, 1854, стр. VIII.

Թուրք փաշաների և այլ աստիճանավորների անսահման կամայականությունների ու բռնությունների մասին են պատմում վանեցիները Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղարկած իրենց բազմասորագիր դիմումում, որտեղ նկարագրվում է Մահմուդ փաշայի և նրա հաջորդ Սուլեյման փաշայի կողմից ժողովրդի վրա գործադրած բռնությունները, հալածանքները, սպանությունները, որոնց հետևանքով ժողովուրդը գիշերով թողնում է քաղաքը և բարձրանում վանից մեկ օրվա հեռավորության վրա գտնվող լեռները: Նրանք գրում են, որ ոչ մի փրկություն չունեն այդ շարագործների ձեռքից և աղերսում են մի հնար գտնել, մի ճար անել իրենց փրկելու համար¹:

Այդ նույն խնդրով Կարապետ արքեպիսկոպոսին է դիմում վարագա վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետը և խնդրում փրկության մի ճար անել²: Կենտրոնական իշխանության թուլության և տեղական ֆեոդալների անկախ վիճակի մասին է վկայում նաև Լինչը, որը գրում է. «Այս-դադի հարթավայրի թուրքական իշխանության հեղինակությունը միայն դատարկ հնչյուն է... կողոպուտը, բռնությունները կատարվում են գայմագամի աչքի առջև, ավազակությունն ու գողությունը համարյա հանցանք չեն համարվում»³: Անդրադառնալով ավազակաբարո քրդերի կողմից կողոպտված ունեթապոված Ս. Կարապետ վանքի նկարագրությանը, Լինչը գրում է. «Քրդերի ողորմածությամբ և թուրքական իշխանությունների կասկածի տակ, այդ երբեմնի ծաղկուն տաճարը զրկվել է իր ունեցած նշանակության մեծ մասից և վանականների վիճակը իսկապես ոչնչով լավ չէ պետական հանցագործների վիճակից... Գրադարանը կողոպտվել է քրդերի կողմից XIX դարի առաջին կեսին, իսկ գրականությունը այրվել ու ցրվել է տրվել... Համայնքը անկարող է զբաղվել իր պատական աշխատանքով, որքան որ իրենց ազգի պատմու-

թյան վերաբերյալ բոլոր գրքերը բռնագրավված են իշխանության կողմից»¹:

Սուլթանական կառավարության թուլության, Թուրքիայում տիրող անկարգությունների և արևմտահայերի ծանր վիճակի նկարագիրն է տալիս նաև անգլիացի կապիտան Զեմս Կրիկը իր «Հայերը, քրդերը և թուրքերը» աշխատության մեջ: Կապիտան Կրիկը թուրքական կառավարության գործողությունները Հայաստանում ամենահրեշտալի տեսարանի մեջ է ներկայացնում: Սուլթանի կառավարությունը, այս հեղինակի ասելով, թույլ և անկարգ, իր մեջ պարունակում է այն բոլոր տարրերը, որոնք հատուկ են նրան վերջնական և անհրաժեշտ անկման հասցնելու: Տերությունը նպատակ չունի հոգալու իր հպատակների մեծամասնության բարօրության մասին, իսկ կառավարչական անձինք իրենց իշխանությանը նայում են որպես իրենց հաճույքին և կրքերին բավականություն տալու միջոց: Հայերի վիճակը անտանելի է... Մինչև որ վերջ չտրվի անսանձ և արյունարբու քրդերի ավազակություններին, բռնություններին և կամայականություններին, Հայաստանում ոչ կյանքը, ոչ էլ կայքը՝ ապահովված չեն լինի: Հողերը մնում են անմշակ, և բռնությունը, որ ճնշում է բնակիչներին, այնքան մեծ է, որ նրանք պատրաստ են հպատակվել ամեն տեսակ կառավարության, որից կարող են սպասել ապահովություն և խաղաղություն²:

Եթե այդպես էր վիճակը XIX դարի 2-րդ կեսին, ապա պարզ է, թե ինչ վիճակում են եղել արևմտահայերը XIX դարի սկզբում, երբ Թուրքիայում լիակատար անիշխանություն էր տիրում:

Քուրդ բեգերն ու աշրաֆները անարգել կերպով զավթելով աշխատավոր գյուղացիների հողերը, դարձնելով այն իրենց ավատական սեփականությունը, գյուղացիների հետ վարվում էին որպես իրենց ճորտերի:

Այսով, իր «Պետական վերանորոգությունն ու հողա-

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, Թուղթ 163ր, վավեր. 824 II, 1825, 15/8:

² Տե՛ս նույն տեղը, Թուղթ 163, վավեր. 824 I, 1825, 15/8:

³ X. Линч, Армения, путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, стр. 27.

¹ X. Линч, Армения, путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, стр. 230.

² Տե՛ս «Մշակ», 1880 թ., № 92:

յին հարցը» աշխատության մեջ խոսելով արևմտահայ աշխատավորության տնտեսական խղճալի վիճակի և գոյություն ունեցող ճորտատիրական կարգերի մասին, գրում է. «Այս կողմերը ուժը իրավունքին կհաղթանակե, բռնապետական պատգամը իր իմաստին ամբողջությամբ կտիրապետե:

Յուրաքանչյուր գյուղի ազգաբնակչությունը՝ գյուղի աղային, յուրքանչյուր աշխրեթի անդամը՝ իր տոհմի պետին, և աստիճան առ աստիճան աղաներու օրինական ու ապօրեն շահերու ծառաներն են: Հետևաբար գյուղերում ազգաբնակչությունը, — շարունակում է հեղինակը, — մարդկային քնական իրավունքների զուրկ, բռնապետներու ձեռքը ըստուրակ վիճակի դատապարտված էին... Գյուղացիների հողը, կայքը, քնտանի անասունները, մինչև իսկ պատիվներն և կյանքերն ին աղայի քմահաճույքին ենթակա էին»¹:

Այնուհետև, հեղինակը խոսելով քուրդ բեգերի, թուրք փաշաների ու աշրաֆների անկախ վիճակի և կենտրոնական իշխանության թուլության ու անգործության մասին, գրում է. «Կասկած չկա թե այդ աշրաֆներու ուժն ու գորությունը, հեղինակությունն ու իշխանությունը՝ իշխանության մեջ իշխանություն է, այսինքն՝ ժամանակակից պետական զաղափարի ըմբռնումով՝ պետական իշխանության և հեղինակության չեզոքացումն ու բացասումն է»²:

Քուրդ բեգերը և աղաները ստիպում էին հայ գյուղացիներին իրենց համար կոռ ու բեգյար կատարել, նրանք անարգել կերպով գնում ու վաճառում էին գյուղացիներին, որպես անասունների: Նրանք իրավունք էին բանեցնում ոչ միայն գյուղացու սեփականության, այլև անձի վրա, միջամտելով նրա ընտանեկան սրբության գործին, նրա անձնական կյանքին ու ընտանիքի պատվին վերաբերող հարցերին և օգտագործում էին ամեն առիթ կեղեքելու ու հարստահարելու գյուղացուն:

«Քուրդը սեփականատեր է ոչ միայն հայի հացի, նրա

ունեցածի վրա, այլև նրա հոգևոր կյանքի, նրա անձի վրա: Հայի աշխատանքը, կենդանիները, տուն ու տեղը քրդերինն է, հայ տղան կամ աղջիկը իրավունք չունենի պահվել առանց քուրդ բեգի թույլտվության»¹: Թուրք աստիճանավորները և քուրդ բեգերը անպատիժ կերպով վիրավորում էին հայ գյուղացու կրոնական-ազգային զգացմունքները և բազմապիսի մեղադրանքներ հնարելով տանջում ու հարստահարում էին անպաշտպան գյուղացուն: Աշխատավոր հայի արյունը ծծող այդ վամպիրները իրենց բազմաթիվ ծառաներով ու ձիերով կարող էին ապրել հայ գյուղացու տանը, նրա հաշվին, արատավորել նրա ընտանիքի պատիվը, ստիպել, որ գյուղացին իր վերջին ոչխարը կամ հավը իրենց համար մորթի և պահանջել տիրոջ իրենց համար մորթած անասունի վարձը:

Երբեմն հայերը ամբողջ գյուղերով կամավոր կերպով հարկատու էին դառնում այս կամ այն քուրդ բեգին, ավագանիներից «պաշտպանություն» գտնելու նպատակով: Սակայն այդպիսի պաշտպանությունը, ինչպես իրավացի կերպով նկատում է Բաֆֆին, շատ թանկ էր նստում հայ գյուղացու վրա. վերջինս, թե՛ իր կյանքով և թե՛ իր պատվով, դառնում էր իր աղայի գերին: «Դա մի կամավոր ստրկություն է» որով անգործ հպատակվում է հզորին և դառնում նրա կամքի բոլորովին կրավորական առարկան... դա ճորտության սկիզբն է, որի տխուր օրինակները տեսնվում են պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ: Մոկաց կողմերում Տինիս ավանի բուրդերն տեղային հայ գյուղացիներին որպես ճորտ և գերի իրանց մեջ վաճառում են»²: Բաֆֆու վկայությամբ, քուրդ ֆեոդալները Հայաստանում զանազան գավառներում հայերից հափշտակում են մինչև 263 գյուղ, իրենց պատկանող հողերով հանդերձ: Հիշյալ գյուղերի մի մասից հայ բնակիչներին բռնաբերված արտաքսում են և նրանց հողերը սեփականացնում, իսկ գյուղերի մի մասի հայ բնակիչներից գրավում են հողերը, գյուղացիներին իրենց ճորտերը դարձնելով: Արև-

¹ Ա տ ո ս, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 32:

² Նույն տեղը, էջ 34—35:

¹ «Արձագանք», 1882 թ., № 3:

² «Մշակ», 1878 թ., № 140:

մտահայերի տնտեսական ծանր վիճակի և նրանց տանջող գլխավոր հարցի՝ հողային հարցի մասին է գրում «Մասիս» լրագիրը, որտեղ ասված է. «Նեղությանց գլխավոր աղբյուրը կալվածական (արադի) խնդիրն է, որովհետև Չարսանջակի մեջ 60-են ավելի հայաբնակ գյուղօրեք կան, որք գրեթե առհասարակ իրենց բնակության և մշակած հողերուն տեր չեն, վասնզի տերության «Արադի» կանոնաց համեմատ ձեռքերին «թափուի սենբաներ» չունեն, այլ իրենց վրա իշխող պետերն ինքզինքնին նույն բնակությանց և հողերուն տեր համարելով, ուղած ժամանակնին հայ գյուղացվոց ձեռքեն կառնուն, որով այս խեղճերը տեսակ մը գերիներ եղած են անոնց ձեռքը»¹:

Չնայած ֆեոդալական խոշոր հողատիրության վերացման և կենտրոնախույս ուժերի թուլացման ուղղությամբ սուլթանական կառավարության կողմից կատարած փորձերին, այնուամենայնիվ ճորտատիրական իրավունքը Թուրքիայում պաշտպանվում է մինչև XX դարի սկիզբը: Ճորտատիրական իրավունքը վերացվում է 19-րդ դարի 40-ական թվականների ռեֆորմների հետևանքով, որոնք, սակայն, թղթի վրա մնացին, քանի որ «Թուրքիայում ամենագծվարը, նույնիսկ անհնարինը հենց թղթից կյանքին անցնելն է: Թանգիմաթը մնաց իբր եվրոպականացման արտաքին կեղև, որը հարկավոր եկավ թուրք պետական մարդկանց եվրոպայի վստահությունը գրավելու և նրանցից պարտք վերցնելու համար»²:

Արևմտահայ գյուղացիության ճորտական վիճակի մասին են վկայում Սլիքան գյուղում քուրդ բեգերի կատարած դադանությունների գործի քննության արդյունքները, որտեղ ասված է. «...Այս թուոուն ըսված քրդերը ամեն մեկը ունեն իրենց համար... 20, 30 և ավելի ծառաներ, որոնք ընտրյալ և վկայով պետք է լինեն ամեն կերպ չարագործությանց մեջ, շնացող, ավազակ, մարդասպան և այլն, որպեսզի հարմարություն ունենան իրենց տերերուն կամքն ու հաճույքը ի

գործ դնելու: Երկրի ամեն ընտիր տեղերն իրենց ձեռքն է, ժողովրդյան մեջ գեղեցիկ աղջիկը, հարս ու կնիկ լինի իրենցըն է, լավ եզ, կով, ձի, ոչխար, հագուստ տեսնեն իրենցն է, ոչ տերության հարկ կուտան և ոչ մշակություն կրեն, ընտիր ձիեր և բազմաթիվ ոչխարներ կպահեն և անոնց խոտն ու գարին, ինչպես նաև իրենց հացն ու եղը հայերը պետք է պատրաստեն...»:

Ի միջի այլոց, այս վավերագրի հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ երկրագործ և իրենց հալալ աշխատանքով ապրող քրդերը հայերի հետ շատ համերաշխ են և անգամ օգնության ձեռք են մեկնում իրենց մոտ տեղ գտած հայ գյուղացիներին:

«Այն քրդերը, — ասված է այդ վավերագրում, — որ գեղացի երկրագործ են, ոչ միայն անվնաս են հայոց հետ և խիստ սիրով, այլ և քան զհայերը առավել հարստահարյալ այն քանի մը տուն բարբարոս քրդերեն, որոնք չիբբանցի թուոուներ կանվանվեն, չիբբանցի իրենց տոհմի անունն է, թուոուն ալ ազնիվ ըսել է...»

Սլիքանու փախած հայերեն քանի մը տուն գնացեր էին խոռովիցի ըսված քրդերուն մեջ Թաթան գեղը. այս քրդերը երկրագործ և մարդասեր անձինք են ու լավ ընդունելություն և մխիթարություն տված էին վշտացյալ հայոց...»¹:

Այս մասին է վկայում Ալաշկերտի հայ հասարակության խնդիրքը Ներսես կաթողիկոսին, նույն հարցով է դիմում նաև Ուլքիլիսե վանքի միաբանությունը 1855 թ. դեկտ. 15-ին², և այլն:

Քուրդ ֆեոդալների՝ հայերի նկատմամբ կատարած հարստահարությունների և հայերին իրենց ճորտերը դարձնելու մասին է պատմում Շատախի հայերի՝ Վանի փոխանորդին և Ազգային ժողովին ուղղված հանրագիրը, որտեղ ասված է. «Մենք Շատախու գավառի հայերս վեց հարյուր տունեն ավելի ենք, ամենքս ալ երկրագործ ու արհեստավոր մարդիկ... բայց գերիի պես ենք կարգ մը քոշար ըսված քրդերու

¹ «Մասիս», 1865 թ. հունիսի 26:

² В. Гурко Кр ясин, История революции, М., 1923, стр. 9.

¹ Դիվան հայոց պատմության, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 88—93:

² Նույն տեղը, էջ 32—34:

ձեռքը և գրավցի ըսված ցեղի մը քրդերուն ձեռքը: Այս գրավ-
ցոց գլխավոր Մեհմեդ աղան է և իր պարագաներ կկազմեն
գլխավորապես հինգ կամ վեց տուն, որոնք ամենևին աշ-
խատանք չունեն, ու մեզմով կապրեն, իրենց ուղած ամեն բան
առնելով, այնպես որ մեկ հարկ թափավորին կուտանք, հար-
կեն ավելի ալ հիշյալ աղաներուն կուտանք, քանի մը գեղ
բոլորովին իրենց սեփական ըրեր են: Մարդասպանություն,
տուն վառել իրենց սովորություն է և մեր հավատքը հայհո-
յել, մեր եկեղեցիք աղբանոց ընել ու չսված բաներ անոնց
ձեռքին կկրենք»: Այս հանրագրում նույնպես հիշատակու-
թյուն կա հայ և քուրդ աշխատավորների համերաշխության
մասին. «Մենք բոլոր քուրդ ժողովրդոց հետ եղբոր պես ենք,
բայց այս հինգ կամ վեց տուն գրավցիներու հետ չենք կըր-
նար ապրիլ»¹: Մեկ ուրիշ փաստաթուղթ մանրամասն թվար-
կում է այն ոճրագործությունները, որ կատարել են քուրդ
ֆեոդալ բեգերը²: Խոսելով արևմտահայերի ծանր վիճակի և
քուրդ բեգերի ու թուրք աստիճանավորների կամայականու-
թյունների մասին, Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին
ուղարկած իր բողոքագրում նշում է, որ սուլթանական բա-
րենորոգումները թղթի վրա են մնացել, նրանք բոլորովին
Հայաստան չեն թափանցել և ժողովուրդը գտնվում է ծայր
աստիճան աղքատության մեջ. «...Թանգիմաթի բարեկարգու-
թյունն հոն մուտ չի գործեր, գեղացի ժողովրդոց վիճակը
նույն է և ավելի վատթար, ինչպես 20 տարի առաջ. ապրու-
տամբ բեգերը կիշխեն մեկ-մեկ գավառի վրա տիրապետե-
լով»³: Անգլիական հյուպատոս Սկինը իր զեկուցագրերից
մեկում գրում է. «1866 թվի Հաթթը Հումայունի տված օրեն-
քի հավասարությունը քրիստոնյա ժողովրդի համար գոյու-
թյուն չունի»⁴: Թանգիմաթի ռեֆորմները ոչ միայն չթեթևաց-
րին, արևմտահայ գյուղացու վիճակը, այլ էլ ավելի ծանրաց-
րին, նրան զնելով երկու կրակի մեջ: Թանգիմաթից դժգոհ

քուրդ ֆեոդալները իրենց ամբողջ վայրույթը հայ գյուղացի-
ների գլխին են թափում. ձգտելով պաշտպանել իրենց ճոր-
տատիրական արտոնությունները՝ հարկադրում են անդեն գյու-
ղացիներին կատարելու իրենց նախկին ճորտային պարտավո-
րությունները, անտեսելով նոր օրենքը և այն «ազատությունը»,
որ գյուղացին ձեռք էր բերել թափուի սխտեմով: «Իր կալ-
վածատիրական-ճորտատիրական արտոնությունները պաշա-
պանելու համար,—գրում է Լեոն,—քուրդ բեգը ուժ էր գոր-
ծադրում, բայց ոչ թե կառավարության դեմ՝ որի հանդեպ նա
ազատ էր, այլ այն անդեն ու անլեզու մշակի դեմ, որ երեկ
նրա ճորտն էր, իսկ այսօր թափուի սխտեմով դարձել էր ա-
զատ հողագործ. հարկադրում էր հայ գյուղացուն, որ նա ան-
տեսելով նոր օրենքը, շարունակի իր նախկին ճորտային կա-
ցությունը...»¹:

Բացի դրանից, Թուրքիայի պես մի երկրում այնքան էլ
դժվար չէր թուրք պաշտոնյաներին կաշառելով իրենց վրա
թափու անել տալ այն հողերը, որոնք նախապես վաճառ-
ված էին հայ գյուղացիներին: Ահա այդ ճանապարհով Թուր-
քիայում օրենքով վերացված կալվածատիրությունը փաս-
տորեն վերահաստատվում էր:

Թուրքական կառավարությունը քուրդ ցեղապետերին
սիրաշահելու համար թույլ էր տալիս, որ նրանք հայ գյուղա-
ցիներին հետ վարվեն այնպես, ինչպես ուզում են և շատ հա-
ճախ ամբողջ գյուղեր թափու էին արվում քուրդ բեգերի վրա:
Ահա թե ինչ է գրում Մուշի առաջնորդական տեղապահ Գրի-
գորիս վարդապետը պատրիարքին ուղարկած իր զեկուցա-
գրում. «Մերազնեայ դաս մը ժողովուրդ, որ ի Բոնաշեն, ի
Խութ, ի Սասուն և ի Շատախ գավառներ, քուրդերուն հետ
խառն կենակին: Նոցա գլխավորներուն, որ խաֆիր կավեն,
ճորտ լինելով, ամենևն դառն կենաց վիճակված են: Դաս-դաս
նոցա բաժին եղած, յուրաքանչյուրն իրրև հպատակ և սեփա-
կանություն համարված, տարեկան տուրք կուտան խաֆիր-
ներուն և երեք կարգի բաժանված են»:

¹ Դիվան հայոց պատմության, զիբը ԺԳ, էջ 254—255:

² Նույն տեղը, էջ 261—262:

³ Նույն տեղը, էջ 461—463:

⁴ «Положение армян в Турции», М., 1896, стр. 296.

¹ Լեոն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարախոսությունը,
Վ. Ա. Փարիզ, 1934, էջ 40:

Հեղինակը մանրամասն թվարկում է, թե յուրաքանչյուր կարգին պատկանող գյուղացին տարեկան որքան տուրք պետք է վճարի բեգին: «...Այս մարդակեր զազան խաֆիրները (ճորտատեր) ինքնագլուխ և առաջամբ վիճակի մեջ լինելով, իրենց ճորտ հայերը կանամբ և որդովք, շարժական և անշարժ կալվածներով իրարու ծախելու սովորություն ունին, և երբ իրարու դեմ կատաղին կամ թշնամանան, յուրաքանչյուրն իրենց հպատակ հայերն բռնությամբ առաջնին ձգելով իրարու սահման կասպատակեն, մանավանդ հայոց գյուղերի վրա հարձակվելով կը կողոպտեն, ...կը սպանեն և կը վերադառնան տեղերնին... Գերի տեր խաֆիրներ, երբ ծնանելու լինեն, հանձն յուր ճորտի տունեն՝ կառամբ և ոչխարով աչքալուս պիտի երթան, տղայի զգեստացուն պիտի տանեն, այն ինչ հայոց մերկանդամ կանայք ձեռքով իրենց կուրծքը ծածկելու աղքատ վիճակի մեջ կը գտնվեն: Երբ պատանեկության հասնի, գենք պիտի պատրաստեն:

Կինը առնելու ատենը զալան պիտի տան հարսնացուի ծնողաց, և հարսանյանց պիտույքը պիտի պատրաստեն, եթե մեռնել պատահի, ոչխար, յուղ, պանիր և այլն տանելով պիտի մխրթարեն զխաֆիրներ: Բայց ընդհանուր մարդկության նախատինք այն կետն է, որ... Հայոց պարկեշտ... հարսները, սրբության քողի ներքև սնած աղջիկներ՝ այսօր հոլանի եղած խաֆիրներու տան մեջ իբրև հարձ՝ օրերով ձավարը, կորկոտը շինելու, լաթը լվանալու — կարկատելու սպասարկու կլինեն լուսնյամբ, արտասովոր և անոնց կըկըլի արտերը քախնելու շաբաթներով կաշխատեն մերկ անձամբ և բոկ ոտամբ արևակեզ և փշահար եղած — զիրենց կանաչ արևը կողբան... զիրենց խավար աստղը կանիծանեն...»¹: Խոսելով արևմտահայերի ճորտական վիճակի մասին, Կոլյուբակինը նշում է, թե ինչպես քրդական երկու ցեղապետեր իրենց մեջ բաժանելով Վանի վիլայեթում գտնվող Գարգարի 10 հայկական գյուղեր, ճորտացնելով գյուղացիներին, նրանցից տարեկան որոշակի տուրքեր էին հավաքում: «Խորրտենց գյուղը, — գրում

Վ. Կոլյուբակինը, — բաղկացած 25 տնտեսությունից, քրդերին տարեկան վճարում է 50 ոչխար, 625 փ. թխած հաց, 120 գույզ բրդազ գուլպաներ... Հայերը պարտավոր էին իրենց մոտ, իրենց հաշվին պահել քուրդ բեգերի հորթերը, ձիերը և այլն: Քրդերը սիստեմատիկ «հյուր» են գալիս հայերի մոտ և հայ գյուղացին պարտավոր է շաբաթներով կերակրել նրանց, որոնք խլում են խեղճ գյուղացուց, ինչ որ աչքերին է ընկնում: Հարսանիք, ծնունդ և այլ ընտանեկական երևույթներ, նույնպես առիթներ են քուրդ բեգերի համար հայ գյուղացուն կողոպտելու համար»¹:

Չափազանց ծանր էր հայ գյուղացու համար ձմեռվա ընթացքում իրենց գյուղերը իջած քուրդ բեգերին, նրանց ծառաներին և անասուններին իրենց հաշվով պահելու պարտավորությունը: Այդ անկոչ հյուրերը ոչ միայն ուտում էին հայ գյուղացու հացը, նրա խոտով ու դարմանով կերակրում իրենց անասուններին, այլև վիրավորում էին նրա ընտանեկան պատիվը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Պ. Մուրադյանցը. «Ամեն մի տուն իր անասնովքը հանդերձ մի հայ տան վրա դնալով՝ նորա բնակարանի մեջ տեղ առնել և վերջ՝ մարագի րանալիքը, խոտի դեղը անկոչ հյուրի ձեռք անցնելու էր, որքան կամենա նա յուր անասնոց առաջ մսուրքը կլցնի, ոչ քաշելուն մեջքն է ցավել, ոչ կրելուն և ոչ էլ բարձելուն:

Նույն ժամ հայ գերենդավարի սիրտը ճմլեր, աղիքը գալարեր, աչքը գոցեր առ ի շտեսնել, բայց ինչ օգուտ, յուր իրավունքները բռնաբարված էին արդեն. դատն ամենադժոխավոր գերագույն էակին ալցելության էր թողնված»²: Թուրքիայում գյուղացիների նկատմամբ կիրառվող ֆեոդալական շահագործման և ճորտատիրական ճնշման գոյություն ունեցող սիստեմը հիմք է տալիս Յ. Էնդեխին հաստատելու, որ թուրքերը Արևելքում իրենց կողմից զավթած երկրներում մտցնում են ինչ-որ կալվածատիրական կարգի ֆեոդալիզմ:

¹ А. М. Коллюбакин, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, 1888, т. I, ч. I, стр. 133—134.

² «Արարատ», 1889 թ., № 1—12, էջ 36:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական գիվան, թղթ. 219, վավեր.

Վ. Ի. Լենինը, նախառեղծացիոն Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ֆեոդալական տնտեսության ճորտատիրական բնույթը ցույց տալու համար, ասում է. «Այդ կապիտալիզմ չէ: Այդ եվրոպական տնտեսության եղանակ չէ: Այդ հին շինարեն է: Այդ թուրքերեն է: Այդ ճորտատիրականորեն է»¹ Լենինի բնութագրմամբ՝ ճորտատիրական այդ մեթոդի էությունը կայանում է նրանում, որ «կալվածատերերն ստրկացնում են գյուղացիներին, ինչպես եղել է սրանից և՛ հարյուր, և՛ երեք հարյուր, և՛ հինգ հարյուր տարի առաջ, ստիպելով նրանց՝ գյուղացիական ձիով, գյուղացիական գործիքներով մշակելու կալվածատիրական հողը»²: Մայուր Տրոտսկերը, խոսելով քուրդ ցեղապետերի ավազակային արշավանքների և նրանց կողմից երկրագործ բնակչությանը կողոպտելու մասին, միաժամանակ նշում է, թե ինչպես քուրդ ֆեոդալ բեգերը, ճորտացնելով բազմաթիվ հայկական գյուղեր, նրանցից սիստեմատիկ կերպով տուրքեր են գանձում³: Քուրդ բեգերի ու աղաների կողմից հայ գյուղացիների հողերը բռնագորավելու և գյուղացիներին ճորտացնելու մասին են վկայում «Տեղեկագիրը գավառական հարստահարությանց» փաստաթղթում բերված բազմաթիվ օրինակները: Անդրադառնալով այս փաստաթղթին, որը ցույց է տալիս արևմտահայերի շուրջ 20 տարվա ընթացքում կրած տառապանքների պատկերը, Բաֆֆին գրում է. «Հողային կամ կալվածական խնդիրը Ասիական Տաճկաստանի Հայոց հարստահարությունների մեջ ամենագլխավոր խնդիրն է»:

Բաֆֆին այդ տեղեկագրից բազմաթիվ օրինակներ է բերում ցույց տալու համար, թե ինչպես քուրդ բեգերը ամբողջ գյուղեր և գավառներ սեփականացնելով, հայերին ճորտացնելով, նրանցից տուրքեր են վերցնում: Այսպես, օրինակ, «Խարբերդի նահանգի Չարսանջակ գավառի բոլոր հայոց գյուղերի ամբողջ տները, խանութները, պարտեզները, այգիները և արտերը Իսակ-բեգ անունով մեկը և մի քանի մահմե-

դական աղաներ բռնությամբ տիրելով, գյուղացիների վրա որպես կալվածատեր հարկ են նշանակում...»:

Տիգրանահերտի նահանգում... քուրդ ցեղապետերից մեկը՝ Աբդի-բեգ անունով, մուղիրության պաշտոն վարելով, սկսում է ժողովուրդը ամեն կերպով կեղեքել: Այս բռնակալը հափշտակում է հայերից նրանց արտերը, հողերը և անասունները, այլև Հուսպ գյուղի հայոց գերեզմանատունը գրավելով միջի... եկեղեցին քանդում է և յուր համար տուն է շինել տալիս: Շատախու գավառի վեց գյուղերի հայ բնակիչներին դուրս բռնելով, քուրդերը իրանք են նրանց մեջ բնակում և նրանց հողերը ամբողջապես իրանց են սեփականացնում»⁴:

Բաֆֆին միաժամանակ նշում է, որ թուրքական կառավարությունը հայ պանդուխտների հողերը, որոնք անմշակ էին մնում, համարելով անտեր, տալիս է մահմեդականներին և թշվառ հայր վերադառնալով, գտնում է իրեն գրկված այն միակ հայրական ժառանգությունից, որ նրա վերջին հույսն էր:

Ատոմը իր «Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը Թուրքիայում» աշխատության մեջ գրում է. «Եթե մեր երկրին մեջ սթատիստիկա ըսված գրությունը իր մասնագիտական ճշտությամբ ու անաչառությամբ գոյություն ունենար, մենք պարզ ու հստակ պիտի տեսնենք, որ եթե, օրինակ, 100 տուն բնակիչ ունեցող գյուղի աշխատավոր դասակարգը 100 տենյում հող, 100 բնտանի անասուն ունի, նույն գյուղի աղան, բեգը, թոռունը, աշրաֆը՝ որոնք ամենաշատը 5—10 տուն չեն կազմեր, կտիրապետեն 100—200 տենյում հողի և մի քանի հարյուր, մի քանի հազար բնտանի անասունների: Իսկ այս 5—10 տան տիրապետած հողերու և կենդանիներու մշակողն ալ խնամողն ալ դարձյալ նույն 100 տուն աշխատավոր, աղքատ, ստրկացած և հարստահարված դասակարգն է՝ որին կյանքն ալ, դուլքն ալ, պատիվն ալ, նույն ավազակներու քմահաճությին առարկան են»⁵:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 227—228:

² Տե՛ս „Известия“, майор Троттер, Мало Азиатские курды, Тифлис, 1881, изд. РГО, т. 1, № 1, стр. 6.

³ Բաֆֆի, հ. 9, Երևան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 236—237:

⁴ Ատոմ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը Թուրքիայում, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 34—35:

Ատոմը նույնպես գտնում է, որ Թուրքիայում քուրդ բե-
գերի, աղաների լծի տակ տառապող միլիոնավոր աշխատա-
վորներին այդ վիճակից դուրս բերելու համար ամենից առաջ
անհրաժեշտ է նրանց փրկել տնտեսական ստրկացումից՝
այսինքն՝ լուծել հողային հարցը:

«Այդ ավատականության իրականացումը ջնջումը, միլիո-
նավոր աշխատավորներու տնտեսական և քաղաքականապես
ազատագրությունը, պետական իշխանության, սահմանա-
դրության ամրապնդումը, երկրին վերածնության ապահովու-
թյունը կարող են կատարվել միմիայն հողային հարցի լու-
ծումով»¹:

XIX դարի վերջում Արևմտյան Հայաստանում գոյություն
ունեցող ճորտական իրավունքի մասին է վկայում Լինչը, որի
ասելով՝ «Այնտեղ գյուղացիները գնվում և վաճառվում են
քուրդ բեգերի և աղաների կողմից, ճիշտ այնպես, ինչպես որ
գնվում և վաճառվում են ուխարներն ու տավարը: Միակ
տարբերությունը այն է, որ այդ մարդիկ չեն կտրվում հողից
և վաճառվում են այն հողի հետ միասին, որը նրանք մշա-
կում են...»²:

Մեր կարծիքով, բերված փաստերը բավական են համոզ-
վելու համար, որ Թուրքիայում գոյություն են ունեցել ճոր-
տատիրական կարգեր, որ Արևմտյան Հայաստանում ճոր-
տատիրական կարգերը քուրդ ֆեոդալների կողմից բռնի կեր-
պով պաշտպանվել են նաև Թանդիմաթից հետո և շարունակ-
վել մինչ XX դարը:

Այժմ կաշխատենք համառոտակի կանգ առնել սուլթա-
նական կառավարության հարկային քաղաքականության և
գոյություն ունեցող հարկահավաքման սիստեմի վրա, որի
տակ անքում ու արյունաքամ էր լինում արևմտահայ աշխա-
տավոր գյուղացին:

* *

Թուրքիայում հարկային սիստեմը իր իրավական ձևա-
կերպումն ստացել է սուլթան Սուլեյման I-ի օրոք, XVI դա-

¹ Ա տ ո մ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը Թուր-
քիայում, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 36:

² X. Лич, Армения, т. II, стр. 554.

բի սկզբում, որի հրամանով կայսրության տերիտորիայում
հողային և գույքային սեփականության առաջին լրիվ ցուցա-
կագրումն է կատարվել: Ստեղծվում են հարկային ցուցակ-
ներ, որտեղ մանրամասն գրի են առնվում կայսրության ներ-
սում եղած բոլոր մշակելի հողերը, յուրաքանչյուրի կատե-
գորիան, նշվում է սեփականատերը, որոշվում է գանձվող
հարկերի չափը և այլն:

Թուրքիայում բոլոր հարկերն ու տուրքերը բաժանվում
էին երկու կատեգորիայի:

Առաջին կատեգորիային պատկանել են այն հարկերը,
որոնք գանձվել են Ղուրանի և Շեքիի հիման վրա և կոչվել են
օրինական: Սրա մեջ մտել են գլխահարկը կամ խարաջը ոչ
մահմեդականների համար, և տասանորդը, կամ աշարը բոլո-
րի համար:

Երկրորդ կատեգորիային պատկանել են մնացած բոլոր
հարկերն ու տուրքերը, որոնք կոչվել են պետական:

1. Գլխահարկը կամ խարաջը գանձվել է քրիստոնյանե-
րից Ղուրանի այն հայտնի դրույթի հիման վրա, որտեղ աս-
ված է, թե «Սպանեցեք անհավատներին այնքան ժամանակ,
քանի նրանք դեռ իրենց կյանքի համար փրկագին չեն վճա-
րի»: Այսպիսով, գլխահարկ պարտավոր էր վճարել ամեն մի
ոչ մահմեդական՝ մահմեդական երկրում ապրելու իրավունք
ունենալու համար, որպես կյանքի փրկագին: Այս հարկից
ազատ էին մինչև 12 տարեկան երեխաները և դառամյալ
ծերունիները, հաշմանդամները, այսինքն՝ նրանք, որոնց
մահմեդական օրենքի համաձայն պատերազմների ժամանակ
չէին սպանում: Գլխահարկի չափը տարբեր ժամանակ տար-
բեր է եղել: Թիմարիական (ֆեոդալական) հողերում ապրող
գյուղացիների գլխահարկը գանձել են ֆեոդալ սպահները
և օգտագործել իրենց սեփական պետքերի համար:

Գլխահարկի ենթակա հարկատուների քանակը ճշտելու
նպատակով ցուցակագրումներ էին կատարվում ոչ մահմե-
դական ազգաբնակչության շրջանում, որի ընթացքում ամե-
նախիստ պատիժների էին ենթարկում բոլոր նրանց, ովքեր

փորձում էին խուսափել ցուցակագրումներից: Գլխահարկից ազատվելու համար քրիստոնյաները շատ հաճախ հավատափոխ են եղել՝ ընդունելով մահմեդականություն:

XVII դարի դեպքերի ականատես Հակոբ Կարնեցին պատմում է, թե ինչպես 1643 թվականին Կ. Պոլսից էրգրում է ուղարկվում Ջաֆար անունով մի մոլլա, որին հանձնարարվում է «աշխարհագիր» անցկացնել. դրա հետևանքով ժողովրդի վիճակը այն աստիճան է ծանրանում, որ շատերը հավատափոխ են լինում: Ահա թե ինչ է գրում Կարնեցին. «...եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամպոլայ ի վերայ մոլլայի միոջ, որ էր հույժ անւանի և առաջակայէր քաղաքիս Արգըրումայ և փաշաներաց, Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնէից թասիկ, և յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակաս երկիրս Արգրումայ: Եւ եղեալ արար դադար և կապեաց ծանր խարաճ և ելից մեծ և փոքր ի թագաւորական դավտուրն, և երկրիս վրացիքն ամենայն երկիւղեալք ի ահէ խարաճին դարձան յօրենս Մահմեդի. ապա ազգս հայոց մնացին ի վերայ հավատուն ողորմությամբ Քրիստոսի և աղոթովքս իռաւովորչին...»¹:

2. Տասանորդը՝ աշարք, գոյություն է ունեցել Օսմանյան կայսրության հիմնադրման օրվանից: Տասանորդը վճարել են բոլոր գյուղացիները, սակայն, սովորաբար, քրիստոնյաներից գանձել են ոչ թե բերքի $\frac{1}{10}$ -ը, այլ հաճախ $\frac{1}{3}$ -ը և $\frac{1}{2}$ -ը: Թիմարիական հողերում ապրող գյուղացիներից տասանորդը գանձել են ֆեոդալ սպահները և զիամաթները, իրենց հայեցողությամբ և իրենց օգտին:

3. Պետական հարկերից էր թափում կամ կալվածքային (հուդային) հարկը, որը վճարվում էր միայն մեկ անգամ՝ հողաբաժինը կամ կալվածքը մեկից մյուսին անցնելու դեպքում, վաճառելու կամ ժառանգաբար անցնելու միջոցով:

4. Բեսմ-գիֆթը գանձվում էր հողի որոշակի միավորի համար, հաշվի առնելով նաև հողի որակը, նրա բերքատվությունը:

¹ Մատենադարան, արևիվ Գարեգին Նովակյանի, թղթ. 87, վ. 7, «Հակոբ Կարնեցու տեղեկագր. վերին հայոց», հիշ. Ժե դար, էջ 14—15:

5. Ներակ. սա նույնպես գանձվում էր հողի որոշակի միավորի համար, սակայն տարբերվում էր առաջինից նրանով, որ սա վճարում էին այն անձինք, որոնց հողային սեփականության չափը կես չիֆթից պակաս էր, և այն գյուղացիները, որոնք հողի մշակույթյամբ չէին զբաղվում:

Այս հարկը օրինական տեսք է ստանում սուլթան Սուլեյման I-ի օրոք և գնալով հետագայում է՛լ ավելի կայուն է դառնում:

6. Գեճյում դրամական տուրքը գանձվում էր բանջարանոցների, խաղողի տնկարանների համար, որոնց տերերը վճարում էին նաև բերքի տասանորդը:

7. Սալարիյես, որը գանձել է ֆեոդալ սպահին տվյալ հարկային օկրուգից իր «կարիքների» համար, ելնելով սուլթանի նկատմամբ ունեցած իր զինվորական պարտավորությունից: Ֆեոդալ սպահին իր գյուղացիներից տասանորդ էր գանձում նաև դարու, վարսակի, խոտի և այլ անասնակերի տարեկան բերքից, ինչպես նաև բերքի $\frac{1}{3}$ -ի չափով էլ՝ ձիերին կերակրելու համար: Նա կարող էր ցանկացած դեպքում գանձել կամ դրամով, կամ բնամթերքով, նայած որն էր ավելի շահավետ, կապված շուկայական գների հետ:

Բացի վերը հիշված հարկերից, Թուրքիայում գյուղացիությունը վճարել է բազմաթիվ այլ տուրքեր և կրել ծանր պարտավորություններ: Եթե դրությունը այդպես էր առհասարակ բոլոր գյուղացիների համար, ապա շատ ավելի ծանր էր հայ գյուղացիների վիճակը, որոնք, բացի վերը հիշված տուրքերից, վճարում էին նաև իրենց համար չափազանց ծանր զինվորական հարկը, որը գանձվում էր 15—75 տարեկան հասակ ունեցողներին:

Այս հարկից չէին ազատվում անգամ ծայրահեղ չքավորները և հաշմանդամները, որոնց վերջին ունեցվածքը բռնազրավում և վաճառքի էին հանում հարկի դիմաց: Մուշի փաշալիկում այս հարկին ենթակա էին նաև քահանաները:

Գյուղացիները ծանր պարտավորութիւններ էին կրում պատերազմների ժամանակ, մասնավորապես զժվար էր ռազմաճակատի դժին մոտ գտնվող հայ գյուղացիների վիճակը: Թուրքական կանոնավոր զորքերը և քուրդ բաշիբոզուկները, անցնելով հայկական գյուղերով, վերցնում էին իրենց ձեռքն ընկած ամեն ինչ, բռնութիւններ ու բռնաբարութիւններ կատարում, իսկ ռազմաճակատում պարտութիւն կրելով, երբ դիմում էին փախուստի, որը շատ հաճախ էր տեղի ունենում, նրանք հիմնովին ավերում էին իրենց ճանապարհին ընկած հայկական բոլոր գյուղերը, անսահման բռնութիւններ ու կամայականութիւններ կատարում գյուղացիների նկատմամբ:

Քուրդ բեգերը և թուրք աստիճանավորները հայերից վերցնում էին նաև, այսպես կոչված, «տիշ-քիրասի» — ատամի հարկ. ամեն անգամ հայ գյուղացու տանը անկող հյուր լինելով, նրանք ուտում էին նրա հացը, և այն բանի համար, որ իբր մաշել են իրենց ատամները, տուրք էին պահանջում: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին. «Ձեռքն և կուսակալքն անողորմի առ, ի նման է կարգելաք ի՝ տեղիս-տեղիս Փոքուն Ասիոյ բռնացեալ գործէին, զի չէր կեղելոյ կեղեքելոյ շարաշար ժողովուրդս, պահանջէին ի նոցանէ և վարձա իմն ատամանց տիշ-քիրասը անվանեալ, իբր զի և զգույժ մաշելոյ ատամանց իւրանց ժողովուրդին պարտ էին հատուցանել կերեալք, ի նոցանէ որպես կերակուր հացի»¹:

Այդ բոլորից բացի, արևմտահայ գյուղացին պարտավոր էր տուրքեր վճարել նաև եկեղեցուն, վանքերին: Գյուղացու հաշվին էին ապրում անաշխատ կղերականները, պատրիարքից սկսած մինչև գյուղական ծխական բահանան: Եկեղեցական տուրքերը գանձող նվիրակները նույնպես կամայականութիւններ ու բռնութիւններ էին գործադրում գյուղացի-

ների նկատմամբ, որոնք հաճախ հրաժարվում էին վճարելուց:

Այսպես, օրինակ, Ինձք գյուղից Գևորգ սարկավազը հայտնում է Կարապետ արքեպիսկոպոսին այն մասին, որ գյուղացիները հրաժարվում են 40 ղուրուշից ավելին վճարել և մյուս գյուղացիներն էլ դրանց օրինակին են հետևում: Միաժամանակ ավելացնում է, որ իր հորդորները, հայտարարութիւնները պատրիարքի և առաջնորդի հրամանների մասին ոչ մի ազդեցութիւն չեն գործում: Նվիրակների չափից ավելի պահանջկոտութեան և կամայականութիւնների մասին են գրում զարահիսարցիները, առաջնորդին ուղարկած իրենց հանրագրում: Նրանք զանգատվում են, որ նվիրակը չափազանց պահանջկոտ է ծայրաստիճան աղքատ ժողովրդի նկատմամբ և աղերսում են կարգադրել նվիրակին, որ նա չափավորի իր պահանջները և բավարարվի նրանով, ինչ ժողովուրդը ի վիճակի է տալ: Վերջում ավելացնում են, որ հակառակ դեպքում ոմանք կարող են հավատափոխ լինել: Ստորագրում են ժողովրդի կողմից ընտրված ներկայացուցիչները և կնքում սեփական կնիքներով²:

Թուրքիայի տնտեսական կյանքին ծանոթ հեղինակներից մեկի ասելով՝ Թուրքիան աշխարհում առաջին երկիրն է, որտեղ բյուջեի ամենախոշոր գումարը կազմել է գյուղացիներից գանձվող տասանորդ հարկը: Ամենամեծ չարիքը հայ գյուղացու համար ոչ այնքան պետութեան կողմից սահմանված հարկի չափի, այլ նրա գանձման եղանակի և կապալառուական սխտեմի մեջ էր, որը արյունաքամ էր անում աշխատավոր գյուղացուն, կործանիչ հարված հասցնելով առանց այն էլ խիստ հեռամասց վիճակում գտնվող գյուղատնտեսութեանը: Ահա թե ինչ է գրում Բեյրութի նահանգապետը իր զեկուցագրերից մեկում. «Այս շրջանի աշարը, ինչպես նաև ուրիշ շրջաններին՝ աճուրդով վաճառվում է կապալառուներին, որի պատճառով ժողովուրդը մի տասանորդի դիմաց վճարում է մի քանիսը... Գյուղացիները, որպեսզի

¹ Գաբրիել Այվազովսկի, Պատմութիւն օսմանյան պետութեան, Ե. Բ. Վենետիկ, 1841, էջ 23:

² Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163 գ, վ. 433, 1829, 8/2:

² Տե՛ս նույն տեղը, վ. 437, 1831, 5/3:

խուսափեն կապալառուների պատճառած նեղութիւններէ, իրենց տնկած ծառերի պտուղներէն թափանցողը վճարելուց հետո նորից դրամական տուգանք չվճարելու համար, կըտրատել և ոչնչացրել են ավելի քան 1500 ձիթենու տնկիւններ»¹։ Պետութիւնը տվյալ նահանգի կամ հարկային օկրուգի հարկերի հավաքման գործը աճուրդով վաճառում էր խոշոր կապալառուներին, նրանք նույն հիմունքներով տվյալ օկրուգի առանձին մասեր վաճառում էին ավելի փոքր կապալառուներին, իսկ վերջիններս ավելի մանր մասերով՝ ուրիշներին։ Այսպիսով, հարկերի հավաքման գործը անցնում էր երեք-չորս ձեռքով և սրանցից յուրաքանչյուրը պետութիւն կողմից սահմանված չափին ավելացնում էր իր բաժինը, որի հետևանքով ստեղծվում էր վիթխարի տարբերութիւն այն չափի, որ սահմանված էր պետական դանձարանի կողմից և այն չափի, որ փաստորեն գանձվում էր գյուղացուց։ Խոսելով Թուրքիայի հարկահավաքման կապալառուական սիստեմի մասին, գեներալ Լիխտտինը գրում է, որ այդ սիստեմը անսահման չարաշահումների հնարավոր պայմաններ էր ստեղծում արքունիքին մոտ կանգնած բարձրաստիճան պաշտոնյաների համար, որոնք «Համաձայնութիւնի գալով փաշաների հետ... համեմատաբար էժան գներով ձեռք բերելով առանձին նահանգների տասանորդական հարկի գանձման իրավունքը, այն վաճառում էին կապալառուներին ավելի բարձր գներով, իսկ երկրագործներից, մասնավորապես քրիստոնյաներից, գանձում էին բերքի մեկ տասանորդական մասից ավելին։ Կապալառուները մեծ ազդեցութիւն ունենալով իշխանութիւնի վրա, կարող էին ցանկացած ձեռք պատժել հարկատուներին և ստիպել նրանց լուել»²։ «Հարկերի հավաքումը Թուրքիայում կատարվում է անսիրտ գաժանութիւնով՝ կիրառվելով ամենա-

նախնադարյան մեթոդներ»,—գրում է Թուրքիայի կյանքին ծանոթ մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Օվսյանին¹։

Այս դեռ բոլորը չէր։ Գլխավոր շարիքներից մեկն էլ կապալառուների՝ տասանորդ գանձելու եղանակն էր։ Գյուղացին իրավունք չուներ բերքահավաքի ժամանակ ազատ տն-
• օրինելու իր աշխատանքի արդյունքը, քանի դեռ չէր եկել կապալառուն և իր «հասանելիքը» չէր վերցրել։ Օգտվելով դրանից, կապալառուն դիտավորյալ կերպով դանդաղում էր և զանազան խարդախ ճանապարհներով հարկադրում գյուղացուն իրեն վաճառել բերքի մնացած մասը իր կողմից սահմանված գներով, այսինքն՝ շուկայական գների $\frac{1}{4}$ -ից էլ պակաս։ Գյուղացին հարկադրված էր լինում ամեն գնով փրկել իր բերքի խղճուկ մնացորդը։ Բացի դրանից, կապալառուն կարող էր տասանորդը գանձել կամ բնամթերքով, կամ դրամով, նայած շուկայական գներին։

Բացի պաշտոնապես սահմանված հարկերից, քուրդ բե-
• քերը և թուրք աստիճանավորները ցանկացած ժամանակ հաջ գյուղացիներից առնում էին այն ամենը, ինչ կարելի էր առնել։ «Առնողը միայն կառավարութիւնը չէր, այլև ամենաազդեցիկ ու զորավոր մարդ, տեղական իշխանավոր։ Անհավատ գեավորի սեփականութիւնը կապականներ մուսուլմանին։ Նույնիսկ մարդուն ամենանվիրական սրբութիւնը՝ ընտանիքը, գեավորին անկողնապետի սեփականութիւն չէր։ Ինչ որ գեղեցիկ էր ու թարմ կապականներ տիրոջը։ Կատարյալ դժբախտութիւն մըն է գեղեցիկ տղա կամ աղջիկ ունենալը»²,—գրում է Ալպոյաճյանը։ Հարկերի, տուրքերի ծանրութիւն տակ քայքայված, աղքատացած ու սովի մատնված գյուղացին, կապալառու հարկահավաքներին բավարարելու անկարողութիւն պայմաններում, դիմում էր վաշխառուներին, նրանցից տոկոսով փող վերցնում, և Մարքսի ասելով. «Բավական է մեկ անգամ ընկալ վաշխառուի ճանկը, այլևս նրան փրկում չկա»։ Խոսելով վաշխառուների կողմից գյուղացիներին կեղեքելու մասին, Կարլայլ Մակ-Կոնանը գրում է.

¹ А б и д А л и м о в, Борьба за конституцию 1876 г. в Турции, „Историк-марксист“, т. 14, 1929, стр. 41.

² Ген.-майор Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 гг., СПб, 1863, стр. 410.

¹ О в с я н ы й, Современная Турция, СПб, 1877, стр. 128.

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոն, էջ 638։

«Հարկահավաքներին բավարարելու շարունակ կրկնվող անկարողության պայմաններում... գյուղացի երկրագործը նետվում է վաշխառուի դժոխային ցանցը, իսկ երբ այն այնտեղ ընկավ, նրա քայքայումը վաղօրոք կարելի է ապահովված համարել»¹։ Հայ աշխատավոր գյուղացուն կեղեքելու, նրան արջունաքամ անելու գործում թուրք փաշաներից և բուրդ բեգերից ետ չէին մնում նաև սրանց հետ սերտ զաշխերի մեջ գտնվող հայ ամիրաները, կապալառուները, վաշխառուներն ու կղերականները։ Սրանք, օգտվելով հայ գյուղացու թշվառ վիճակից և նրան «օգնելու» պատրվակով պարտքով դրամ տալով, տգրուկի պես ծծում էին իրենց զոհը դարձած անպաշտպան գյուղացուն։ Եթե բուրդ բեգերը, թուրք փաշաները զենքի ուժով էին սեփականացնում հայ գյուղացիների հողերը, նրանց իրենց ճորտը դարձնում, կեղեքում ու հարստահարում, ապա վաշխառուները այդ նույն բանը կատարում էին խաղաղ, անաղմուկ և օրինականացված ճանապարհով, իրենց տրամադրության տակ ունենալով պետական իշխանության ուժը։ Բժ. Լևոն Տիգրանյանցը իր «Ճանապարհորդական տպավորություններ Տաճկահայաստանում» աշխատության մեջ ցույց տալով արևմտահայերի անտեսական ծանր վիճակը, նրանց կրած հարստահարությունները թուրք փաշաների, բուրդ ֆեոդալ բեգերի և հայ վաշխառուների կողմից՝ գրում է. «Այդ բոլոր հարստահարություններին ավելանում են կառավարիչների կաշառակերությունները, չհաշվելով արքունական քառապատիկ տուրքը։ Բայց ամենասարսափելի հարստահարողները հայ աղա վաշխառուներն են։

Վաշխառությունը ամենաձեռնտու գործն է ամբողջ Տաճկահայաստանում, որովհետև աշխատանք չի պահանջում։ Աղան առնում է ահագին տոկոս գյուղացիներից և սրանք մինչև մահ և որդոց որդի չեն կարողանում պարտքից ազատվել»։

Վաշխառուական պարտքերի մեջ թաղված, ծայրաստի-

ճան աղքատության գիրկը նետված թշվառ գյուղացին տուներ-տեղը գրավ զենելով դիմում է պանդխտության, փող վաստակելու, իր պարտքերը տալու, իր ընտանիքը գերության հիրաններից փրկելու ունայն հույսերով։ Այդ մասին «Մասիս» լրագրի էջերից մեկում կարդում ենք. «Հնձոց ժամանակը կուգա, վաշխառուն խեղճ գյուղացիին կներկայանա անմիջապես և իր փոխ տված գումարին իբր տոկոսը լինելու համար՝ այնչափ բան կառնու, որով թեքես ամբողջ պարտքը կվճարվեր։ Մյուս կողմեն, տոկոսին տոկոսը կգիզվի և գյուղացին ամեն տարի թեև յուր հունձից շատ բան կուտա պահանջատիրոջ, այսուամենայնիվ՝ տոկոսի միայն մի մասը վճարած կլինի, պարտքն անշարժ կմնա և անզգալապես կմեծանա։

Այդ միջոցներին՝ վաշխառուն մուրհակ նորոգելու պատրվակով գրավը կամրացնի և արտը կամ փոխառուին ուրիշ հողային ստացվածքը գրեթե վաշխատիրոջը կլինի։ Եթե գյուղացին փոքրիկ մանուկ մը ունի, պարտքն այդ մանկան հետ կմեծանա, և իբր մանուկն այր կը լինի, պարտքն անոր վրա կդառնա, և ահա այս հորենական պարտքն է՝ որ մեր հազարավոր գյուղացոց նյութական վիճակն անտանելի կդարձնե, որք, չլրնալով արդեն հասույթով կարգադրել այն անվերջանալի պարտքը, կպարտավորեին Կ. Պոլիս կամ այլուր դաղթել»¹։

Միքայել Նալբանդյանը, խոսելով հայ գյուղացու աղքատացման, քայքայման և դրա հետևանքով կորստաբեր պանդխտության մասին, գրում է. «Աղքատությունը ստիպում է նորան թողուլ յուր տունը, յուր ընտանիքը, յուր գավակները և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք, աղքատությունից ազատվելու համար։ Բայց այդ տեղերում ևս նորան հանդեպ է գալիս էապես նույն աղքատությունը գուցե մի փոքր քաղաքային ամոք կերպարանքով»²։

Խոսելով ապրուստ ձգրելու նպատակով արևմտահայ

¹ «Մասիս», 1880 թ., № 2637։

² Մ. Նալբանդյան, Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ, Երևան, 1930, էջ 71—72։

¹ Карлайл Мак-Коан, Наш новый протекторат, М., 1884, стр. 296.

գյուղացիության պանդխտության կործանիչ հետևանքները մասին Բաֆֆին գրում է. «Համարյա ամեն օր, ամեն շաբաթ շոգենավը բերում է Կ. Պոլիս Փոքր Ասիայի զանազան գավառներից մի խումբ հայազգի պանդխտներ, որք թողելով տուն, տեղ, ընտանիք, գալիս են այս քաղաքը, որ մշակությունով, համալրությունով մի քանի դուրուշ վաստակեն, տանեն յուրյանց չքավոր ընտանիքը պահեն: Թեև խիստ սակավներին այդ թշվառներից հաջողվում է ողջությամբ յուրայնց հայրենիքը դառնալ»¹:

«Ով որ մշեցու հային թշվառ վիճակը կուզե տեսնել,— գրում է «Արեւելյան մամուլը»,—թող երթա ոչ ի Մուշ, շատ հեռուն է երկիրը և ճամբան վտանգավոր, այլ հոս, Պոլիս, Գասըմ Փաշայի խան անվանյալ որջերը և տեսնել մշեցի ընտանիք՝ այր, կին, տղա, գրեթե մերկ, հոգնաբեկ, անխոս, անկարասի, հարածամ իր խորին աղքատության և անոթություն, օգի խստության դեմ: Ով որ հայտն թշվառ վիճակը կուզե տեսնել՝ թող երթա Վանանդ, Ախուրյան գետի ափանց մոտ, տեսնի մշեցի գառնադեմ տղու ձեռքին մը բռնած, հալած կին մը՝ գրկի տղեկով, մի հատ կով, պարկ մը ցորյան բեռնավորյալ առջևը եղած, աչքերը գետին բեվեռյալ, գյուղե գյուղ թափառական, հարմար առիթ մը դիտելով որ կարենա դինք գետին անդին՝ գերմանացի ճանապարհորդի մը ասած էլտորատոն ձգել»²:

«Մշակը» 1874 թ. հրատարակում է մարշալ Մոլթեբեյի նամակները Արեւելքի մասին, որոնք վերաբերում են 1836—1839 թվականներին և չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ: Այդ նամակներն առաջին անգամ հրատարակվում են Գերմանիայում 1841 թվականին: Խոսելով գոյություն ունեցող ծանր հարկային քաղաքականության մասին, Մոլթեբեն գրում է. «Հացերը դեռ չհասած տուրքի չափն արդեն որոշվում է, թեև նորա ապականված լինելին կարկտից կամ երաշտից և եթե շինականք դալն վճարել չկարենան՝ նոցա տավարն ու

մշակության գործիքներն անգամ հափշտակում են և ինքեանք բանտարկվում անագորույն գաղանկությամբ: Անդուր հարկահաններին բավականություն տալու համար թշվառ գյուղացիք շատ անգամ ստիպված են պարտք անել 40 և մինչև անգամ 50 տոկոսով»:

Այնուհետև, անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչպես վերը հիշած հարկերի ծանրության և վաշխառուների պարտքերի պատճառով քայքայվում է գյուղացիությունը, ամայանում է երկիրը, նույն հեղինակը գրում է. «Անհուն կալվածքներ իսպառ լքյալ են ոչ թե տերերից, այլ և շինականներից, մինչև անգամ ամենաբերրի նահանգներում ամայի և ավերակ գյուղերի թիվն երեք անգամ ավելի է մարդաբնակ գյուղերի թվից»¹: Գյուղատնտեսության քայքայման պատճառներից մեկն էլ, մարշալ Մոլթեբեի կարծիքով, այն է, որ պետությունը գյուղացիներից հացի գնումներ է կատարում իր կողմից սահմանված գներով, որի հետևանքով մարդիկ չեն ցանկանում զբաղվել երկրագործությամբ և գնալով կրճատվում են մշակելի հողերը. Թուրքիան ստիպված է լինում հաց գնել Օդեսայից, այն ժամանակ, երբ իր երկիրը հարուստ է արգավանդ հողերով: «Երկրի ներսում ոչ ոք չի ցանկանում մեծ չափերով զբաղվել երկրագործությամբ, քանի որ կառավարությունը գնումներ է կատարում այնպիսի գներով, որն ինքն է սահմանում: Պարտադիր գնումները Թուրքիայի համար ավելի մեծ դժբախտություն են, քան հրդեհները և խուլերան միասին վերցրած»²,—գրում է Մոլթեբեն:

* *

Թուրքիայում գյուղատնտեսության հետամնացության և գյուղացիության քայքայման պատճառներից մեկն էլ օտարերկրյա կապիտալի մուտքն էր, որի ծանրությունը Թուրքիայի գյուղացին իր մեջքի վրա զգացել է մոտավորապես XIX դարի 2-րդ քառորդից: Օտարերկրյա կապիտալը

¹ Բաֆֆի, հ. 9, էջ 46:

² «Արեւելյան մամուլ», Զմյուռնիա, 1876 թ., էջ 23:

¹ «Մշակ», 1874 թ., № 29:

² А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, Л., 1937, стр. 24.

նպաստելով երկրում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացմանը, միաժամանակ ամեն կերպ աշխատում է երկրում պաշտպանել գյուղատնտեսության շահագործման մինչկապիտալիստական եղանակը: Օտարերկրյա վաճառականները, թափառելով երկրի խորքերում, պարագիտի պես ծծում են գյուղացիության արյունը և դրանով արագացնում գյուղացիության քայքայման պրոցեսը: Օտարերկրյա կապիտալիստները թուրքիայի գյուղատնտեսությանը հարված են հասցնում նաև նրանով, որ սկսում են դրսից հացահատիկ ներմուծել երկրի գլխավոր քաղաքները, քացի դրանից իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի գյուղատնտեսության արտադրանքի գլխավոր ճյուղերը: Այսպես, օրինակ, XIX դարի 2-րդ կեսին ֆրանսիական կապիտալիստները լիովին իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի ծխախոտագործությունը: Պատմաբան Գերվինսը, խոսելով թուրքական լծի տակ գտնվող աշխատավոր գյուղացիների ծանր վիճակի, գոյություն ունեցող հարստահարությունների և դրա հետևանքով գյուղատնտեսության քայքայման, մշակելի հողերի կրճատման, երկրի ավերման և հաճախակի կրկնվող սովի մասին, գրում է. «...երկրագործները... դառնալով անսանձ թալանի որս, ապրում էին մշտական անորոշության, երկյուղի մեջ: Այսպիսով, այդ ամենապտղաբեր երկրի մեջ լավագույն հողերի գույցն $\frac{9}{10}$ մասն ընկած էր անմշակ, աշխարհի գեղեցկագույն երկիրը անապատ էր դարձել և այնտեղ, ուր ամենախիտ բնակչությունն էլ կարող էր ապրել կատարյալ առատության մեջ, հաճախ սովն էր տիրում...»¹:

«Ամեն տեղ, յուրաքանչյուր քայլում կործանման և բռնաշավորության ոգին է հայտնվում հազարավոր ձեների տակ, — գրում է Դիարբեքիից մայրը Տրոսը, — և եթե մեր Արևմտյան նույնիսկ ամենահամբերատար ժողովուրդներից մեկին վիճակվեր կրել այդ բոլորը գոնե մեկ օր, նա անպատճառ վրդովմունքի աղաղակ կբարձրացներ»²:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղատնտեսության քայքայ-

ման, նրա ծայրահեղ հետամնացության և հայ գյուղացու շարքաշ կյանքի մասին է վկայում «Փարիզ» լրագրի թղթակիցներից մեկը, որը հետևյալն է գրում. «Երկու շաբաթ կա քաղաքիս արևելյան կողմի գյուղերը պտրտել գացի. ճամբան հեռվանց մարդ մը տեսա, որ բաճով երկիր կփորեր...»

Ուստի մոտենալով հարցուցի թե, հոտ ի՞նչ պիտի ցանես, — ցորեն՝ ըսավ մարդը: Այս բանին վրա անշափ զարմացա, բայց դեռևս չգիտեմ եղեր թե վերջն ավելի մեծ զարմանաց և ցավոց պիտի հանդիպեմ: Երկու օրեն քաղաք իջնալու ատենս տեսա, որ նույն անձը երկրագործական դրմուղին վրա մեծ քար մը դրեր և անասունի տեղ ինք կբաշեր անհնարին տառապանք»¹:

Այնուհետև թվարկում է այն բոլոր խոշորագույնները, որոնք արգելք են հանդիսանում երկրում երկրագործության զարգացմանը:

Թուրքիայում գյուղատնտեսության ծայրաստիճան հետամնացության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է նշել, որ մինչև XIX դարի 2-րդ կեսը գոթանի մասին տեղեկություն չեն ունեցել և որ խրիմյանը իր դպրոցի համար 1860 թվին Եվրոպայից է գոթան բերել տալիս:

Թուրքիայում գյուղատնտեսության խիստ հետամնացության և հողամշակման նախնադարյան եղանակի առկայության մասին է վկայում նաև անգլիացի Մակ-Կոանը, որի աշխույժ, ամենուրեք օգտագործում էին այն պրիմիտիվ նախնադարյան արորը, որով «կարող է պատահել նույն է ճանգրոնել Արարատի մերձավոր հարթությունը...»:

Այնուհետև, հեղինակը գրում է, որ «Հողերի մշակումը ամենուրեք կատարվում է նախնադարյան եղանակով և քատացած արգյունքը բնավ չի համապատասխանում հողի արգավանդությանը»²: Գյուղատնտեսության անկման և հաղորդակցության ճանապարհների բացակայության ու անապահովության մասին է գրում «Մասիս» լրագիրը. «Երկրի

¹ «Փարիզ», 1861 թ., № 40:

² Карлайл Мак-Коан, Наш новый протекторат, М., 1884, стр. 282.

¹ Гервинус, История XIX века, т. V, СПб, 1868, стр. 7.

² Положение армян в Турции, М., 1896, стр. 53.

տնտեսական վիճակը, գրեթե ամեն ուշագիր մտաց ակներե կերևի: Երկրագործությունը դեռ օրորոցին մեջ է և երեք հազար տարի առաջվան դրությամբ կշարունակվի՝ առանց ամենափոքր հասազագիմության... Արգավանդաբեր երկրներ անպատու մնացած և մշակյալ հողերն ալ հաղիվ թե երկրագործին հանապազօրյա... պարենը հայթայթելու բավական... հաղորդակցության միջոցները ոչ միայն կպակասեն, այլ շատ անգամ ավազակներով լի են, որք շրջակա բնակիչներն ու ճանապարհորդներն ահ ու դողի մեջ կպահեն»¹: Գյուղատնտեսության այդպիսի հետամնացության պատճառով Թուրքիայում հաճախակի սաստիկ սովի տարիներ են եղել, որի ընթացքում դարձյալ առաջին հերթին տուժել են աշխատավոր մասսաները, իսկ արևմտահայ գյուղացիության համար այդ տարիները եղել են մեծագույն դժբախտության տարիներ:

«Ճանկահայաստանի հյուսիսային սահմանի վրա, երբ ճանապարհորդը առաջին անգամ ղնում է իր ոտքը, ենթարկվում է հանկարծական փոփոխության,— գրում է Ա. Թոխմախյանը,— նա շինության աշխարհից հանկարծ մտնում է ավերակների աշխարհ, որովհետև նա իր հետևից թող է արել Գեղամա, Ապարանի, Երևանա և Արարատյան դաշտի խիտ բնակված և բավականին լավ մշակված գավառները: Սահմանից այն կողմ, բոլոր Ալաշկերտում տիրում է մի խորին ամայություն:

Կենդանությունը դադարել է այդ կողմերը գոյություն ունենալուց... Մենք պատահում էինք ավերված գյուղատեղերի, ակոսների ուրվագծերը, չրանցքների թումբերը ցույց են տալիս, որ այդ վայրերը ժամանակով մշակված են եղել...

Այսպես է Ճանկահայաստանի վիճակը, որին կարելի է ավերակների և տխրության աշխարհ անվանել...»²:

Արևմտյան Հայաստանի ամայացման մասին է խոսում նաև Լազարեր, որը իր «Причины бедствий армян в Тур-

ции и ответственность за разорение Сасуна» աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին գտնվող 16 գյուղեր XIX դարի 80—90 թթ. արդեն լիովին ամայացել էին: Անցնելով Բիթլիսի շրջանի հայ գյուղացիների վիճակի նկարագրությանը, նշում է, որ հայ գյուղացիների մեծագույն մասը, չգիմանալով քուրդ բեգերի և թուրք աստիճանավորների բռնություններին, թողել են իրենց գրախտանման երկիրը և գաղթել Հայաստանի այլ շրջաններ:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից ղեկավարիստ Լաշինովը հետևյալ կերպ է նկարագրում օտար լծի տակ տառապող հայերի թշվառ վիճակը. «Գաղափար կազմելու համար մարդկության թշվառ վիճակի մասին, անհրաժեշտ է խորամուկս լինել բնակչության, հատկապես Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագծի վրա եղած գյուղերի հայ բնակչության կյանքի մեջ: Բացի իրենց տիրակալների ճնշումներից, նրանք մշտապես ենթակա են ավազակային հարձակումների, կատարյալ հանգստություն չունեն և համոզված չեն, որ կարող են մշտական անվտանգություն մեջ լինել»¹:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղատնտեսության քայքայման և գյուղացիության ծանր վիճակի մասին են պատմում եվրոպական բազմաթիվ ճանապարհորդներ, այդ թվում Ֆրանսիական գրող Վալենյը, որը ճանապարհորդություն է կատարել Թուրքիայում 1783—1785 թթ.: Վալենյը նշում է, որ վերջին 40 տարիների ընթացքում գյուղատնտեսության քայքայման հետևանքով ամայացել են բազմաթիվ գյուղեր և խիստ կրճատվել մշակելի հողերը:

Ֆեոդալական ճնշման ուժեղացման և գյուղացիության ծանր վիճակի հետևանքով գնալով մեծ չափերի են հասնում գյուղացիության հակաֆեոդալական տարերային ելույթները, որոնք ընդգրկում են կայսրության ամբողջ տերիտորիան: Հակաֆեոդալական հուզումները առանձնապես ուժգին կերպով են երևան գալիս Թուրքիայի կողմից ստրկաց-

¹ «Մասիս», 1865 թ. հունվարի 22:

² Ա. Թոխմախյան, Թուրքաց Հայաստան, հրապարակային դատախոսություն, կարդ. 1881 թ. մայիսի 29-ին Թիֆլիսում:

¹ «Кавказский сборник», т. I, стр. 129—130.

ված ժողովուրդների շրջանում: Հակաֆեոդալական ելույթները զուգակցվում են ազգային-ազատագրական շարժումների հետ: Հուզումներ են տեղի ունենում Արևմտյան Հայաստանի մի շարք նահանգներում, այդ թվում՝ նաև Կարսի շրջանում 1767 թվականին, որի ընթացքում սպանվում է Կարսի փաշան: Այդ հուզումները ճնշելու համար վանից պատժիչ զորքեր են ուղարկվում:

Թուրքիայում ռուսական ղեսպանը 1782 թ. Պետերբուրգ ուղարկած իր զեկուցագրում նշում է Թուրքիայի տարբեր նահանգներում օրավուր աճող հուզումների մասին:

Թուրքիայում գոյություն ունեցող ֆեոդալական խիստ հետամնաց հարաբերությունները, հարկային թալանչիական քաղաքականությունը, փաշաների, բեգերի հափշտակումները ու անսահման կամայականությունը, ազգային-կրոնական հալածանքները՝ Հայաստանը հասցնում են լիակատար ամայացման: Քայքայվում են երկրի արտադրողական ուժերը, երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղը կազմող գյուղատնտեսությունը ծայրագույն հետամնացության է հասնում:

2. ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԱՆԿՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍՈՒ ՀԵՏԱԳԱՆ ԵՌՐԱՑՈՒՄԸ՝
ԿԱՊԱԿԱՆ ՖԵՈՒԴԱԼԻՅԱՆ ՀԵՏԱՄԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ ԿՐԱՄ
ԱՆՀԱՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ: ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄԱՍՍԱՆԵՐԻ
ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱՅՐԱՍՏԻՃԱՆ ՎԱՏԹԱՐԱՑՈՒՄԸ

Երկրի տնտեսական ու քաղաքական ընդհանուր անկման պայմաններում, գյուղատնտեսության հետամնացության ու գյուղացիության քայքայման հետ միաժամանակ, Թուրքիայում զնալով անկում են ապրում նաև առևտուրն ու արհեստները, քայքայվում է մանուֆակտուրային և մանր ապրանքային բնույթ կրող տեղական արդյունաբերությունը: «Թուրքական տիրապետությունը, — գրում է Ֆ. Էնգելսը, — անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգերի հետ: Չեղբ բերված հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ սատրապների ու փաշաների գիշատիչ ձեռքերից, գոյություն չունի բուր-

ժուական շահույթի առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովությունը»¹: «Թուրքիան նույնն էր մնացել, ինչպիսին եղել էր Կոստանդնուպոլիսը գրավելու ժամանակաշրջանում», — գրում է Ուբիչինին: Թուրքիայի տնտեսական անկման մասին են վկայում բազմաթիվ եվրոպական ճանապարհորդներ, որոնց ասելով Թուրքիայում մինչև XIX դարի սկիզբը գոյություն են ունեցել արհեստավորական և մանուֆակտուրային արդյունաբերության արտադրանքի բազմապիսի տեսակներ, որպիսիք դարի 2-րդ կեսին կամ դադարում են գոյություն ունենալուց, կամ խիստ կրճատվում են: Ֆրանսիական ճանապարհորդ Շարլ Տեքստայենի ասելով՝ XIX դարի 30-ական թվականներին Բուրսայում արտադրվել է մեծ քանակությամբ մետաքս, իսկ դարի 2-րդ կեսին հազիվ արտադրվել է նախորդ շրջանի $\frac{1}{10}$ -ի չափով: Ժամանակի մեկ ուրիշ դիտող՝ Ուբիչինին նշում է, որ XIX դարի սկզբում Թուրքիայում մանուֆակտուրային արտադրանքը ոչ միայն բավարարել է ներքին պահանջները, այլև արտահանվել է նաև Արևելքի բոլոր շուկաները և անգամ որոշ եվրոպական երկրներ, իսկ դարի 40-ական թվականներին՝ խիստ անկում է ապրել:

«Սկստարում և Տիրնովում, — գրում է Ուբիչինին, — 1812 թ. եղած 2000 մանածագործական դազգահների փոխարեն 1841 թ. հազիվ գործում էին 200-ը, Սալոնիկում հինգ տարի առաջ գործող 25—28-ի փոխարեն այժմ հազիվ գործում են 18-ը: Անատոլիան, Դիարբեքիրը և Բուրսան, որոնք այնքան հայտնի էին իրենց թավիշի և սատինի արտադրությամբ, ինչպես նաև մետաքսի գործվածքներով, այժմ հազիվ արտադրում են սրանից 30—40 տարի առաջ արտադրածի մեկ տասներորդը»²: Ինչպես վերը հիշած հեղինակները, այնպես էլ ժամանակի այլ ականատեսներ ցույց են տալիս, որ գործվածքների արտահանման փոխարեն XIX դարի 30—40 թթ. արտահանվում է հումքը: Ուբիչինին նշում է, որ

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, М., 1936, стр. 22.

² А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, Л., 1937, стр. 91—92.

Դիարեքերը և Բուրսան հազիվ 400 000 ղուրուշի մետաքս են արտադրում այն դեպքում, երբ դրա հումքի (բոժոժ և ալյն) արտահանումը հասնում էր 9 միլիոն ղուրուշի: Թուրքիայի տնտեսական հետամնացության, առևտրի և արդյունաբերության քայքայման հիմնական պատճառներից մեկն էլ պետք է համարել Թուրքիա ներմուծվող եվրոպական կապիտալի ալիքիչ ազդեցությունը, որը կործանիչ հարված է հասցնում երկրի առանց այն էլ թույլ ու հետամնաց, գերազանցապես արհեստավորական և մանր ապրանքային արտադրության բնույթ կրող արդյունաբերությանը: «Անգլիական գործարանային ապրանքները, շնորհիվ իրենց ցածր գների, արագորեն դուրս են մղում ասիական հարեմների տնային ինդուստրիայի արտադրանքները»¹, — գրում է Էնգելսը: Թուրքական կառավարությունը չնչին մաքսերով թույլ է տալիս, որ անգլիական ապրանքները ողողեն երկրի շուկաները, այն դեպքում, երբ տեղական ապրանքների վրա բարձր մաքսեր է նշանակում:

Հետամնաց Թուրքիայում արհեստային ու մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը, աշխատանքի կազմակերպման բարբարոսական մեթոդների առկայության պայմաններում, չէր կարող դիմանալ եվրոպական մրցակցությանը, անգամ ամենաբարձր մաքսային տարիֆի պայմաններում: Անկում են ապրում նաև երկրի մի շարք քաղաքներ: Արևմուտյան Հայաստանի շատ քաղաքներ, որոնք ժամանակին առևտրի և արհեստների աչքի ընկնող կենտրոններ էին, գնալով անկում են ապրում, կորցնելով իրենց վաղեմի տնտեսական նշանակությունը:

Արևմտահայ ազգաբնակչության մի զգալի մասը զբաղվում էր արհեստներով ու առևտրով: Առանձնապես մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները Էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Մանազկերտում և այլ քաղաքներում, որոնք մինչև XIX դարի առաջին կեսը արհեստային արդյունաբերության աչքի ընկնող կենտրոններ էին հանդիսանում:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, М., 1932, стр. 383.

Թուրքիայում արհեստային արդյունաբերության զարգացման և առևտրի բնագավառում հայ արհեստավորներն ու վաճառականները առաջատար դեր էին կատարում: Հայ արհեստավորների ձեռքով պատրաստված ապրանքները հայտնի էին ոչ միայն Թուրքիայի ներքին շուկաներում, այլ նաև արտաքին շուկաներում: Արևմտյան Հայաստանում արտադրված ապրանքները հայ վաճառականների միջոցով արտահանվում էին Ռուսաստան, Պարսկաստան, Ֆրանսիա և այլ երկրներ: Խոսելով Արևմտյան Հայաստանի արհեստների և արհեստային արդյունաբերության մասին, Գր. Արծրունին ասում է. «Եթե եվրոպացիին տեսնի հայուհիների ձեռքով գործված քաթանի բարակ շապիկները, կամ բամբակի... բաղնիքի համար շապիկները և երեսաբեիչները, որ մեծ մասամբ Տրապիզոնի, Եվդոկիայի և Նոգայի հայուհիներն են պատրաստում, կամ Բիթլիսի հայ կանանց ձեռքով գործած կտավիդենները, Սվազի հրաշալի գորգերը... Վանի ֆուլիկի ազնիվ մազից գործած շալերը, նույն մազից պատրաստած... կերպաները... Տրապիզոնի և Դիարեքերի շքեղ մետաքսագործությունը, — այդ բոլորը տեսնելով, եվրոպացին չի հավատա, թե այդ կերպանները դուրս են եկել Հայաստանի կանանց ձեռքերից, գործված ամենանահապետական մեքենաների վրա, և ոչ թե եվրոպական մի գործարանից»¹: Արևմտյան Հայաստանում արհեստային արդյունաբերության կենտրոններ էին նաև գյուղերը, որոնցից շատերը մասնագիտացված էին արհեստային արտադրության որոշ ճյուղերում: Այսպես, օրինակ, Էրզրումի նահանգի Զիֆլիկ գյուղում բացառապես հյուսներ էին բնակվում. կամ նույն նահանգի Օզնի գյուղի բոլոր բնակիչները քարտաշներ էին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից Էրզրումը հատկապես աչքի է ընկել մահուղագործությամբ: Հայտնի է, որ Թուրքիայի տարբեր քաղաքներից այստեղ էին գալիս արհեստավոր վարպետներ, տեղական արդյունաբերության հետ ծանոթանալու և հայ վարպետների մոտ կատարելագործվելու: Այսպես, 1837 թվա-

¹ Գր. Արծրունի, Թուրքահայերի տնտեսական դրությունը, Թիֆլիս, 1894, էջ 18:

կանի հունիսի 5-ին, Թուրքական կառավարության կարգադրությամբ, Սիվեհի (Բուլղարիա) մահուղագործ վարպետները էրզրում են գալիս կատարելագործվելու նպատակով¹։ էրզրումը, ինչպես և Տրապիզոնը հայտնի էին որպես երկաթագործության աչքի ընկնող կենտրոններ։ էրզրումը միաժամանակ հանդիսանում էր տրանզիտային առևտրի գլխավոր կենտրոն, որը խոշոր դեր էր խաղում Արևմուտքի երկրների և Արևելքի միջև տեղի ունեցող առևտրի գործում։ Պատահական չէր, որ Անգլիան մեծագույն ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի էրզրումը չընկնի ռուսների ձեռքը։ Լինչը իր «Армения» աշխատության մեջ խոսելով էրզրումի ռազմաստրատեգիական և առևտրատնտեսական նշանակության մասին, միաժամանակ գգուշացնում է անգլիական կառավարությանը Ռուսաստանի կողմից էրզրումի գրավման դեպքում Անգլիային սպառնացող վտանգի մասին։ «...էրզրումը իր մեջ մարմնավորում է Թուրքահայաստանի ողջ նշանակությունը... Գրավելով էրզրումը՝ Ռուսաստանը դառնալու է Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ պրովինցիաների տիրակալը...»², — գրում է Լինչը։ էրզրումի տնտեսական կարևոր նշանակության մասին է խոսում նաև Խուդաբաշևը³։ էրզրումի առևտրական-տնտեսական և ստրատեգիական նշանակությունը իր վրա է դարձնում նաև ամերիկյան գործակալների՝ միսիոներների ուղադրությունը, որոնք դիմում են ամերիկյան կառավարությանը՝ էրզրումում և Խարբերդում հյուպատոսություններ հիմնելու խնդրանքով։ «...Այդ քաղաքները կարևոր են թե՛ առևտրական և թե՛ ստրատեգիական տեսակետից, ունեն հաղորդակցության լավ միջոցներ... էրզրումից կարելի է հսկել նաև Վանին և Բիթլիսին»⁴, — գրում է Գրինը։ էրզրումի տնտեսա-

կան և ստրատեգիական կարևորագույն նշանակության մասին խոսել են Մարքսը և Էնգելսը¹։ էրզրումում, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք այլ քաղաքներում գոյություն են ունեցել համքարություններ։ Սակայն Թուրքիայի պես մի երկրում, որտեղ կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով երկրում տիրում էր անիշխանությունը և համատարած ավազակությունը, որտեղ բացակայում էին շատ թե քիչ տանելի հաղորդակցության ճանապարհները, արհեստները և առևտուրը զրկվում են հետագա զարգացման հնարավորությունից, և Թուրքիայի ընդհանուր տնտեսական անկման պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքներ, որոնք ժամանակին աչքի ընկնող տնտեսական կենտրոններ էին, գնալով անկում են ապրում, կորցնելով իրենց վաղեմի տնտեսական նշանակությունը։ Թուրքիայում անգլիական գործակալներից Ջեֆորդ Պոլգրաֆը 1867 թվականին ուղարկած իր հաշվետվություններում անդրադառնալով արևմտահայերի ծանր վիճակին, բուրդ ֆեոդալների կողմից հայ գյուղացիների նկատմամբ կատարած կամայականություններին ու բռնություններին, միաժամանակ խոսում է Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության և արհեստների քայքայման և դրա հետևանքով բազմաթիվ քաղաքների անկման ու ամայացման մասին։ «...Բազմաթիվ քաղաքներ, որոնք ոչ հեռու անցյալում, շնորհիվ նրանցում գոյություն ունեցող արդյունաբերության այս կամ այն ճյուղի, գտնվում էին ծաղկուն վիճակում, այժմ բոլորովին աղքատացել ու ամայացել են»², — գրում է նա։

Գ. Սրվանձությանը իր «Թորոս ախպար» աշխատության մեջ (այս աշխատությունը ռուսերեն թարգմանել է Քիշմիրյանը և հրատարակել Изв. Кавк. отдел РГО т. IX № 1-ում 1885 թ.) գրում է. «Քերան-Մագենը մինչև XIX դարի 30—40 թթ. եղել է աչքի ընկնող քաղաքներից մեկը, որտեղ մշակվել են արծաթի և ոսկու հանքեր, սակայն այժմ հանքերում աշխատանք չի տարվում և մնում են միայն նրանց հետքերը։

¹ См. А. Косев, Новая история Болгарии, М., 1952, стр. 87.

² Линч, Армения, т. II, стр. 256.

³ См. Худобашев, Обзорение Армении в географ. историческом и лит. отношениях, СПб, 1859, стр. 29—30.

⁴ Грин, Армянский кризис и владичество турок, М., 1896, стр. 327.

¹ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стр. 589.

² Джефорд Полграф, Отчет о провинциях, 1867, стр. 87.

մէյն ժամանակ հանքերը դեպի իրենց էին ձգում մեծ քանակութեամբ վարպետներ, վաճառականներ, բանվորներ՝ հույներին, հայերին... այժմ քաղաքը ամայացել է և խղճալի տեսք ունի:

Քաղաքի $\frac{1}{3}$ մասը իրենից ներկայացնում է ավերակների կույտ...»¹: Սրվանձությանը այնուհետև նշում է, որ էրզրումն ու Դիարբեքիը, որտեղ եվրոպական արդյունաբերական ապրանքները նոր են մուտք գործել, դեռևս իրենց տնտեսական նշանակությունը չեն կորցրել²:

Արհեստային արդյունաբերության քայքայման պայմաններում արհեստավորների մեծագույն մասը, չլիմանալով եվրոպական մրցակցությանը, զրկվում է իր արտադրության միջոցներից, ընկնում է մեծագնորդ միջնորդների ճանկը և կատարում նրանց պատվերները:

Այդպիսի արհեստավորները, Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ, արդեն դադարում էին արհեստավոր լինելուց և դառնում էին վարձու բանվորներ: Թուրքիայում արհեստավորական արդյունաբերության վրա եվրոպական կապիտալի ունեցած ազդեցության մասին է գրում «Փարիզ» լրագիրը, որտեղ ասված է. «Հայտնի է թե եվրոպական ձեռագործները Տաճկաստան մտնել են ի վեր երկրին արվեստները խափանեցան և արհեստավորներն ստիպեցան իրենց ապրուստը ճարելու համար ուրիշ միջոցներու դիմել: Որչափ որ իրենց գործունեությամբ մինչև ցարդ բավական ապրելու հաջողեցան ալ նե՛ վերջին ժամանակներս Պոլսո առևտրական և դրամական վիճակին ձախորդությամբ, մինչև ցարդ վայելած փոքրիկ հաջողությունն ալ կորսվեցավ և ահա ժողովրդյան մեծագույն մասը կմտածե՛ թե այս երեկո ինչ պիտի ուտե և իր ընտանիոցը ինչ պիտի կերցնե»³: Հոգվածի հեղինակը խորհուրդ է տալիս Պոլսում եղած հայ արհեստավորներին և մշակներին՝ վերադառնալ հայրենիք և զբաղվել երկրագործությամբ, իսկ նրանց գործը բնիկ պոլսեցի արհեստավորները կկատարեն և երկուսն էլ մի կերպ կապրեն: «Պոլսո

մեջ միայն 40 000 վանեցի կա,—գրում է հեղինակը,—որքանազան արվեստներով կզբաղվին, որ եթե անոնք իրենց երկիրը վերագառնան, գործերնին պոլսեցիք պիտի կատարեն և մյուսներն ալ իրենց երկրին բարգավաճելուն պիտի մեծապես նպաստեն»¹: XIX դարի 2-րդ կեսի Թուրքիայի արհեստավորների վիճակի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում ճանապարհորդ Վրոնչենկոն, որի ասելով արհեստավորների մեծագույն մասը հազիվ է կարողանում իր գոյությունը պաշտպանել՝ ընտանիքի անդամների օժանդակ աշխատանքի միջոցով: Կան նաև արհեստավորներ, որոնք բոլորովին ապաստարան կամ որևէ անկյուն չունենալով՝ գիշերում են որտեղ պատահում է, իսկ ցերեկները փողոցներում շրջելով կոշիկներ են կարկատում, հին հագուստներ վերանորոգում կամ պայտառությամբ զբաղվում²:

Արևմտահայերի զգալի մասը, որ մինչև այդ զբաղվում էին արհեստներով, գնալով քայքայվում են, զրկվում իրենց ապրուստի միջոցներից: Խոսելով արևմտահայ արհեստավորների տնտեսական ծանր դրության մասին, «Մեղուն» գրում է. «...Այս վերջի տարիներու մեջ առանց սով, սրածություն, հալածանք և վիշտ կրելուն, առանց թշնամի մը ունենալու, նորեն սկսան կամաց-կամաց իրենց պիտոյքը հայթայթելու համար նեղություն կրել: Օր-օրի աղքատանալ սկսան այն ատենն ի վեր, որ Տաճկաստան՝ լուսավորության և հառաջագիմության բարեկամ, իր դուռները բացավ եվրոպայի ճարտարության ու արհեստներուն, հրավիրեց զանոնք ու ընդունեց: Վասնզի հայերը իրենց գիտցած կամ ավանդված արհեստը առանց անոր վրա փորձ մը կամ նոր գյուտ մը ընելու և զանի կատարելագործելուն փափակելով, շարունակ կգործեյին և զանի թերի կերպով իրենց աշակերտին հանձնելով կանցնեին, հետևաբար ճարտարության և արհեստներուն մասին եվրոպացիներն այնքան հետ մնացած էին, որ անոնց հատվածները ի Տաճկաստան մտած ատենը, կամաց-կա-

¹ Изв. Кавк. отд. РГО, т. IX, № 1, 1885, стр. 12.

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 52.

³ «Փարիզ», 1861 թ., № 47.

¹ «Փարիզ», 1861 թ., № 47.

² Տե՛ս Воронченко, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, ч. II, 1840, стр. 275.

մաց ալ իրենց գործ ու վաստակ չմնալ սկսաւ, իրենց շինած-
ները ասոնցիներեն կոշտ ու անվայելուչ ըլլալէն զատ, շատ
ալ սուղ ըլլալով՝ ամեն մարդ անոնց գնել և գործածել սկսան.
վաճառականներուն մենակ վաստակ մը մնաց նե ալ, անոնք
ալ Եվրոպան չճանչնալով իրենց արհեստը ձեռքովն ին օտար-
ներուն հանձնեցին ու մեկդի քաշվեցան...»¹:

Արևմտյան կապիտալի մուտքը Թուրքիա ծանր հարված
է հասցնում նաև վաճառականությանը, որով գերազանցա-
պես զբաղվում էին հայերը: Առանց դրա էլ Արևմտյան
Հայաստանում առևտրի զարգացման համար խիստ ան-
նպաստ պայմաններ գոյութիւն ունեին: Երկրի լեռնոտ տե-
ղանքը, հաղորդակցութեան նորմալ ճանապարհների բացա-
կայութիւնը, երկրում տիրող անկարգութիւնները և համա-
տարած ավազակութիւնը լուրջ խոչընդոտներ էին հանդիսա-
նում առևտրի զարգացման համար: Հայ վաճառականները,
ինչպես նաև արհեստավորները, որ շատ ետ էին մնում Եվրո-
պայից և բոլորովին ծանոթ չէին այդ բնագավառում ձեռք
բերված նվաճումներին, անկարող էին դիմանալ Արևմուտքի
վաճառականության մրցակցությանը, աստիճանաբար
սնանկանում էին և իրենց տեղը զիջում նրանց: «Մեղուն»,
խոսելով արևմտահայ վաճառականութեան հետամնացութեան
և նրա զարգացման ճանապարհին եղած դժվարութիւնների
մասին, գրում է. «Մինչ դեռ բոլոր աշխարհ այս արհեստը
զարգացնելու հետամուտ է, մեր ազգը, ինչպես արհեստնե-
րուն շատեն, ասոնք ալ ասօր դանդաղութեան րրած է: Իր
հետամնաց ըլլալուն մեկ գլխավոր պատճառը, իր բնակած
տեղին անհարմար ու փոխադրութեան ճամբաներուն անգո
ըլլալն է: Հայոց բնակչութիւնը գլխավորաբար Ասիո մեջտե-
ղերն ըլլալով, վաճառականութեան փափակողը կամ այն ար-
հեստը ունեցողը ամեն ուր, որ վաճառքը զրկելու կամք ընե,
պիտի պարտավորի հին ճամբով կարալան կազմել ձիերը
կամ ջորիները վաճառքով բեռնակրելն հետև, պատերազմի եր-
թալու նման ինքն ալ զենքերով բեռնավորվել ու ինչպես կսեն,
հոգին բերանը առնել և այնպես իր հարստութեանը հետ եր-

թալ, ամեն վայրկյան կենացը և թե իր ապրանքին համար
աճ ու գողի ու կասկածի մեջ է...»¹: Այսպիսով, Թուրքիայում
գոյութիւն ունեցող քաղաքական անարխիայի, ֆեոդալական
հետամնաց հարաբերութիւնների և համատարած ավազակու-
թեան պայմաններում, որտեղ բացակայում է վաճառականի
և արհեստավորի անձի և սեփականութեան նկատմամբ որևէ
ապահովութիւն, գնալով անկում են ապրում արհեստներն
ու առևտուրը և երկիրը տնտեսական տեսակետից դրվում է
ծայրահեղ հետամնաց վիճակի մեջ:

Թուրքիան տնտեսական հետամնաց վիճակից դուրս բե-
րելու, նրան «քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրա կանգնեց-
նելու» (Մարքս) ուղղութեամբ Թուրքական կառավարութեան և
նրա որոշ պետական գործիչների փորձերը ձախողվում են,
որովհետև ոչ մի բան հաստատուն ու հետևողականորեն չի
արվում, մեծ մասամբ մնալով թղթի վրա որպես մեծած
տառ, այնպես որ իրենք՝ պետական գործիչներից շատերը,
և այնպես կասկածում են իրենց գործի հաջողութեան վրա:

Ուրիշինին, խոսելով Թուրքիայի տնտեսական անկման և
այդ ուղղութեամբ կառավարութեան ու պետական գործիչների
անտարբերութեան մասին, հիշում է իրեն ուղեկցող պետական
բարձրաստիճան գործիչներից մեկի մտքերը այդ մասին. «Եթե
մեզ մի բան պետք է կործանի,—ասում է այդ գործիչը,—
դա մեր միջոցառումների հաջողութեան նկատմամբ գոյու-
թիւն ունեցող թերահավատութիւնն է. շատերը գրանից հու-
սահատվում են և անգործութեան մատնվում, ուրիշները շտա-
պողականութիւն հանդես բերում, որի հետևանքով ոչ մի
բան հաստատուն չի արվում: Դուք ասում եք, որ աստված
համբերող է, որովհետև նա հավերժ է, մենք անհամբեր ենք,
որովհետև վախենում ենք, որ մեզ, կարող է պատահել, վի-
ճակված է ապրել միմիայն մի քանի ժամ և կարծեք զգում
ենք, որ ապագան թռչում է մեր ձեռքից»²:

Երկրի տնտեսական հետամնացութեան գլխավոր պատ-
ճառը ամենացածր աստիճանի վրա գտնվող ֆեոդալական

¹ «Մեղուն», 1857 թ. ապրիլի 15:

² У бичини М. А., Современное состояние Турции, СПб, 1854, стр. 81.

¹ «Մեղուն», 1856 թ. հոկտեմբերի 8, էջ 29—30:

հարաբերություններն էին և գոյություն ունեցող խոշոր հողատիրությունը, որոնց դեմ հաջող պայքար մղելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ այնպիսի բանակ, որի զինվորները կախում չունենային խոշոր հողատերերից: Թուրքական բանակի զինվորները ավելի սերտորեն կապված էին իրենց անմիջական տերերի հետ, քան բանակի գլխավոր հրամանատարությունից հետ:

Ֆրիդրիխ Էնգելսը այդ մասին գրում է. «...Պայքարել ֆեոդալական տնտեսության դեմ այն զորքերի օգնությամբ, որոնք իրենք ֆեոդալական էին, որոնց զինվորները ավելի սերտորեն կապված էին իրենց անմիջական սյուզերենների, քան թագավորական բանակի գլխավոր հրամանատարների հետ, ակնհայտ կերպով դա նշանակում է պտուվել կախարդական շրջանի մեջ և անկարող լինել տեղից շարժվելու»¹: Թուրքիայի անկման պրոցեսը, հետևանք լինելով ներքին ֆեոդալական հետամնաց հարաբերությունների, կապված էր նաև նրա արտաքին քաղաքականության բնագավառում կրած անհաջողությունների հետ:

Նմուրայի դեմ մղած պատերազմները զնալով ավելի ու ավելի են ծանրացնում Թուրքիայի վիճակը, նրանից վիթխարի միջոցներ կլանելով, որի հետևանքով ռազմա-ֆեոդալական բնույթ կրող Օսմանյան կայսրությունը կանգնում է ներքին ճգնաժամի ու քայքայման առաջ:

Նախկին ռազմա-լենային սիստեմը, որ թուրքերը ժառանգել էին դեռևս սելջուկներից և որը իր ժամանակին հանդիսանում էր թուրքական զենքի հաջողության կարևոր պատճառներից մեկը, կորցնում էր իր նախկին նշանակությունը, միայն իրավական տեսակետից շարունակելով գոյություն ունենալ: Թուրքական տիրապետության ազդեցությունը նվաճված ժողովուրդների վրա, բացառապես պայմանավորված լինելով ռազմական ուժով, գնալով նվազում է: XVII դարի աչքի ընկնող թուրքական քաղաքական գործիչ և գրող Կոշուբեյ Գյումյուրջին նշում է, որ օսմանյան պետությունը

¹ Ֆ. Էնգելս, Ֆեոդալիզմի քայքայման և բուրժուազիայի զարգացման մասին, Գիտհրատ, 1937, էջ 13:

սրով է ձեռք բերված և միայն սրով էլ կարող է նա պահպանվել: Սպահինները, որոնց համար պատերազմները մինչ այդ հանդիսանում էին հիմնական զբաղմունքը և եկամտի գլխավոր աղբյուրը, այժմ սկսում են հետաքրքրվել գյուղատնտեսությամբ: Զինվոր սպահինն գալիս է փոխարինելու կալվածատերը:

Լենները, որ առաջ տրվում էին որպես շնորհ ծառայության դիմաց, այժմ կառավարության կողմից տրվում են կապալով, որոնք զնալով դառնում են նրանց ժառանգական սեփականություն: Մանր և միջին կալվածքները ավելի ու ավելի են կենտրոնանում մեկի ձեռքում և այսպիսով աճում է խոշոր հողատիրությունը: Ռազմա-լենային սիստեմի քայքայմանը նպաստում է նաև ալթանքա-գրամական հարաբերությունների զարգացումը, որը սակայն շահացրեց նոր՝ ավելի քան պրոգրեսիվ արտադրության եղանակի:

Ինչպես նշում է Կ. Մարքսը. «При азиатских формах ростовщичество может существовать очень долго, не вызывая ничего иного, кроме экономического упадка и политической коррупции», «...оно консервативно и только доводит существующий способ производства до более жалкого состояния»¹:

Կրճատվում է նաև սպահի զորքերի քանակը. վերջին մեկ դարի ընթացքում այն պակասում է տասն անգամ. 1787 թվականի պատերազմի ընթացքում հազիվ հաջողվում է հալաբե 2000 ձիավոր: Գնալով ընկնում է նրանց մարտունակությունը, նրանց չի հրապուրում զինվորական ծառայությունը, որն այլևս եկամուտ չէր բերում: Նրանք սկսում են իրենց փոխարեն պատերազմի ուղարկել վարձկան զինվորների:

Չի օգնում նաև թուրքական կառավարության խստագույն միջոցները զինվորական ծառայությունից խուսափողների նկատմամբ: Նրանցից շատերը անգամ հրաժարվում են ճանաչել սուլթանի սյուզերեն իրավունքները իրենց նկատմամբ, դառնալով անկախ կամ կիսաանկախ ֆեոդալ իշխաններ: Ռազ-

¹ К. Маркс, Капитал, т. I, стр. 611—623.

ները այս ուղղությամբ նույնպես թղթի վրա են մնում և թուրքիայի անկման պրոցեսը գնալով է՛լ ավելի է արագանում: Սուլթանական թուրքիան, որը XVI դարում հասնում է իր ռազմական հզորության գագաթնակետին՝ զավթելով վիթխարի չափերի հասնող տերիտորիա, ստրկացնելով բազմաթիվ ժողովուրդների, XVII դարից սկսած հանդիպելով Արևելեյան Եվրոպայի մի շարք պետությունների հարվածներին, անհուսալի ճիգեր է գործադրում իր տիրապետության տակ գտնվող երկրները ձեռքից բաց չթողնելու համար:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի մի շարք երկրներում, չնայած գոյություն ունեցող ֆեոդալական կարգերին, գնալով զարգանում են կապիտալիստական հարաբերությունները, ձևավորվում են ազգերը և կազմակերպվում են ազգային ու բազմազգ հզոր պետություններ: Նման զարգացման համար թուրքիայում նախադրյալներ չկային: XVII դարի 2-րդ կեսին միջազգային դրությունը նույնպես աննպաստ պայմաններ է ստեղծում թուրքիայի համար: Վեստֆալյան հաշտության հետևանքով գնալով մեծանում է Ֆրանսիայի դերը, Հաբսբուրգներն պայքարը թուրքիայի դեմ և, ամենագլխավորը, Ուկրաինայի՝ Ռուսաստանի հետ վերամիավորման հետևանքով ստեղծվում է մի հզոր պատենշ, որին զարնվելով խորտակվում է թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական հզորությունը: Թուրքիայի անկման պրոցեսում շրջադարձային կետ հանդիսացավ 1683 թ. Վիեննայի տակ թուրքական զորքերի սոսկալի պարտությունը, որը թուրքական ռազմա-ֆեոդալական կայսրության մինչ այդ սկսված անկման պրոցեսի անխուսափելի հետևանքը պետք է համարել:

Այդ առիթով Կ. Մարքսը գրում է. «Բացարձակապես ոչ մի հիմք չկա կարծելու, որ թուրքիայի անկումը սկսվում է այն պահից, երբ Սոբեսկին (խոսքը Լեհական թագավոր Յան Սոբեսկո մասին է, որը 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ի գիշերը իր զորքերով օգնության հասավ ավստրիացիներին, երբ թուրքերը պաշարել էին Վիեննան—Ա. Ն.) օգնություն ցույց տվեց ավստրիական մայրաքաղաքին: Համետի հետադրությունները (ավստրիացի պատմաբան—Ա. Ն.) անժխտելի կերպով ապացուցում են, որ թուրքական կայսրության

որդանիզմը այդ ժամանակ գտնվում էր քայքայման վիճակում և որ արդեն դրանից առաջ Ոսմանյան հզորությունը և մեծությունը արագորեն իր վախճանին էր մոտենում»¹: Վիեննայի տակ կրած պարտությունը վերջ է դնում թուրքիայի առաջխաղացմանը Եվրոպայում: Այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունը սկսում է աստիճանաբար իրար հետևից կորցնել իր կողմից մինչ այդ զավթած երկրները և հարձակողական արտաքին քաղաքականությունից անցնում պաշտպանողական քաղաքականության: Պատերազմները, որոնք մինչ այդ եկամտի աղբյուրներ էին հանդիսանում, այժմ կլանում են թուրքիայի ֆինանսները՝ կանգնեցնելով նրան ֆինանսական կրախի առաջ: Եվրոպայի նկատմամբ թուրքական ագրեսիան կասեցնելու և նրան խորտակիչ հարվածներ հասցնելու գործում վճռական դեր է կատարում ռուսական պետությունը: Դրանով պետք է բացատրել թուրքիայի խիստ թշնամական դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ՝ XVI դարից սկսած: Հանձինս ռուսական պետության, թուրքիան տեսնում էր իր ագրեսիվ ձգտումների ճանապարհին գտնվող ամենավտանգավոր խոչընդոտին, որը գնալով աստիճանաբար դառնում էր այն ռեալ ուժը, որ պետք է կասեցներ ու հակահարված տար թուրքական զավթիչներին: Ահա թե ինչու բալկանյան և անդրկովկասյան ժողովուրդները թուրքիայի դեմ մղած իրենց ազատագրական պայքարի ընթացքում ձգտում էին հենվել հզոր Ռուսաստանի վրա:

«Ահա այս բոլոր հանգամանքները,— գրում է Ժիգարյովը,— այնքան ծանրակշիռ են դարձնում Ռուսաստանի կոչումն ու դիրքը Արևելյան հարցի լուծման մեջ, որ Եվրոպան սկսում է համոզվել, թե առանց Ռուսաստանի մասնակցության չի կարելի ազատել քրիստոնյաներին թուրքական լծից»²: Այստեղից էլ հասկանալի է թուրքիայի թշնամական դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ, նրա անհուսալի ջանքերը Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի հարավ, դեպի Սև ծով

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стр. 262.

² Жигарев, Русская политика в Восточном вопросе, т. I, М., 1896, стр. 69.

կասեցնելու ուղղությամբ, որը ի վերջո հյուծում է նրա վերջին կենսունակությունը, ուժասպառ անում և մոտեցնում նրա կործանման ժամը:

XVII դարի վերջում Մոսկվայում գտնվող ավստրիական դեսպան Բյումբերգը, որը ձգտում էր ձեռք բերել Ռուսաստանի օգնությունը Թուրքիայի գեմ՝ Ավստրիայի մղած պատերազմում, հիշյալ կերպ է բնութագրում Թուրքիայի վիճակը. «Օսմանյան պետության մեռելանման դեմքը և նրա այն ուժասպառությունը, որ հատուկ է միայն մահվան դատապարտված մարմնին, որը շտաով պիտի դիականա, կատարյալ քայքայման նախակարգայիններ են:

Վիեննայի պարտությունից նա զրկվեց ուժից և կարողությունից, նրան տիրած ահը ոչնչացրել է նրա աշխուժությունը. ամոթալի փախուստի արագությունը վերջնականապես խորտակել է նրան, հասել է նրա կործանման և քայքայման ժամը:

Թուրքիան ճնշված է սեփական ծանրության տակ և ուժ է գործադրում ազատվելու՝ ցնցումների ենթարկելով իր ներքին կազմվածքը, ազատվելու այն ամենից, ինչով ծանրաբեռնված է նրա ստամոքսը, մի ստամոքս, որը լցված է երկրի կողոպտած հարստություններով... Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում է Ձեզ... սառցակույտն արդեն ճեղքվել է: Առյուծն արդեն պատրաստվում է արծիվների կերակուր դառնալ, սուլթանական սուրբ բթացել է»¹:

XVIII դարից սկսած Թուրքիան, աստիճանաբար իրար հետեից կորցնելով նախկինում զավթած երկրները, զրկվում է նաև այն վիթխարի եկամուտներից, որ սուլթանական գանձարանը ստանում էր այդ երկրներից: Գնալով քայքայվում են ֆինանսները, բյուջետային դեֆիցիտը, և պետական պարտքերը գնալով մեծ չափերի են հասնում: Թուրքիայի ֆինանսական դրությունը առավել լարվածության է հասնում XIX դարի սկզբի ռուս-թուրքական պատերազմների, մասնավորապես Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի հե-

տևանքով: Այդ պայմանագրի համաձայն Թուրքիան պարտավորվում է Ռուսաստանին վճարել 4 1/2 միլիոն թուրքական լիրա, որը չափազանց ծանր վիճակի մեջ է դնում Թուրքիային: Թուրքիայի ֆինանսների համար այդ կոնտրիբուցիայի ունեցած ծանր հետևանքների մասին Կ. Մարքսը ասել է. «1828—1829 թթ. դժբախտ պատերազմի և Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանի օգտին սահմանված կոնտրիբուցիայի հետևանքով թուրքական ֆինանսները այն աստիճան են հյուծվում, որ Թուրքիան հարկադրված է լինում է՛լ ավելի ընդարձակելու մենաշնորհների վնասակար սիստեմը, որի համաձայն ամեն կարգի ապրանքների առևտրով զբաղվել թույլատրվում է միայն կառավարության կողմից հատուկ թույլատրություն ունեցող անձանց: Շնորհիվ դրա, մի շարք վաշխառուների հաջողվում է երկրի ամբողջ առևտուրը իրենց ձեռքը գցել»¹:

Ֆինանսական դրությունը գնալով է՛լ ավելի է ծանրանում՝ կապված պետական միջոցների անսահման շռայլումների, հափշտակումների, սուլթանի և նրան շրջապատող պալատական բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների հարեմական ցոփ, անբարոյական կյանքի հետ: Արքունիքի սպասարկուների թիվը 12 հազարի է հասնում. արքունիքը, հատկապես նրա հարեմը, դառնում են ինտրիգների, կաշառակերության և այլ կարգի շարաշահումների բուն: Հարեմի ազդեցիկ կանայք, մասնավորապես վալիդե սուլթանը (մայր-սուլթան), անսահման չափերով կաշառք են վերցնում պրովինցիայի փաշաներից, կապալառուներից, նրանց համար սուլթանի մոտ բարեխոսելու նպատակով: Պալատում մեծ ազդեցություն է ձեռք բերում զղլար աղասին՝ հարեմի և արքունի գանձարանի կառավարիչը: Այսպես, օրինակ՝ զրդլար աղասի Բեզիրը, որ գործել է XVIII դարի կեսերին, 30 տարվա ընթացքում անսահման հարստություն է ձեռք բերում: Անցյալում ստրուկ եղած այս մարդը, որը գնված էր 30 պիստարով, իրենից հետո թողնում է 29 միլիոն պիստար գումար և վիթխարի քանակությամբ թանկարժեք

¹ „Русская старина“, № 7, М., 1878, стр. 456—458.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, стр. 529.

իրեղեններ, օրինակ՝ 800 ժամացույց թանկագին քարերով զարդարված: Թուրքական վեզիրներից մեկը ուներ հազարավոր ձիեր, որսի շներ, բազեններ, 1500 ստրուկներ, իսկ նրա հարեմում գտնվում էին 1500 հարձ և 700 նեգր: Այդպես էին նաև սուլթանները և նրանց մյուս համահարզները:

Սուլթանները վաղուց դադարել էին իսկական պետական գործիչներ և զորավարներ լինելուց: Սուլթաններից ոմանք դա՛ քարձրանալուց առաջ, արդեն ֆիզիկապես ու քարոյապես այլասերված էին, քանի որ նրանք մինչև գա՛ քարձրանալը տասնյակ տարիներ պահվում էին մեկուսացված վիճակում. օրինակ՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը (1774—1789 թթ.) մինչև գա՛ քարձրանալը 38 տարի բանտարկված էր պալատում: Անսահման չափերի հասնող կաշառակերությունը, պետական պաշտոնների բացահայտ վաճառքը գնալով կենցաղ են դառնում սուլթանական Թուրքիայի պետական կյանքում:

Նման վարչական ապականությունը ամբողջ ծանրությամբ առաջին հերթին աշխատավորության վրա է ընկնում, որին կեղեքում են անսահման ու անհաշիվ չափերով: Աշխատավորության այդ ծանր վիճակի նկարագրությունը տրված է XVII դարի թուրք գրող Խոշի-Բեկի՝ սուլթան Մուրադին ուղղված գրության մեջ, որտեղ ասվում է. «...Այդպիսի կեղեքումներ և հարստահարություններ դեռ չեն կատարվել ոչ մի երկրում»¹: Ժողովրդական մասսաների ծայրաստիճան քայքայման հետևանքով Թուրքիայում հաճախակի սովի տարիներ են լինում, որի ընթացքում հազարավոր աշխատավորներ մահանում են սովից, «...Կառավարությունը յուր պարտքերի բացը ծածկելու համար մինչ այն աստիճան հարստահարում է նրանց, որ ժողովուրդը շատ չի ցանում, որովհետև արդյունքով չի կարողանում լրացնել այն հարկերը, որ պետք է վճարի կառավարությանը: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու սովը հաճախ կրկնվում է նույն երկրում»²:

¹ Լևոն, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 37:

² «Մշակ», 1875 թ., № 2:

Ժողովրդական մասսաներին կեղեքելու, նրանցից դանձվող ուղղակի և անուղղակի հարկերն ավելացնելու միջոցով իր ֆինանսական դրությունը շտկելու ուղղությամբ Թուրքական կառավարության կատարած փորձերը ձախողվում են, որովհետև գավառական աշխատավորությունն արդեն ծայրաստիճան հյուծված և աղքատության գիրկն էր նետված:

«Զուր տեղը որոնում է նա յուր արծաթը և ոսկին յուր գավառներում,— գրում է Նալբանդյանը,— ինչ զորություն ունին այդ գավառները, որ կարողացած լինեին նորանով յուրյանց մեջ դարձնել դրամի շրջանառությունը: Գավառներից գալու մետաղյա դրամը չպիտի կարողանա, մի տարի միայն, ծածկել Թուրքիո պարտքերի շահը և տարեկան ծախքի պակասորդը: Ինչ պիտի լինի ուրեմն այս հնարների ուղղակի հետևանքը: Այն, որ պարտքը պիտի կրկնապատկվի... այն, որ մի գեղեցիկ առավոտ թե՛ Պոլսի և թե՛ գավառների մեջ մարդիկ չպիտի կարողանան հաց ճարել, աղքատությունը և սովը պիտի հարկադրե նորանց դեպի հափշտակություն և կողոպուտ, մի խոսքով, բաբելոնյան խառնակություն: Բայց չէ պիտո մոռանալ, որ մի այսպիսի վատաբախտ դիպվածում առաջ քրիստոնյաք կկողոպտվին, կմերկանան և կմեռանին, իսկ հետո թուրքը...»:

Այնուհետև Նալբանդյանը նշում է, որ Թուրքիան չի սոսկում իր պարտքերից և իրեն մխիթարում է նրանով, որ ուրիշ պետություններ ավելի շատ պարտքեր ունեն, սակայն նա մոռանում է, որ նրանք այդ պարտքերը վճարելու շատ միջոցներ ունեն, «Իսկ Թուրքիան յուր պարտքերի հանդեպ ոչ ինչ ունի ցույց տալու: Երեք ու կես նավ, բացի ծովագնացությունից ուրիշ ամեն բանի պիտանի, մի քանի հազար քաղցած ու մերկ պինվոր, որ տարիներով չեն տեսնում ոռճիկի երես, ներս մտնող ապրանքների մաքսը աննշան, յուր մեջ պատրաստված ապրանքի վերա ավելի ծանր հարկ, ոչ երկրագործություն, ոչ ճանապարհ, ոչ հաղորդակցություն, ոչ գիտություն և ոչ արվեստ: Տերության կառավարիչքը յուրյանց անձնական շահին պաշտոնյա, տերության զանձը հա-

սարակ ժողովրդի արյունի և քրտինքի հետ միասին լափի-
ղող: Այստեղ անհատուցանելի է պարտքը, այստեղ բարձրա-
ձայն խոսում է սնանկութունը»¹:

Իր պետութեան ներսում միջոցներ չգտնելով պարտքերը
մարելու, քայքայված ֆինանսները կարգավորելու համար,
Թուրքիան դիմում է եվրոպական երկրների օգնությանը՝
պարտքեր վերցնելով նրանցից, որը աստիճանաբար նրան-
տնտեսական կախման մեջ է գցում Արևմուտքի իմպերիա-
լիստական պետութուններից. Թուրքիան դառնում է
անգլո-ֆրանսիական կապիտալի պիսավոր շուկա, որը է՛լ
ավելի է արագացնում Թուրքիայի անկման ու տնտեսական
քայքայման պրոցեսը: Վ. Ի. Լենինը հենց դա էլ համարում
էր Թուրքիայի դժբախտութունը, գտնելով, որ «Թուրքիան
հանդիսանում է եվրոպական կապիտալի զոհը»²:

Թուրքիայի տնտեսական քայքայման ու անկման պայ-
մաններում է՛լ ավելի է ծանրանում աշխատավոր մասսանե-
րի վիճակը, մասնավորապես անտանելի է դառնում նրա
կողմից ստրկացված ժողովուրդների, այդ թվում արևմտա-
հայ աշխատավորության վիճակը, որը բացի տնտեսական
հալածանքներից, ենթարկվում էր նաև ազգային ու կրոնական
հալածանքների: Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում
գնալով սխտեմատիկ բնույթ են կրում հարստահարու-
թյուններն ու բռնությունները: Կարսի, Շիրակի և Փամբակի
շրջաններում կատարված բռնությունների և ժողովրդի ծանր
դրության մասին է վկայում Անտոն եպիսկոպոսի՝ Ղլի-Ղա-
րաբլիխայից ներսես Աշտարակեցուն ուղարկած գրությունը:
Անտոն եպիսկոպոսը հայտնում է Կարսում Ավետիք եպիսկո-
պոսի նկատմամբ կատարված բռնության մասին, որին արա-
րողության ժամանակ թուրք աստիճանավորները բռնությամբ
դուրս են քաշում եկեղեցուց և փաշայի մոտ տանելով՝ տու-
ղանում են: Նա հայտնում է ժողովրդի կրած տառապանքնե-
րի, նրա ծանր դրության մասին և խնդրում օգնություն ցույց

տալ իրենց³: «Մասիս» լրագիրը «Գավառները լույսն զուրկ
են» վերնագիրը կրող մի ընդարձակ հոդվածում չափազանց
տխուր գոչներով է նկարագրում Արևմտյան Հայաստանի
վիճակը: Համեմատելով պատմական անցյալի հետ,
երբ Հայաստանը բզկավում էր Արևելքի և Արևմուտքի
զավթիչների կողմից, երբ ամբողջ երկիրը անմեղ զոհերի
արյունով էր ողողվում, գտնում է, որ այժմ ավելի վատ է
ավելի ողբալի, քան պատմական անցյալում: «Ով կրնա ըսել
թե այսօր մեր ազգի վիճակը ավելի թշվառ, ավելի ողբալի
չէ, քան այն արյունոտ զարերուն մեջ ունեցած վիճակնե-
սուր զրազաշտական մոլեկրոնությունը բուն կատաղություն
պատերազմ կմղեր քրիստոնյա հայ ազգին դեմ, հազարավոր
դուցազն հոգիներ կզոհեր անագորոջն և անխիղճ մոլեգնու-
թյամբ և բովանդակ Հայաստանը անմեղ զոհերու արյամբ
կթաթավեր և կոռոզաներ. Ո՞վ կրնա ըսել թե, այսօր մեր
վիճակը ավելի զոհացուցիչ և հուսալի է, քան այն դարերուն
մեջ ունեցած վիճակն ու կյանքն, որ հազարական սոսկալի
կատաղություն մեկ կողմեն և հունական վայրագ մոլեգնու-
թյունը մյուս կողմեն դժբախտ (արդիի նկատմամբ խիստ
երջանիկ) հայը կհալածեին և սրախողխող կ'անեին»²:

Հայաստանում տեղի ունեցող սպանությունների, թալա-
նի, բռնաբարությունների, սրբապղծությունների, բռնի կրո-
նափոխությունների ու բազմապիսի անլուր գազանություն-
ների մասին տեղյակ լինելով՝ Թուրքական կառավարությունը
ոչ միայն անտարբեր վերաբերմունք է ցույց տվել, այլ նաև
խրախուսել ու քաջալերել է մարդասպաններին և ավազակ-
ներին: «Այս ամենը կատարվել է դարեր շարունակ ոչ թե
պատահական ավազակների ձեռքով, ոչ, այլ իր իսկ կառա-
վարության նախամտածված գիտությունով, նրա գործակալ-
ների միջոցով և սրանց թելադրությամբ ու խրախուսանքով,
մեծ մասամբ վայրենի քուրդերի ձեռով»³, — կարդում ենք «Դի-
վան Հայոց պատմության» գրքի առաջաբանում:

¹ Մ. Ն ա լ Ր ա ն դ յ ա ն, Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճա-
նապարհ, Երևան, 1930, էջ 71—72:

² Վ. Ի. Լ է ն ի ն, Երկեր, հ. 15, էջ 350:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթ. դիվան, թղթ. 45, վ. 72, 1823:

² «Մասիս», 1877 թ. ապրիլի 24:

³ Դիվան Հայոց պատմության, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915:

Լազարեր իր «47-летие турецкой анархии в юго-восточной Армении» աշխատության մեջ բազմաթիվ փաստեր է բերում թուրք աստիճանավորների և քուրդ բեգերի կողմից հայերի նկատմամբ կատարած բռնությունների, կանանց ու աղջիկների առևանգումների, բռնաբարությունների և կողոպուտի մասին: Հիշում է հայկական երկու գյուղերի՝ Վարդանիսի և Ավզոզի ողբերգական դեպքերը: Վարդանիսում կատարած զազանությունների ընթացքում ալազակ քուրդ բեգերը ձերբակալում են 70 հայերի ու ուղարկում Բիթլիս, որոնցից 5-ը խոշտանգումների հետևանքով մահանում են, իսկ 15 հոգի դատապարտվում 15 տարվա բանտարկության: Հայերի, ինչպես նաև թուրքիայի հպատակ մյուս ժողովուրդների համար մեծագույն չարիքներից մեկն էլ, այսպես կոչված, մանկաժողովներն են եղել: Մանկաժողովները սկզբնական շրջանում կատարվում էին ենիչերիական զնդերի համալրման համար, իսկ XIX դարում բռնի հավաքած պատանիներին և մանուկներին աշխատեցնում էին պետական գործարաններում, որտեղ նրանք դրվում էին դժոխային պայմանների մեջ և շատ քչերին էր հաջողվում կենդանի դուրս գալ այդտեղից: Կ. Պոլսից ոմն Կարապետ Մանուկյան, կաթողիկոսին գրած իր նամակում հայտնում է, որ 1832 թվականին Իփլիկիսանի գործարանի համար բռնի աշխատանքի տարված 6000 հայ և այլազգի մանուկներ ինչպիսի ողբերգական վախճան են ունեցել և կենդանի մնացած 600 պատանիներ ինչպիսի ծանր վիճակումն են գտնվում: Նա գրում է. «...Իփլիկիսանե անվանեալ Ֆաբրիկան առաջ քան զ12 տարի, ժողովեցին մանկունք հայոց և այլ հպատակաց վասն աշխատելոց այդ իբրև հանցատր ծառայա կամ արծաթագին ծառայա, զի ազգին մերմէ ի տունն բերել, իբրև 600 հոգիս թէ տղա և թէ երիտասարդ ավելի քան 1000-ն... Նավուն խեղդամահ եղեն և մնացյալն համարե մինչև ցայժմ 1000 փախուստե տուն և կամ ազատեցան, մնացյալ 3000-ն խղճալի և վշտալի... մահվամբ մեռան.

այժմ կա միայն 600 որ զի ի ժամանակին հայնմեկ մինչև ցայժմ շարաշար տանջեն և չիք որ ոգնող նոցա...»¹:

Թուրք փաշաների և քուրդ բեգերի ավազակային հարձակումները հայկական գյուղերի վրա, խաղաղ բնակիչների կոտորումը, կանանց ու աղջիկների առևանգումը, եկեղեցիները և վանքերի թալանն ու կողոպուտը մեծ չափերի են հասնում XIX դարի սկզբին, և ինչպես այդ մասին վկայում են թուրքական աղբյուրները, կառավարությունն անգամ անգոր է գտնվել ավազակային այդ բանդաներին զսպելու: XIX դարի 40-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում իրենց ավազակային և սանձարձակ գործողություններով առանձնապես հայտնի էին դարձել Մահմուդ խանի, Բադերխան բեյի և Չփլախ-շեյխի ավազակային բանդաները, որոնք, օգտվելով թուրքական իշխանությունների հովանավորությունից, անպատիժ կերպով ասպատակում էին հայկական գյուղերը: Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մեղուն» տպագրում է Տարոնից ազգային վարչությանը ուղարկած մի աղերսագիր, որը պատկերում է ժողովրդի խղճալի գրեթե լիակատար, նրանց կրած անլուր տառապանքները օտար և սեփական զիջատիչների ձեռքից:

«Հոգեվարք է Տարոն, այցելություն արեք իրեն... Քանի որդանք չի սպառի մեր ցավ. թե հավիտյան լամբ մեր վիշտերը չեն պակասիր դարձյալ: Կոշտ մի հող ընկած եմք ի հեղեղի մեջ, իբրև խռիվ ընկած եմք բոցերու մեջ: Նրանի թե այրվեցինք բոլորովին... ահ ազատեցեք զմեզ:

Արտաքին ձեռք չի զմեզ շարշարող, մենք կտանջվենք մեր ձեռքեն, կշարշարվենք մեր ազգեն, իրենց փառաց համար զմեզ կվաճառեն... զնեցեք զմեզ»²:

Հայ ժողովրդի ապրած ծանր օրերի, նրանց կրած անլուր տառապանքների մասին է վկայում Մուշից 70 անվանի հայերի՝ Ներսես Աշտարակեցուն ուղարկած խնդրագիրը, որտեղ մանրամասն նկարագրելով արևմտահայերի ծանր

¹ Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսի գիվան, թղթ. 110, վավ. 51, 1844:

² «Մեղուն», 1863 թ. հուլիսի 16:

դրությունը, խնդրում են օգնել իրենց՝ ազատվելու այդ դժոխային վիճակից¹:

Գարձյալ Մուշից կաթողիկոսին ուղարկած մեկ ուրիշ գրությամբ հաղորդում են ժողովրդի կրած տառապանքների և ավազակաբարո թուրդ բեգերի կողմից ս. Հովհաննեսի վանքը բարբարոսաբար կողոպտելու ու տեղական իշխանությունների կողմից հանցավորներին պատժելու գործում ցուցաբերած հանցագործ անտարբերության մասին²:

Արևմտահայ աշխատավորության կրած տառապանքների մասին են պատմում Չարսանջակ գավառի 60-ի մոտ պանդուխտ հայերը՝ կաթողիկոսին ուղարկած դիմումում³: Հայերի հարստահարությունների, եկեղեցիներն ու վանքերը սրբապղծելու, հայերի կրոնական զգացումները վիրավորելու մասին են վկայում «Մեղու»-ի 1862 թ. սեպտեմբերի 1-ի, 1866 թ. հոկտեմբերի 4-ի, 1868 թ. մայիսի 25-ի և այլ համարներում բերված բազմաթիվ փաստերը:

«Քրիստոնյաների ջարդը Օսմանյան կայսրության ներսում կատարվում է պարբերաբար, ոչ որպես տեղական ֆանատիզմի պայթյունների հետևանք, այլ որպես քաղաքական ակտ, կապված որոշ սիստեմի հետ և կատարվում է մշտապես սուլթանի ու նրա խորհրդականների հրամանով կամ ներշնչմամբ»⁴—գրում է Կան-Մելկոլմ Մակկոլը: Ահա այսպիսին էր արևմտահայ աշխատավորության վիճակը սուլթանների արյունալի լծի տակ, որոնք, սակայն, չկորցնելով իրենց հոգու արիությունը, նույն վիճակի մեջ գտնվող բալկանյան և անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ միասին, հերոսական և օրհասական պայքար էին մղում սեփական և օտար հարստահարիչների դեմ:

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. դիվան, թղթ. 121, փ. 81, 1856:

² Տե՛ս նույն տեղը, թղթ. 203, փ. 998, 1867:

³ Տե՛ս նույն տեղը, թղթ. 202, փ. 549, 1867:

⁴ Кан-Мелькольм Макколы, Ответственность Англии перед Арменией (Положение армян в Турции до вмешательства держав), М. 1895, стр. 173.

3. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԻՐՔԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ ՀԱՐԱՎՈՒՄ, ՆՐԱ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ՌԻԺԵՂԱՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ԼՆԻ ՏԱԿ ԳՏԵՎՈՂ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ: ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐԻ՝ ՄԻՍԻՌՆԵՐՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սուլթանական թուրքիայի դեմ մղած իրենց ազատագրապան պայքարի ընթացքում, ինչպես բալկանյան ժողովուրդները, այնպես էլ արևմտահայերը հենվում են Ռուսաստանի վրա և իրենց հույսերը կապում ուսմ մեծ ժողովրդի հետ: Ռուսաստանի և ուսմ ժողովրդի նկատմամբ հայերի ունեցած հավատը է՛լ ամրապնդվում, կապված XVIII դարի վերջում և XIX դարի սկզբում ուսմ-թուրքական պատերազմների ընթացքում ուսմական քաջարի զորքերի տարած փառավոր հաղթանակների հետ: Թուրքիայի նկատմամբ Ռուսաստանի տարած հաղթանակների հետևանքով խիստ թուլանում է թուրքական ռազմա-ֆեոդալական բռնապետությունը, գնալով ամրապնդվում են Ռուսաստանի դիրքերը Սև ծովի շրջաններում և Անդրկովկասում, ուժեղանում է նրա ազդեցությունը Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում, մեծանում է նրա դերը Արևելյան հարցի լուծման գործում: Հանդես գալով բալկանյան և անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ թուրքական լծի դեմ մղած ազգային-ազատագրական շարժումների պաշտպանության դիրքերում, ցարական կառավարությունը ամենից առաջ ելնում էր իր արտաքին քաղաքականության խնդիրներից, սակայն նրա կողմից Թուրքիային հասցրած յուրաքանչյուր հաջող հարված օբյեկտիվորեն նպաստում էր թուրքական լծի տակ տառապող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի գործին, մոտեցնում նրանց ազատագրության ժամը: Դրանով էլ պայմանավորվում է Ռուսաստանի կատարած պրոգրեսիվ դերը այդ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի գործում: Այս հարցում միանգամայն հակառակ դեր են խաղում անգլո-ֆրանսիական զաղութարարները, որոնք, ելնելով Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում իրենց առևտրական շահերից և ձգտելով թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը այդ երկրներ-

ներում, աշխատում են ամեն կերպ պաշտպանել Թուրքիայի տերիտորիալ ամբողջականությունը, պաշտպանել նրա բռնակալ քաղաքականությունը ստրկացված ժողովուրդների նկատմամբ: Ոչ մի այլ պետություն այդքան նպաստավոր պայմաններ չէր կարող տրամադրել արևմտյան վաճառականներին, իր երկրի ներսում անարգել առևտուր կատարելու, որքան Թուրքիան, որը լիակատար ազատություն էր տվել նրանց՝ առանց մաքսեր վճարելու կամ աննշան մաքսեր վճարելով, իրենց ապրանքներով ողողելու երկիրը:

Այստեղից էլ հասկանալի է դառնում նրանց խիստ թշնամական դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Անգլիան և Ֆրանսիան առանձին-առանձին կամ հաճախ միասին խրախուսում էին Թուրքական կառավարության հակառուսական ձգտումները, դրդում նրան պատերազմելու Ռուսաստանի դեմ, և խոստացած օգնությունը ցույց չտալով, պարտության մատնում նրան, ֆինանսական դժվարություններ ստեղծում, ապա վարկեր տրամադրելով՝ գցում իրենց ազդեցության տակ:

Անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները, Ռուսաստանի նկատմամբ բացասաբար տրամադրված մյուս պետությունների աջակցությամբ, խիստ թշնամական դիրք են գրավում նաև բալկանյան և անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների հանդեպ, դրանում տեսնելով Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդման վտանգը, և բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում են Թուրքիային՝ դաժանորեն նշելու այդ շարժումները:

«... Եվրոպական տերությունները, — գրում է Մ. Նալբանդյանը, — անդադար օգնություն են տալիս Թուրքիային, որ նա դիմանա և չկործանվի. որպեսզի Թուրքիոստրկացած հայ, սլավոն և հույն ժողովուրդը քաղաքակրթիչ հոգեբարձվից չզրկվի...»:

Սուրբ ամենքը, իբրև բռնի վարժապետ, քաղաքակրթություն են տարածում, և ոչ ոք չէ հարցնում աշակերտի կամքը՝ կամի՞ արդյոք ուսանել, թե ոչ: Սակայն չէ պիտո աչքից

հեռացնել նոցա քաղաքակրթության տարբերությունը մեր հասկացած քաղաքակրթությունիցը:

Բանտերը են նոցա դպրոցները, պոլիցականք և ժանդարմը՝ դաստիարակները, շղթան՝ հրահանգիչ գիրքը, աքսորը՝ բարոյականությունը վերին աստիճանի կազդուրելու մարզարան, կախաղանը և գլխապարտության խայտառակ սյունը՝ «դուռն ճշմարիտ, որ տանի ի կեանս հավիտենականս»... կեցցե կատուն, որ յուր փոքի համար մուկ է բրնձում...»¹: Զգալով Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտահայերի աճող համակրանքը, նրանց որոշակի ռուսական օրինատացիան, անգլո-ֆրանսիական ագրեսորները ամեն կերպ ձգտում են խանգարել Թուրքական լծի դեմ ուղղված արևմտահայերի ազատագրական պայքարը, գործի են դնում կաթոլիկական պրոպագանդան: Արևմուտքի գաղութարարները Արևմտյան Հայաստան են ուղարկում բազմաթիվ կաթոլիկ և բողոքական միսիոներներ, որոնք, օգտվելով հայերի անպաշտպան վիճակից և նյութական մեծ միջոցներ ստանալով իրենց կառավարություններից, եռանդուն գործունեություն են ծավալում՝ հայերին հավատափոխ անելու, նրանց մեջ կրոնական երկպառակություններ սերմանելու, իրար դեմ հանելու, նրանց ազատագրական պայքարը թուլացնելու և իրենց ազդեցությունը նրանց շրջանում ամրապնդելու համար: Արևմտյան Հայաստանում իրենց քայքայիչ գործունեությունն են սկսում ամերիկյան բողոքական միսիոներները, որոնք պատկանում են 1810 թ. Բոստոնում հիմնադրված ընկերությանը: Այդ ընկերության անդամները պաշտպանություն են գտնում ամերիկյան հյուպատոսների կողմից: Այն բոլոր վայրերում, որտեղ նրանք հանդես են գալիս, ամերիկյան կառավարությունը առատորեն ֆինանսավորում է նրանց: Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը սկիզբ է առնում 1820 թվականից, երբ Մալթա կղզում հիմնվում են նրանց առաջին հաստատությունները՝ տպարան, դպրոց և այլն... Հետագայում սրանց գործունեության կենտրոնը տե-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ, էջ 99—100:

դափնոխմում է սկզբում Զմյուռնիա, ապա Կ. Պոլիս, որտեղ կազմակերպվում է նվիրապատում հայտնի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը (Ռոբերտ-Կոլեջ), ինչպես նաև տպարանը, որտեղ հրատարակվում են կրոնական գրքեր՝ վեց լեզուներով: Ամրապնդելով իր դիրքերը Կ. Պոլսում, ընկերությունն իր գործունեությունը տեղափոխում է երկրի խորքերը և հետագա մի քանի տասնամյակի ընթացքում աստիճանաբար իր ցանցը տարածում ասիական թուրքիայի ամբողջ հյուսիս-արևելյան մասում: Մինչև XIX դարի 2-րդ կեսը՝ ընկերությունն այդ շրջանում կազմակերպում է 15 գլխավոր և 254 երկրորդական կապաններ, բաժանված երեք առանձին խմբերի. 1. Արևմտյան թուրքական՝ Կ. Պոլիս Կենտրոնով, 2. Կենտրոնական թուրքական, կենտրոնը՝ Ալեքսանդրիա, 3. Արևելյան թուրքական՝ Խարբերդ կենտրոնով:

Ընկերությունը երկրի տարբեր վայրերում կազմակերպում է 6 արական միջնակարգ դպրոցներ և 9 իգական պանսիոններ, 122 տարրական դպրոցներ՝ 139 ուսուցիչներով և 5126 աշակերտներով: Իր նշանակությամբ և ընդգրկած տերիտորիայով ամենաաչքի ընկնողը եղել է արևելյան միսիան, որն ունեցել է հինգ գլխավոր կապաններ (Խարբերդ, Էրզրում, Վան, Քիթլիս և Մերզին) ու 110 երկրորդական կապաններ: Բոլոր ուսումնական հաստատությունների ղեկավարները բացառապես ամերիկացիներ են եղել: Խոսելով միսիոներական դպրոցների դասավանդման մեթոդների, ներքին ռեժիմի և երեխաների նկատմամբ այդ սխեմեմի ունեցած խիստ վնասակար ազդեցության մասին, Կոլյուբակինը գրում է. «Այդ սխեմեմը այն աստիճան ազդում է երեխաների վրա, այնպես է մեռցրնում երեխաների բնավորությունը, պատանեկական հասակին հատուկ նրանց կենսախնդրությունն ու աշխուժությունը, որ հենց առաջին հայացքից ամերիկյան դպրոցները խիստ տարբերվում են ազգային դպրոցներից, որոնք, չնայած իրենց վատ կահավորմանը և աղքատիկ միջոցներին, այնուամենայնիվ, շատ ավելի լավ տպավորություն են գործում, քան ամերիկյան դպրոցները: Մեր այցելած դպրոցների մեծագույն մասում տղաները զարմանք էին պատճառում մեզ իրենց վատաստող կազմվածքով և մոռյու տեսքով, իրենց ան-

բնական քայլվածքով, կենսաբանության բացակայությամբ... չնայած մատակարարման վիճակը այնքան էլ վատ չէր դրված հիշյալ դպրոցներում»¹:

Կոլյուբակինը խոսում է նաև այն անվստահության և կասկածամտության մասին, որ հանդես են բերում արևմտահայերը այդ միսիոներական ձեռնարկությունների նկատմամբ: «Իրականաբար համոզմունքով կարելի է ասել, որ ծայրահեղ կարիքն է... հարկադրում հայերին իրենց երեխաներին ամերիկյան դպրոցներ տալու»²: Այնուհետև, հեղինակը նշում է, որ ամերիկյան միսիոներները արհամարհում են հայերին, վիրավորում նրանց ազգային հպարտությունը, արդելում են իրենց երեխաներին հայ երեխաների հետ շփվելու, և իրենց երեխաներին ուղարկում են ամերիկա՝ սովորելու: Վերջում հեղինակը գտնում է, որ չնայած այն վիթխարի նյութական միջոցներին, որ ծախսվում է միսիոներների գործունեության վրա, այնուամենայնիվ, արդյունքը չափազանց աննշան է և հայերը լավ հասկանալով միսիոներների հետապնդած նպատակները, հավատարիմ են մնում իրենց հավատին:

Ամերիկյան միսիոներներից բացի, Արևմտյան Հայաստան են ուղարկվում նաև կաթոլիկ միսիոներներ, որոնք իրենց քայքայիչ գործունեությունը Հայաստանում սկսում են դեռևս XVIII դարի կեսերից: Էջմիածնի կաթոլիկոս Ալեքսանդրը Հոռոմի պապին ուղղած իր նամակում բողոքում է միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին, որոնք անկարգություններ ու խռովություններ են սերմանում հայերի շրջանում և անգամ անարգում-անպատվում են բոլոր նրանց, ովքեր դիմադրություն են ցույց տալիս³: Իրենց նպատակին հասնելու համար, հակառակորդների դեմ մղած պայքարի ընթացքում, միսիոներները միջոցների մեջ խտրություն չեն դնում և, օգտվելով ֆրանսիական կառավարության պաշտ-

¹ А. Коллюбакин. Деятельность протестантских миссий в северо-восточной части Азиатской Турции (Изв. кавк. отдел, РГО, т. IX, № 1, 1885, стр. 111).

² Նույն տեղը, էջ 112:

³ Տե՛ս «Փարոս» մոզովածու, դ. 2, 1870, էջ 11—12:

պանությունից, դիմում են ամենաստոր ու նենգ մեթոդներին։ Այսպես, օրինակ, 1706 թ. կաթուղի ճիզվիտները Կ. Պոլսում ֆրանսիական ղեսպանի աշակցութեամբ դողանում են հայոց պատրիարք Ավետիքին, որը վճռական պայքար էր մղում կաթուղիկների դեմ։ Կաթուղի և բողոքական միսիոներները լսելով հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում իրենց կողմից վաղօրոք կազմակերպված ու հրահրված խռովութեան կամ կրոնական վեճերի մասին, պարտք էին համարում անմիջապես ներկա գտնվել, առանց պաշտոնական հրավերի սպասելու։ Այդ մասին «Մեղուն» գրում է. «Միայն սա կսենք, թե պապական, բողոքական հայ և օտարազգի քարոզչիք՝ հայաբնակ քաղաքի կամ գյուղի մեջ խռովութիւն մը եղածին պես հրավերի չեն սպասեր հոն երթալու, իրենց պաշտոնական պարտքը կհարկադրեն զիրենք այն տեղ ներկա գտնվել»¹։ Անգլիական ու ֆրանսիական շատ հեղինակներ աշխատում են տեսականորեն հիմնավորել հայերի կրոնական երկպառակութեանները և պայմաններ ստեղծել միսիոներների համար՝ անարգել կերպով ծավալելու իրենց քաջքայիչ աշխատանքները հայերի շրջանում։ Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական է ֆրանսիական մի հեղինակի «Խնդիր միութեան հայոց» վերնագրով հոգվածը՝ տպագրված «Կոստնկ հայոց աշխարհի»-ում։ Հեղինակը, խոսելով հայերի անմիաբանութեան մասին, գտնում է, որ դրա հիմնական պատճառը կրոնական վեճերն են, կրոնական երկպառակութեանները, ուստի հայերի մեջ միասնութիւն ստեղծելու համար առաջարկում է վերջ տալ կրոնական վեճերին, համարելով դրանք խիստ վնասակար երևույթ։ Սակայն կարևորը հեղինակի հետապնդած նպատակն է, որն երևում է կրոնական վեճերին վերջ տալու ուղղութեամբ նրա առաջարկած դեղատոմսից, որով նա պահանջում է թույլ տալ «կրոնական համոզմունքների ազատութիւն», ոչ ոքի չզատապարտել դրա համար, թույլ տալ յուրաքանչյուրին՝ ազատ կերպով հետևելու իր սեփական համոզմունքներին։ Այլ խոսքով՝ հեղինակը պահանջում է ազատութիւն տալ և չխանգարել եվրոպական պետու-

¹ «Մեղուն», Կ. Պոլիս, 1839 թ. օգոստոսի 10:

թյունների գործակալներին՝ միսիոներներին, հայերին մոլորեցնելու և հավատափոխ անելու գործում։ Ահա թե ինչ է գրում այդ ֆրանսիացին. «Եվ մի՞թե կրոնքը ազգութիւն են ալելի սրբազան չէ ըստ հավատո, մի՞թե կարելի է մարդուս ներքին համոզման վրա իշխել, հավատը ձևի դնել. խիղճը բռնաբարել և կամ մարդուն կարծած ճերմակին սև և սևին ճերմակ ասել»²։ Ավելի պարզացնելով իր միտքը՝ նա հայտարարում է. «Համազգեսց ուշիմ և լուսավոր մասը խիստ լավ և փորձով էլ գիտի, թե կրոնական միութիւնը ոչ միայն անկարելի, այլև նրա համար փափագելն անգամ հիմարութիւն է»³։

Կաթուղի ճիզվիտների ամբողջ քաջքայիչ գործունեութիւնը խրախուսվում ու պաշտպանութիւն է գտնում Հոռմի պապերի կողմից։ «Հոռմի պապերուն փառամոլութիւնը՝ մեր դժբախտ ազգին այս միակ միսիթարութիւնն ալ (խոսքը կրոնական միասնութեան մասին է—Ա. Ն.) կապտել ուղեւոր, ունիթոներու հրոսակներ հանց Հայաստանի վրա, որոնք լենկիթեմորի հրոսակներն ոչ նվազ վնաս տվին մեր ազգին։ Կրոնական երկպառակութեան որոմը ցանկեցաւ ազգին մեջ»⁴,— գրում է «Մասիսը»։ Խոսելով բողոքական և կաթուղի միսիոներների փոխհարաբերութեան մասին, Կոլյուբակինը նշում է, որ շնայած նրանք գործում են դատ-դատ և երբեմն էլ իրար դեմ դավեր են լարում, սակայն նրանց հետապնդած նպատակը մեկ է, այն է՝ պայքարել լուսավորչականների դեմ։ Անգլիական կառավարութիւնը ցանկանում է ամերիկյան միսիոներների գործունեութիւնը օգտագործել բացառապես Անգլիայի շահերի օգտին. և այդ նպատակով 1868 թվականին Դիարբեքի միսիոներների հյուպատոսը փորձում է անգլո-ամերիկյան միսիոներների միացյալ ճակատ ստեղծել⁵։

Ամերիկյան միսիոներների քաջքայիչ գործունեութեան, հայերի հասցեին արված նրանց նախատինքների մասին է

¹ «Կոստնկ հայոց աշխարհի», 1862 թ., էջ 67:

² Նույն տեղը:

³ «Մասիս», 1871 թ. փետրվարի 18:

⁴ Տե՛ս ՀՄՄԹ Պետարիով, ֆ. քաղվածքների, դ. 339, 3-րդ մաս,

էջ 64—65:

գրում «Փարիզ» լրագիրը, որտեղ ասված է. «Զարմանալի բան: Այս քարոզիչները, որ ինքնզինքն Քրիստոսի աշակերտ կկոչեն, ըստ Քրիստոսի պատվիրանոց՝ պիտի երթային հեթանոսներուն քարոզելին, եկեր մեզի կը քարոզեն, ըսել է, որ զմեզ հեթանոսի տեղ գրած են... Դուք Ամերիկայեն, բաներնիդ, գործներնիդ ձգեր եկեր մեզի կրոնի դաս կուտա՞ք, ու մաշտոցնիդ նոր է, աստվածաշունչներս հին է, և ասոնց նման խոսքերով կրոնքնիս կնախատեք, աղջիկներիս մուրեցնելով տուներնիդ կպահեք, ծնողքն եկած ուղած ժամանակը գավազանով կնոջը թևին կզարնեք, ու շամանչելով ալ մեզի կրոնամուկ կսեք: Դուք եք կրոնամուլը, և այդ կիրքերնիդ հառաջ տանելու համար անթիվ գրչանք և օրագիրներ կհրատարակեք և շարաշար կտքենք ամեն միջոց գործածելով: Եվ վարդապետությունը չընդունող հայերին անթիվ վրեժ առնելու համար Միացյալ Նահանգաց կառավարությունեն պատերազմական նավ մ'անգամ կուզեք...»¹: Հայերին կրոնափոխանելու, նրանց հոգեպես ստրկացնելու և իրենց ազդեցություն տակ գցելու նպատակով անգլիական լուրդերի ու կապիտալիստների օժանդակությամբ խոնդոնում ստեղծվում է «Հայոց կրթություն օժանդակ ընկերություն», իբր թուրքիայում ամբողջ թշվառ հայերին «օգնության» ձեռք մեկնելու, դպրոցներ բաց անելու և հայ երեխաներին ձրի ուսում տալու համար:

«Արձագանքը» իր առաջնորդողներից մեկում, անդրադառնալով այդ «մարդասիրական» ընկերության հարցին, գրում է. «Հայտնի է, որ սրանից մի հիսուն կամ վաթսուս տարի առաջ... օվկիանոսի ափն կողմը գտնված հասարակությունը ևս ձեռք տարածեց մեզ օգնության հասնելու...»

Մեծամեծ ծախսերով Ամերիկան ուղարկեց մեզ լուսավորություն տարածող քարոզիչներ:

... Այն քարոզիչները, որ մեծամեծ թուշակներով ճանապարհ զգվեցին դեպի Փոքր Ասիա, ուր իբրև թե նորա արյուն պիտի թափեին և նահատակվեին իրենց քարոզած վայրենի ժողովրդի ձեռքից, ահա այդ միսիոներները վերին

աստիճանի անբարոյական հանդիսացան Հայաստանի մեջ ոտը կոխած ժամանակ: Այդ մեծ անբարոյականությունը այն էր, որ ամերիկեան դուլարներին սիրահարված, նորա ավետարանի տակ ծածկեցին զարմանալի շահասիրություն և հանուն ավետարանի առևտուր բացին Հայաստանում: Բողոքականությունը դարձել է տաճկահայոց մեջ մի տեսակ առևտուր և այս մեծ անբարոյականությունը, կրկնում ենք, հառաջ է եկել մեր մեջ միսիոներների շնորհիվ²: Այնուհետև հոգեվազարդ նշում է, որ «Մինչ Ամերիկայի և Անգլիայի միջոցներով լցվում են Փոքր Ասիայի նավահանգիստները, հայերը քարոզիչների ձեռքով դատապարտված են հոգին քավելու»: Հայ ժողովրդի համար մեծագույն չարիք հանդիսացող միսիոներների գործունեությունը ակտիվ պաշտպանություն է գտնում Կ. Պոլսի անգլո-ֆրանսիական դեսպանների, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվող նրանց հյուպատոսների և գործակալների կողմից: «Անգլիական պրոպագանդայի նպատակն է,—գրում է Դիարբեքի բրիտանական հյուպատոսը,— ուղղափառ հայերին, սիրիացիներին, նեստորականներին և եզիդներին բողոքականներ դարձնել... միացնելով բոլորին մի համայնքի մեջ և ամբապնդել անգլիական ազդեցությունը այդ երկրներում»³:

Միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին են հայտնում Տրապիզոնի հոգեպետ և աշխարհիկ 16 աչքի բնիկ հայեր, որոնք կաթողիկոսին ուղարկած դիմումում գրում են իրենց մոտ տարածված վտանգավոր ազանդների մասին, որոնց քարոզիչները պաշտպանություն են գտնում ամերիկյան դեսպանի կողմից, իսկ իրենք պաշտպան չունեն, որ լուսավորչական համարը խիստ վտանգի տակ է գտնվում և խնդրում են կաթողիկոսից միջոցներ ձեռք առնել վտանգը կանխելու համար⁴: Արևմտահայերի շրջանում միսիոներների պատակալիչ գործունեությունը, ինչ խոսք, ձեռնտու էր նաև սուլթանական կառավարությանը, որը, օգտագործելով հա-

¹ «Արձագանք», 1882 թ., № 9:

² ЦГВИА, ф. РВУЛ, л. 78735, л. 7.

³ Տե՛ս ՀՄԱԻ Մատենադարան, ֆ. Կաթ. դիման, թղթ. 138, վ-

¹ «Փարիզ», 1880 թ., № 40:

յերի միջև եղած երկպառակությունները, հալածանքներ էր ակտում թե՛ կաթոլիկ և թե՛ ուղղափառ հայերի դեմ: Դրա փայլուն օրինակը կարող է ծառայել XIX դարի 20-ական թթ. կաթոլիկ հայերի մասսայական գլխատումները և ձերբակալությունները:

Այգաբիսի մի սոսկալի ջարդ կազմակերպվում է նաև 1828 թվականին, երբ 12 000 հայ կաթոլիկներին, այդ թվում՝ 42 հոգեւորականների բարբարոսաբար բռնում են իրենց տներից, օթևանից, և ճանապարհին շուրջ 400 երեխա մեռնում են ցրտից ու սովից:

Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ավետիս վարժապետ Պերպերյանը. «Եւ յետ մետասան արուրց զաղատացի հոռվմեական հայք քարտեցան հանդերձ ընտանիօք խրանց ի Գաղատիա մեծաւ-խղճութեամբ, զի արուրք ձմերան էին, և հուղմունք խիստ շնչէին: Մանաւանդ զի՝ կանայք և մանկունք չէին սովորեալք ձիւնթաց ճանապարհորդութիւնս առնել, թող թէ հիւանդք և յղիք և նորածինք՝ որք էին ի նոսրին: Եւ զի՝ հագարաւոր անձինք էին սոքա, և ոչ բաւեր ամենեցուն սոցա զատ-զատ ձի, և այլ պիտույք ճանապարհի: Ո՛ր դիցուք, զի և ամենայն ինչ թանկագին եղև, և չունէին բաւական դրամ՝ ի ձեռին հոգալ զինքեանս և զկարեւորացն սակի: (1828) և՛ ի յունվարի 27-եղև տեղափոխութիւն կաթոլիկացի Քերայէ և ի Ղալաթիո, ի Կոստանդնուպօլիս և ի հայքանակ զիւզօրես, և տունք նոցին վաճառեցան դիւրադինս այլազգեաց»¹: Խոսելով հայերին կրոնափոխ անելու արեւմտյան պետությունների վնասակար գործունեության. և այդ խնդրում թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության մասին, Բաֆֆին գրում է, որ թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չի խանգարում, այլ բոլոր հնարավոր միջոցներով նպաստում է այդ երեւոյթին, որպեսզի հայերի մեջ երկպառակություններ սերմանելով՝ թուլացնի նրանց ազատագրական պայքարը սուլթանական բռնակալ լծի դեմ. «Կրօնական երկպառակություններին ուժ տալը և նրանց միջոցով

զանազան ցեղերի մեջ անմիաբանություն և անհաշտություն պահպանելը՝ դա մի ժառանգական քաղաքականություն է, որ անհրաժեշտ է իրեն մոնղոլական Թուրքիան Բյուզանդիայի գահին հետ»¹:

Նալբանդյանը Պետերբուրգից իր եղբորը գրած նամակում անդրադառնալով Ամերիկայի և Եվրոպայի միսիոներներին՝ այդ կեղծ առաքյալների խաբեությանն ու կեղծիքին, ցույց տալով, թե ինչպես նրանք մեծամեծ ոռճիկներ ստանալով իրենց տերերից, աշխատում են ամբողջ հայ ազգը ներկայացնել որպես մահմեդականներ, որպեսզի հավատացնեն, որ իբր Թուրքիայում ավետարանը մահմեդականներին են քարոզում, գրում է. «Պարոնայք քարոզիչներն իրենց միսիայի առյանի առաջ ամբողջ հայ ազգը ներկայացրել էին իբրև մահմեդականներ, և կանխիկ դրամով կամ անգլիական դեսպանության հովանավորութեամբ գնված դավանափոխ անձերի շնչին թիվը մեծացրել հասցրել էին տասնյակ հազարներին...

Այդ սրիկաներից մեկը հանդիպեց ինձ շոգենավի վրա՝ Զմյուռնիայի և Պոլսի մեջ, նա այնքան փոքրահոգի և անկարգ գտնվեց, որ մինչև իսկ սկսեց քարոզել տասնութամյա մի հայ պատանու: Խեղճ պատանին քարոզչի առաջարկած բազմաթիվ հարցումներից զուրկ կորցրած, մեր եկեղեցու և այլ խորհուրդների մասին եղած լկտի ծաղր ու ծանակից ամոթահար համարյա արցունքն աչքերին, զիմեց իմ պաշտպանությանը: Այդ անզգամի պատճառով ես բարձրացա տախտակամածը, իսկ քարոզիչն ամենեւին չհասկանալով, որ իր կողքին կանգնած է մահացու թույնն ընդդեմ հավատափոխության, շատ հանդիստ շարունակում էր իր գործը տաճիկերեն լեզվով: Ես նախապես թեթևորեն ձեռք առա նրան, իսկ անկասկած նա այլևս գլուխ չունեւ ավետաբանելու, որովհետև մինչև Կ. Պոլիս հասնելն իր խցիկից դուրս չեկավ»²:

«Ամբողջ խնդիրը, կարճ ասեմ, ահա թե ինչ է, — գրում

¹ Ավետիս Պերպերյան, Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 196—197:

¹ «Մշակ», 1879 թ., № 125:

² Ե. Շահադիդ, Դիվան Մ. Նալբանդյանի, Երևան, 1932, էջ 270—271:

է նալբանդյանը,— հայերը Տաճկաստանում զուրկ են որևէ պաշտպանութիւններից:

Անգլիական և ֆրանսիական կառավարութիւններն իրենց օգտին են ծառայեցնում այդ հանգամանքը: Նրանք փաշաների բռնութիւններից իրենց պաշտպանութիւնն տակ են առնում այն քրիստոնյաներին, որոնք կամ բողոքականութիւն և կամ կաթողիկոսիան գիրկն են ընկնում: Ահա այն միակ հուռութիւնը, որի վրա հիմնված է եղել այս դավանութիւնների հաջողութիւնը Տաճկաստանում 40-ական թվականներին»¹: Այնուհետև, նալբանդյանը հարց է տալիս, թե «Ինչպե՞ս է համբերում տաճիկ կառավարութիւնը, երբ որ շատ պարզ է ֆրանսիայի և Անգլիայի ձգտումները: Դրա պատասխանները թեև շատ են, բայց ամենքն էլ կարճ: Նախ և առաջ 20-ական թվականներին Կ. Պոլսի հայ կաթողիկոսների կրած հալածանքներից, ինչպես և գլխաւորումներից ու խրմբական արքայութիւններից հետո, գեղձախտի բժիշկ Լուի Ֆրիլպպը խորհուրդ տվեց Դոանը, թե սա շատ անխոհեմաբար է հալածում հայ կաթողիկոսներին, Դոան շահը ոչ թե հայ-կաթողիկոսներին հալածելն է, այլ կաթողիկոսիւնը և, եթե կարելի է, դեռ մի ուրիշ կրոն էլ քաջալերելը— հայ համայնքը, ըստ դավանութիւնի, բաժանելու իրար ատուղ մի քանի կուսակցութիւնների...»²: Բաֆֆին «Հասունյանը, և յուր կուսակցութիւնը» հողվածում խոսելով արևմտահայերի շրջանում միսիոներների վնասակար գործունեութիւնի մասին և նշելով, որ արևմտահայերին դեպի կաթողիկոսիան գրիւղը նետող պատճառներից մեկը արևմտյան տերութիւնների օգնութիւնն հույսն է, գրում է. «Այսքան դառն և արշունալի փորձերից հետո, արևմտքից օգնութիւնն հուսալու ցնորքը մինչև այսօր Տաճկաստանի հայերի երեակայութիւնն մեծ մեծ դեր է խաղում: Կապված լինել Հոռմի հետ և պապի— այդ արդեն ուժից ընկած ձիվաղի օգնութեամբ գրավել ֆրանսիայի կոնսուլների և դեսպանների պաշտպանութիւնը— դրա գլխա-

վոր շարժառիթներն էին, որք ստիպել են տաճկաստանցի հային ընդունել կաթողիկոսիւնը...»¹:

Լուսավորչական հայերի իրավունքները պաշտպանելու համար Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքներում ռուսական հյուպատոսութիւններ նշանակելու խնդրով փոխարքա Բարյադինսկուն է դիմում Մաթևոս կաթողիկոսը և խնդրում նրան՝ միջնորդել այդ մասին կայսեր առաջ: Խնդրագրում կաթողիկոսը նկարագրում է, թե ինչպես արևմտյան պետութիւնների գործակալները՝ միսիոներները, օգտվելով հայերի ծանր վիճակից, նրանց «օգնութիւն» ձեռք են մեկնում, կրոնափոխ անում և երկպառակութիւններ սերմանում նրանց մեջ: Այնուհետև, կաթողիկոսը զգուշացնում է փոխարքային դրանցից սպասվող վտանգի մասին ոչ միայն հայերի, այլև ռուսական պետութիւնի արևելյան քաղաքականութիւնի համար: Վերջում՝ հայտնում է, որ այդ շարքի դեմն առնելու համար անհրաժեշտ է ռուսական հյուպատոսներ նշանակել Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքներում՝ Մուշում, Վանում, Դիարբեքիքում և այլն... կամ ծայրահեղ դեպքում գործակալներ նշանակել, որպիսով հայերը հարկ եղած դեպքում համարձակ կերպով նրանց պաշտպանութիւնը դիմեն²: Այդ մասին է գրում նաև Գևորգ Դ. կաթողիկոսը բարոն Ալեքսանդր Պավլովիչին ուղարկած դիմումում: Նա հայտնում է, որ Թուրքիայում բողոքական և կաթողիկ հայերի վիճակը մասամբ բարձր է, որովհետև նրանք օժանդակութիւն են ստանում ֆրանսիական և անգլիական հյուպատոսներից ու գործակալներից, իսկ հայ լուսավորչականները զուրկ են նման պաշտպանութիւնից, քանի որ բոլոր գավառներում ռուսական հյուպատոսներ չկան: Այնուհետև, կաթողիկոսը խնդրում է Ալեքսանդր Պավլովիչին միջնորդելու կայսեր առաջ հայաքնակ գավառներում ռուսական հյուպատոսներ նշանակելու:

Այդ նույն հարցով երկրորդ անգամ Գևորգ Դ. կաթողիկոսը ռուսական արտաքին գործերի մինիստրութիւնն է դի-

¹ Ե. Շահապիր, Դիվան Մ. նալբանդյանի, Երևան, 1932, էջ 270—271:

² Նույն տեղը:

¹ Բաֆֆին, Հասունյանը և յուր կուսակցութիւնը, Ե. Զ, էջ 83:

² Տե՛ս Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 203, վ. 563:

³ Նույն տեղը:

մում և խնդրում, որ եթե հնարավոր չէ հյուպատոսներ նշանակել Արևմտյան Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, դոնե այդպիսին նշանակել վանում¹:

Թուրքական կառավարությունը, իրավասու լինելով միսիոներների պառակտիչ գործունեությանը, ոչ միայն չի խանգարում, այլ, ընդհակառակը, օգնում է նրանց, քանի որ դա ձեռնառու էր իրեն, իսկ մյուս կողմից դրանով նա սիրաշահում էր իր արևմտյան տերերին: Այդ մասին Մ. Նալբանդյանը գրում է. «Որ այս պարագաները արտաքուստ հանուն կրոնին էին կատարվում, իսկ Դուռը իրավունք չունեի խանգարելու քրիստոնյաների հոգևոր գործերին: Այս պատճառով նա համբերում էր, իսկ այժմ ավելի ևս պիտի համբերի, քանի որ իր նամազն անգամ չի կատարում առանց արևմտյան դաստիարակների թույլտվության»²: Կարապետ Մանուկյանը կաթողիկոսին ուղարկած իր նամակներից մեկում գրում է, որ ամերիկացի քաղաքիչները գալոց են բաց արել Պեպեկում և անգլիական դեսպանի աջակցությամբ հավատափոխ են անում հայերին: Նա գրում է. «Պեպեկ կոչեցյալ ամառանոց գիւղն Կոստանտինապոլսո, ունեն գալրատուն ամերիկացի վարդապետք փոստեստանաց և... բոլոր բնակիչք գիւղին գրավել են և չկարե պատրիարքն կերպիլ... արգելիլ կամ խոսել քանգի դեսպան անգլիացոց տերութեան առնի»: Այնուհետև ավելացնում է, որ պետությունն անգամ չի կարողանում արգելք լինել կաթոլիկների պառակտիչ գործունեությանը, քանի որ չի կամենում հակառակ զնալ անգլիական դեսպանի կամքին³:

Արևմտյան պետությունների օգտին հայերի շրջանում միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին են գրում ուսական գիվանագիտության գործակալները իրենց ուղարկած զեկուցագրերում: Այսպես, օրինակ, Կ. Պոլսի ուսական գործակալների կողմից ուղարկված մի զեկուցագրում նշվում է արևմտահայերի շրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը

թուլացնելու նպատակով արևմտյան պետությունների գործադրած միջոցների մասին. «Այդ նպատակին հասնելու համար գործադրվող բազմաթիվ միջոցներից ամենագործնականը՝ պրոպագանդան է. Թուրքական կայսրության բոլոր պրովինցիաներում տարածված բազմաթիվ միսիոներները, որոնք ձգտում են հայերին կաթոլիկ և բողոքական դարձնել, վաշխում են Արևմուտքի դիվանագիտության գործակալների պաշտպանությունը»¹: Կարսում գտնվող ուսական գործակալը իր զեկուցագրերից մեկում հիշում է Արևմտյան Հայաստանում գործող ամերիկյան միսիոներներին՝ Կարսի և էրզրումի հայերի շրջանում բողոքականություն տարածելու ուղղությամբ կատարած փորձերի մասին: Զեկուցագրում հիշատակվում է նաև այն մասին, որ Թեյլորը (անգլիական գործակալ) մեկ ուրիշ անգլիացու ուղեկցությամբ Կարսով անցնելիս նկարում է ամրոցի և ռազմական նշանակություն ունեցող այլ վայրերի սլանները, միաժամանակ Կարսի հայերին հորդորում կրոնափոխ լինել, խոստանալով նրանց Բրիտանական կայսրության պաշտպանությունը²: Արևմտյան պետությունների կողմից հովանավորվող կաթոլիկ և բողոքական միսիոներների քայքայիչ գործունեության համար անօգնական մեծ հնարավորություններ կային Զմյուռնիայում, որտեղի վաճառականությունը, կապված լինելով գերազանցապես անգլիական տեքստիլ կենտրոնների հետ, օգնում էր միսիոներներին հայերի շրջանում բողոքականություն տարածելու գործում: Այդ մասին Միքայել արքեպիսկոպոս Սալիկյանը կաթողիկոսին գրած իր նամակում հայտնում է. «Ի Զմյուռնայ գան մշակք քարոզիչք անգլիական եկեղեցույն կալվինականաց, որք և սպազրեն հայերէն գրեանս, որ ամ ամիտան հաշիւ մեծաւորի իրանց ի Լոնդոն քաղաքի...»³: Այնուհետև խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել այդ վտանգի դեմն առնելու համար: Միսիոներների քայքայիչ գործունեության հետևանքով արևմտահայերի շրջանում երկպառակությունները

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. գիվան, թղթ. 214, վ. 140:

² Մ. Նալբանդյան, Դիվան, էջ 271:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. գիվան, թղթ. 110, վ. 52, 1844:

¹ АВПР, ф. пас-во, К. Пале, д. 3161, л. 141.

² Տե՛ս АВПР, ф. Армянское дело, д. 71, л. 166—167:

³ Մատենադարան, ֆ. Ներքյան, թղթ. 147, վ. 42, 1849:

այն աստիճան խորանում են, որ կրոնական տարբեր ուղ-
ղության պատկանող հայերը վեր են ածվում միմյանց նկատ-
մամբ ատելություն արամադրված թշնամական բանական-
քի, որը միայն ձեռնառու էր սուլթանական կառավարությանը՝
բռնակալական լուծը պահելու, ինչպես նաև՝ արևմտյան պե-
տություններին՝ իրենց դիրքերն ամրապնդելու և Ռուսաստա-
նի ազդեցությունը արևմտահայերի շրջանում թուլացնելու
համար։ Արևմտահայերի շրջանում կրոնական երկպառակու-
թյուններն ավելի քան խորանում են Հռոմի պապի գործակալ
Հասունյանի հակաժողովրդական գործունեության հետևան-
քով։ XIX դարի կեսերից սկսած՝ հայ կաթոլիկների, հատկա-
պես Հասունյանի կողմնակից կաթոլիկների մոլեռանդությամբ
այն աստիճանի է հասնում, որ նրանք իրենց հայ շեն ան-
վանում, այլ սոսկ կաթոլիկներ, կամ (գավառներում) ֆրանկ-
ներ։ Հայ լուսավորիչների ու կաթոլիկների միջև պայքարը,
ատելությունն ու թշնամական հարաբերությունները և գրանց-
ողերգրական հետևանքների նկարագրությունը տրված է XIX
դարի 40-ական թվականների արևմտահայերի ներքին կյան-
քին վերաբերող «Ազապի» վեպում։

Միախոնքների քայքայիչ գործունեության հետևանքով
արևմտահայերի շրջանում ներքին երկպառակությունները,
թշնամություններն ու փոխադարձ ատելությունն այն աստի-
ճանի են հասնում, որ արևմտյան պետությունների ու թուրքա-
կան արքունիքի հետ սերտ կապված կաթոլիկ հայերից ոմանք
բռնում են հայերի նկատմամբ բացահայտ դավաճանության՝
մատնության ուղին...

Այսպես, օրինակ, ռուս-թուրքական պատերազմի նախօր-
յակին, օգտվելով Պոլսում հայերի մասին տարածված անըն-
պաստ լուրերից, որը հետևանք էր ռուս-պարսկական պա-
տերազմի ընթացքում արևելահայերի ռուսական բանակին
ցույց տված համաժողովրդական օգնության և նրանց ռուսա-
կան օրինատալիքի, կաթոլիկ հայերի մի խումբ խնդրագիր
է ներկայացնում սուլթանին՝ զրպարտելով հայերին կառա-
վարության դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու մեջ։
Խնդրագրում ասվում է. «Յայտ է մեծազոր տէրութեան ձե-
րում, ո՞վ թագավոր, զի յանցեալ ամին արեւելեան հայք՝

որք՝ ի Պարսից բաժնին էին, միացեալք ընդ Մոսկովաց՝
(ռուսաց—Ա. Ն.) ապստամբեցան՝ ի տերութենէն Պարսից և
ոչ սակաւ վնասս հասուցին Պարսից տէրութեան։ Արդ՝ խոր-
հուրդ խորհեալ են արեւելեան Հայք յարձակիլ և՝ ի սահմանս
ժամանեան տէրութեան, և կոխան առնել զքաղաքս և զգիւղո-
քսս, առնուլ և գրաւել, և կանգնել ինքեանց զմաս-
նաւոր թագավորութիւն իմն՝ ի Հայաստան աշխարհին՝
ընդ հովանավորութեամբ Ռուսաց Տէրութեան։ Արդ՝
դայս խորհուրդ խորեալ են Հայք, և ունին թշնա-
մութիւն զտէրութիւնէ ձերմէ, և մենք այսինքն հոռվ-
մէական հայքս, մի ազգ լինելով ընդ Հայոց, և՝ ի միոյ պատ-
րիարքէ և զլիսոյ կառավարեալ գոլով յայնժամ ընդ նոսին
միաբան և միախորհուրդ երեւելոց եմք առաջի ձերումդ մե-
ծափառ թագաւորութեան, և մերս հարազատութիւն և հավա-
տարմաբար ծառայութիւն ոչինչ երեւելոց է և չէ հայտնելոց
ձեռ։ Ուստի ինդրեմք այժմ յամենազուրկ և՝ ի բարերար
տեսնոն էդ զատուցանել զմեզ՝ ի Հայոց, և տալ մեզ յատուկ
պատրիարք և եկեղեցի...»¹։

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ
խիստ թշնամական դիրք են գրավում նաև հայ ամիրաները՝
սեփանալորները, կապալառուները, որոնք ծնվել, անվել և
մեծ դիրք էին գրավել սուլթանական ռեժիմի պաշտաններում։
Ամիրայության համար կատարյալ բարեբախտություն էր ան-
կարգ, վալքենական բարբերով ապրող թուրքական բռնակա-
լությունը. նրանց համար կենսական անհրաժեշտություն էր
Թուրքիայում գոյություն ունեցող հարկահավաքման թալան-
չիական-կապալառուական սիստեմը, պետական պաշտոննե-
րը աճուրդով վաճառելու սուլթանական իրավունքը, որը հնա-
րավորություն էր տալիս նրանց անսահման հարստության
տեղ դառնալու։ «Կ. Պոլսի հայ սեփանալորները (սառաֆ)
կամ ամիրանները,— գրում է պատմաբան Լեոն,— տոկոսով
փող տալով բարձրաստիճան փաշաներին, նրանց իրենց
ձեռքն էին առնում իրենց շահերի համար։ Սրանք մեծերն էին
և իրենց գործերի հաջողության համար կատարեալ տեղ ու

¹ Ա. Պ եր պ եր յ ա ն, Պատմություն հայոց, էջ 120։

տնօրեն էին դառնում իրենց ազգակիցների համայնքի մեջ, իրենց կամքին ենթարկելով պատրիարքներին և գործադիրով նրանց իշխանությունը՝ ինչպես իրենց շահն ու բմահաճույքն էր պահանջում։ Ավելի փոքրերն այդ վաշխատուններից կոչվում էին շորպաճի։ Սրանք գլխավորապես գավառներում էին գործում և կեղերում էին ժողովուրդը զայլերի պես։ Չորպաճիներն էլ դավաճանների իշխաններն էին, և նրանց ձեռքին էր գտնվում դավաճանական առաջնորդների իշխանությունը»¹։ Ամիրաները վայելում էին սովթանական կառավարության անսահման վստահությունը, երբեմն արքունիքում գրավելով բարձր պաշտոններ։ Ամիրայական տները ոչ միայն ֆինանսավորում էին թուրք փաշաներին կամ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, այլ անգամ սովթանական արքունիքին։ Այդ մասին Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանատան աշխատակիցներից մեկը գրում է. «Ինքը վեհ սովթանն ալ հաշտ աչքով կը նկատե անոնց բարեբաստ հաշոդությունները այնու մանավանդ, որ անոնց հարստությունները այլ հոգածությունմը կը պահվեն... Իրենց գրամարկվներուն մեջ, մինչև որ կառավարական կամք մը կամ պետք մը դուրս բերե անոնք աճեցնելու համար միտի հասույթները... Եթե իրենք (սառաֆները) մերժեն երաշխավոր քլալ թուրք կառավարիչի մը համար, այդ կառավարիչն արժեք չունենար հաշս կառավարության պարզ անհատե մը ավելի...»²։ «Մեծ վեզիրը, մինիստրներից յուրաքանչյուրը ունեն սառաֆներ,—գրում է մեկ ուրիշ լավատեղյակ եվրոպացի։—Սրանք են, որ հետևում են իրանց տերերին պատկանող գումարների գանձման, կանխիկ տալիս են այն գումարները, որոնց պետք ունեն սրանք, հոգում են նրանց տան ծախսերը, առանց որի փաշան կամ էֆենդին մտածեր երբեք ստուգել նրանց հաշիվները, մինչև իսկ ընկալագիր ստանալ նրանցից այն գումարների մասին, որոնք գտնվում էին նրանց ձեռքին»³։ Եթե ամիրայությունը այդքան հզոր ուժ էր ներկայաց-

նում Թուրքական կայսրության ներսում, ապա հասկանալի է, թե նա ի՞նչ ազդեցություն կունենար իր ազգակիցների շրջանում։ «Այստեղ նրա տիրապետությունն անսահմանափակ էր և կատարյալ, նա միայն վայելող չէր, այլև կարգադրող, օրենսդիր՝ կյանքի բոլոր պայմանների մեջ»,— գրում է Լեոն։

«Յուրացնելով թուրք պետականության կարգերը, սովորությունները, դիվանագիտական ձևերն ու ճարտարարվեստները, նա տոգորվում էր ամբողջովին և թուրքությամբ, սեփականում էր նրա նիստն ու կացը, հասկացողություններն ու հաչացքները, լեզուն, հարեմական իդեալները և այս կողմից օրենսդիր էր հանդիսանում ամբողջ հայ համայնքի համար, որ և ժամանակի ընթացքում կարգին թուրքանում էր մինչև այն աստիճան, որ XIX դարի 30-ական թվականներին Մովթեն գրում էր Կ. Պոլսից, որ հայերն ընդունել են նմանող ազգի (այսինքն՝ թուրքերի) բարքերը, նույնիսկ և լեզուն այն աստիճան, որ նրանց կարելի է անվանել քրիստոնյա թուրքեր»⁴։ Ահա այս «քրիստոնյա թուրքերը», օգտվելով թուրքական կառավարության հովանավորությունից և Կ. Պոլսի պատրիարքների վրա ունեցած իրենց անսահման ազդեցությունից, անպոչապ կերպով հարստահարում, կամայականություններ ու բռնություններ էին գործադրում հայ աշխատավորների նկատմամբ, տանջանքների ենթարկում, բանտեր նետել տալիս բոլոր նրանց, ովքեր փորձում էին ձայն բարձրացնել իրենց անիրավությունների դեմ։ Սրանք էին, որ բոլոր միջոցներով ձգտում էին խանգարել թուրքական լծի դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական ելույթները։ Դրանց դեմ էին պայքարում Կ. Պոլսի հայ աշխատավորական գասերը, ինչպես նաև ամբողջ արևմտահայ աշխատավորությունը։ Սովթանական բռնակալության դեմ ուղղված արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումներին արդելք էր հանդիսանում նաև արևմտահայ բուրժուազիայի մի ղգալի մասը, մասնավորապես Զմյուռնիայի առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիան, որը, ինչպես նկատեցինք վերևում, իր տնտե-

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 151.
² ԶԳՄ, Մասնակի պատմություն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլս, 1910, էջ 116—119.
³ Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934, էջ 251—253.

⁴ Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934, էջ 253.

սական շահերով կապված էր Արևմուտքի, գերազանցապես անգլիական իմպերիալիստների հետ և օգնում էր կաթոլիկ միսիոներներին, խրախուսում նրանց լիարժեք գործունեությունը, որ ձգտում էր ուժեղացնել Արևմուտքի կապիտալի ազդեցությունը Արևմտյան Հայաստանում: Սրանց բերանն էր հանգիստանում «Արշալույս Արարատյան» թերթը, որի մասին Մ. Նալբանդյանը շափազանց զգվանքով է խոսում, ասելով, որ դա մի անարգ թերթ է և պատիվ չի կարող բերել հայ մամուլին, իսկ նրա խմբագրին անվանում է սրիկա, վարձկան, որը գործում է հօգուտ Թուրքիայի և Անգլիայի ու յուր զղվելի թերթի հրատարակության համար ստանում է նույնքան աննշան մի գումար Թուրքիայի անգլիական գեսպանությունից՝ 60 ֆ. ստերլինգ, իսկ թուրք «կառավարությունից»՝ 4800 արծաթ տրիաստր»¹:

Բուն Հայաստանում բնակվող և իրենց արշուկ-քրտինքով ապրող աշխատավոր հայերը, որոնց ուտերի վրա էր ծանրացած թուրք փաշաների, քուրդ բեգերի, հայ ամիրաների, վաշխառուների և օտար կապիտալի սպանիչ լուծը, հերոսական ու օրհասական ճիգեր էին գործադրում սուլթանական լծից ազատվելու, ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու համար: Հայ աշխատավորությունը պայքարում է թուրք փաշաների ու քուրդ բեգերի հետ սերտորեն դաշնակցած սեփական հարստահարողների՝ հայ ամիրաների, կապալառուների, չորբաճիների, կղերի, ինչպես նաև միսիոներների դեմ, որոնք աշխատում էին խափանել հայերի ակտիվ ելույթները, նրանց ազատագրական պայքարը ուղղված օտար լծի դեմ: Սեփական գիշատիչների դեմ արևմտահայ աշխատավորների մղած պայքարի մասին են վկայում գավառական հայերի՝ պատրիարքությանը ուղղված բազմաթիվ բողոքները հայ կապալառուների և հոգևորականության դեմ: Այդ տեսակետից շափազանց բնորոշ է Վասպուրականի առաջնորդ Պողոս վարդապետի վարքագիծը, որից աշխատավոր ժողովուրդը անյուր տառապանքներ է կրել և բազմաթիվ բողոքներ ուղարկել պատրիարքարան: Այդ մասին հետևյալն է գրում Բաֆֆին.

¹ Մ. Նալբանդյան, Գիգան, էջ 325:

«Պողոսի պաշտպանությունը վայելող հեյդարացի քրդերը եժիշկ զյալի եկեղեցին կկողոպտեն, հայր սուրբը գյուղացիներեն 6000 զուրուշ ընծա հավաքելով կտա ավազակների գլխավորին և կողոպուտը ետ կգննի: Մի հայոց եկեղեցի պղծել տվող Մեհմետ Ալին ավատելու համար Պողոսը կառավարության ատյանի մեջ վկայում է, թե շարագործն անշափահաս մանուկ լինելով, ազատ է պատժվելուց, մինչդեռ նա ահագին մորուք ուներ»²:

Տիրապետության հայերի ստորագրությամբ «Մասիս»-ի խմբագրությանը ուղղված մի նամակում բազմաթիվ փաստերով մատնացույց են արվում տեղի առաջնորդի և նրա հետ միացած մի քանի հայ ազանների կողմից գյուղացիներին հարստահարելու, նրանց կեղեքելու ու հալածելու դեպքերը³:

Այդ մասին է գրում Մուշից Գրիգորիս վարդապետը Կ. Պոլսի պատրիարքին ուղարկած իր ընդարձակ նամակում⁴: Հայ հարստահարիչների մասին է գրում «Մեղուն» «Պանթրիմաչի ժողովրդական խոսվածքներ» վերնագիրը կրող առաջնորդող հոգվածում, որտեղ նշվում է, թե ինչպես տարիներ շարունակ տեղի մի քանի հարուստներ, աշխարհիկ և հոգեվոր գործերը իրենց ձեռքը կենտրոնացնելով, կեղեքել են ժողովրդին, շահագործել նրան ամենաանդուսալ կերպով: «Այս խոսվածքն ալ բուն պատճառը սա է,— կարդում ենք առաջնորդողում,— որ մի քանի անձեր այն տեղին բոլոր եկեղեցական կառավարությունը և եկամուտները ձեռք անցուցած ըլլալեն դատ՝ ժողովրդին առտնին և քաղաքական դործերուն ալ մեջ մտնելով ամեն գործերը իրենց ձեռքով կտեսնենին, ուզածնուն պես դատաստան կտեսնենին միշտ հարուստը՝ այսինքն իրենց ամբելի ստակ տվող իրավանց տեր հանելով, վերջապես այս... անձերը այն տեղին ժողովրդին հարստահարող բռնավորներն եղած էին...»⁵: Ահա այս բռնա-

¹ Բաֆֆի, հ. 2, էջ 73—74:

² Տե՛ս «Մասիս», 1865 թ. օգոստոսի 24:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. Ղիվան, թղթ. 219, վ. 129:

⁴ «Մեղուն», 1859 թ. հունիսի 20:

վորների դեմ էլ պայքարում Պանթրմայի աշխատավորու-
թյունը երկար ժամանակ:

Նոսենլով հայ հարստահարիչների և նրանց կողմից ազգին
հասցված շարիքի մասին, նախանդյանը գրում է. «Մենք
միշտ դատապարտել ենք, երբ մի մարդ որոնում է օտարի
պաշտպանությունը, բայց նույնպես դատապարտել ենք և
դեռևս պիտի դատապարտենք ազգային անպիտան գործա-
կալքը, որ յուրյանց լուծը օտարի լծից շատ առավել ծան-
րացնելով, ստիպում են խեղճ ազգին օտարի լծի վերա նայել,
որպես մի երանացուցիչ քաղցր բեռի վրա: Մեր ազգի բոլոր
թշվառությունն աղբյուրը այս բանի մեջ է ահա: Անտառը ջար-
դող կացնի կոթը անտառի փայտիցն է լինում միշտ»¹: Արև-
մբտահայ աշխատավորությունը պայքարելով սովորական
բռնապետության դեմ, միաժամանակ համառ պայքար է
մղում նաև սեփական հարստահարիչների դեմ: Ամիրայու-
թյան դեմ ուղղված բացահայտ պայքարի օրինակներից կա-
րելի է նշել 1820 թ. օգոստոսի 18-ին Կ. Պոլսի արհեստավոր-
ների ելույթը, որը թուրքական իշխանությունների կողմից
ճնշվեց ամենավայրենի միջոցներով²:

Պայքարելով ազգային, կրոնական և ֆեոդալական ճնշ-
ման դեմ, աշխատավոր հայերը հաճախ դաշնակցել են նույն
վիճակի մեջ գտնվող ասորիների և երբեմն էլ եզիդների հետ:
Այսպես, օրինակ, Հայաստանի հարավային շրջաններից՝
Սղերթի դավառում հայերը և եզիդները դաշնակցած՝ միաց-
յալ ուժերով զինված պայքար են մղում ավազակ բուրդցե-
ղապետների դեմ և շարաշար պարտության մատնում նրանց:
Նման երևույթներ նկատվում են նաև Սասունի շրջանում:

Արևմտահայ ազատագրական շարժումները լայն ծավալ
են ստանում XIX դարի ուսու-պարսկական և ուս-թուրքա-
կան պատերազմների, մասնավորապես 1826—1828 թթ.
ուսու-պարսկական և 1828—1829 թթ. ուս-թուրքական պա-
տերազմների շրջանում, երբ ընդհանուր թշնամու դեմ մղած
համատեղ պայքարի ընթացքում է՛լ ավելի է ամրապնդվում
հայ և ուս ժողովուրդների մարտական դաշինքը:

¹ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Գիվան, էջ 245:

² Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. զեփան, թղթ. 36, վ. 256:

ԳԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՕՐԻՆԵՏԱՅԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ
1828—1829 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ՌՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ

4. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԵՋԵԸ ԵՎ 1828 Թ. ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, որը տեղի ունե-
ցավ XIX դարի սկզբին, նոր էտապ բացեց ուս և անդրկով-
կասյան ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունե-
րի պատմության մեջ: Պատմական այդ ակտը վիթխարի
պրոգրեսիվ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն վրաց ժողո-
վրդի պատմության հետագա զարգացման համար, որն իր
բախտը վերջնականապես ու համոզված կերպով կապեց ուս
մեծ ժողովրդի հետ, այլև հայ ու ադրբեջանական ժողովուրդ-
ների համար, մոտեցնելով նրանց ազատագրման ժամը
պարսկա-թուրքական լծից: Վրաստանը Ռուսաստանին միաց-
նելու լուրը մեծ հրճվանք ու ոգևորություն է առաջ բերում
ամբողջ Անդրկովկասում: Վրաստանի միացումից հետո ա-
զատագրական շարժումները նոր թափ են ստանում Հայաս-
տանում. աշխատավոր հայերը անհամբեր սպասում են ուս-
տական զորքերի մոտենալուն: Ազատագրական շարժման ընդ-
հանուր ծավալման պայմաններում հայ հոգևորականությունը
և ֆեոդալների մի մասը նույնպես մասնակցել են ընդհանուր
շարժմանը, սակայն այս հարցում բոլորովին տարրեր են ե-
ղել հայ աշխատավորության և կղերա-ֆեոդալական շերտե-
րի հետապնդած նպատակները: Հայ աշխատավորությունը,
որը ազատագրական շարժման հիմնական ուժն է կազմել,
ձգտել է ուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ ազատագրվել ոչ
միայն պարսկա-թուրքական արյունալի բռնապետներից, այլև

սեփական շահագործողների լծից, այնինչ հոգևորականներն ու ֆեոդալները աշխատել են դաշն կնքել ցարիզմի հետ և նրա խնամակալութիւնով ամրապնդել իրենց դասակարգային տիրապետութիւնը: Ռուսական բանակը Հայաստանի սահմաններին մոտենալու և դեպի Երևանի բերդը շարժվելու ճանապարհին ամենուրեք հանդիպում է հայերի ջերմ ընդունելութիւնը, ստանալով նրանցից բազմակողմանի աջակցութիւն: Երևանի բերդի գրավման առաջին փորձի ժամանակ, չնայած տեղական հայերի նկատմամբ սրբազան խանութիւնը կողմից սահմանված խիստ հսկողութիւնը, այնուամենայնիւ, բազմաթիւ հայ կտրիճներ զոհաբերելով իրենց և յուրայինների կշանքը, փախչում են բերդից և կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդում ռուսական հրամանատարութիւնը: Այդպիսի խիզախներից մեկն էր երևանցի Մերմազան Գալստյանը, որին հոր հետ միասին անասելի տանջանքներով մահապատժի ենթարկեց Մահմեդ խանը¹:

Ցիցիանովի արշավանքը դեպի Երևան մի ամբողջ շարժում է առաջացնում արևմտահայերի շրջանում: Բայազետի հայերը հայտնում են ռուսական հրամանատարութիւնը, որ Երևանի ազատագրման դեպքում Բայազետի և շրջակայքի 10 հազար հայեր պատրաստ են գաղթելու ռուսաց տիրապետութիւն տակ եղած տերիտորիան: Միևնույն ցանկութիւնն են հայտնում նաև էրզրումի հայերը, որոնք, անգամ չսպասելով Երևանի գրավմանը, շուրջ 250 ընտանիքներով ճանապարհ են ընկնում, սակայն լսելով, որ Երևանը գրավված չէ, կանգ են առնում Կարսում և բնակութիւն հաստատում այնտեղ: Արևմտահայերի շրջանում ռուսների օգնութիւնով ազատագրվելու հույսերը ավելի են աճում 1806—1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, սակայն դրանք այնպիսի մեծ չափերի չեն հասնում, ինչպես 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում:

Երևանի բերդի գրավման առաջին անհաջող փորձից հետո հայերը, մնալով սրբազան խանի լծի տակ, անասելի հալածանքների են ենթարկվում՝ ռուսներին ցույց տված օգնու-

թիւն համար: Հայերի ապրած այդ մոռալ օրերի դառն նկարագիրը չափազանց գունեղ կերպով պատկերված է հայ մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատ Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպում. «Աստված ոչ շահնց տա, անօրենի ձեռք դուռմանա չի ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին, ինչ ուզում են, էն են անում: Դատաստան չկա, իրավունք չկա, ու հայ ազգն էլ՝ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոսքը մին չէր ըլում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մայրը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ոչ օղևուշադը»¹:

Այդ ծանր լծից դուրս գալու միակ փրկութիւնը Աբովյանը տեսնում էր ռուսական տիրապետութիւն տակ անցնելու մեջ. «Աստված աշխարքիս խաղաղութիւն, թագավորաց հաշտութիւն, քրիստոնեաց ազատութիւն տա»:

«Ընչանք մեռնենք ոչ, որ մեկ օր էլ էսպես էլով, գլուխով ռուսի ձեռքի տակին նստենք, քեֆ անենք»²:

Ռուսաստանը իր արեւելյան քաղաքականութիւնով բախվում էր անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների շահերին, որոնք ձգտում էին Անդրկովկասը դարձնել իրենց գաղութը, ստրկացնել անդրկովկասյան ժողովուրդներին և թույլ չտալ Ռուսաստանին՝ ամրապնդելու իր դիրքերը Անդրկովկասում: Անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում են Պարսկաստանին և Թուրքիային՝ Ռուսաստանի դեմ: Անգլիական և ֆրանսիական սպաները կազմակերպում և ուսուցանում են պարսկական և թուրքական բանակները, նրանց ճարտարապետները օգնում են կառուցելու ամրութիւններ, մեծ գումարով վարկեր են տրամադրում և այլն... Անգլիական իմպերիալիստները առանձնապես անհանգստանում են Գլուխատանի հաշտութիւն պայմանագրով Ռուսաստանի ձեռք բերած հաջողութիւններից և անում ամեն բան, որ Պարսկաստանը Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմ

¹ Տե՛ս ՆՍՍՌ Պետարխիով, ֆ. №, դործ 1, էջ 151—154:

¹ Խ. Աբովյան, Վերք Հայաստանի, էջ 49:

² Նույն տեղը:

սանձագերծի: Օգտվելով Ռուսաստանի քաղաքական ներքին աննպաստ դրությունից, Պարսկաստանը, Անգլիայի դրդմամբ և նրա օգնությամբ, խախտելով հաշտության պայմանագիրը, պատերազմ է սկսում Ռուսաստանի դեմ: 1826 թ. ամռանը պարսկական զորքերը հանկարծակի հարձակման անցնելով՝ ժամանակավոր հաջողություն են ձեռք բերում: Ադրբեջանական Ֆեռդալական վերնախավի մի մասը, օգտվելով պարսկական զորքերի ժամանակավոր հաջողությունից, սկսում է վրեժ լուծել փոքրամթիվ ռուս զինվորներից և նրանց օգնություն ցույց տվող անպաշտպան հայերից: Ռուսական բանակի այս նեղ օրերին ադրբեջանական ժողովուրդը, հայերի և վրացիների հետ միասին հավատալիս մնալով ռուս ժողովրդի հետ ունեցած իր եղբայրական դաշինքին, մեծ օգնություն է ցույց տալիս ռուսական բանակին: Կազմակերպվում են մի քանի կամավորական զնդեր, որոնք կռվում են ռուսական բանակի շարքերում: Ռուսական զորքերին հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը, այլև հակահարձակման անցնելով, մի քանի ճակատամարտերում ծանր պարտության մատնել նրան: Ռուսական զորքերը անգլերկովկասյան ազատասեր ժողովուրդների ամենագործոն աջակցությամբ պարսկական զորքերի նկատմամբ տարած մի քանի փայլուն հաղթություններից հետո, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ազատագրում են Նրեանը՝ պարսկական տիրապետության վերջին և զլխավոր հենարանը Անդրկովկասում: 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքվում է Ռուսաստանի համար չափազանց շահավետ՝ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը: Ռուս զինվորների և նրանց հետ մարտական ամուր դաշինքի մեջ գտնվող անդրկովկասյան ժողովուրդների փառավոր հաղթանակի հետևանքով ձեռք բերված այդ հաշտությունը ոչ միայն վերջնականապես փրկեց անգլերկովկասյան ժողովուրդներին պարսկական Ֆեռդալական հետամնաց բռնապետության դաժան լծից, այլև խորտակեց արևմտյան գաղութարարների նենգ դիտավորությունները Անդրկովկասի նկատմամբ:

Ահա թե ինչու Թուրքմենչայի պայմանագիրը իր ժամա-

նակին մեծ ցնծությամբ և գոհունակությամբ ընդունվեց անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում հայ աշխատավորության ամենալայն խավերի կողմից, ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև նրա սահմաններից դուրս:

Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական լծից, նրա միացումը Ռուսաստանին և Հայկական մարդի կազմակերպումը մեծ խանդավառություն է առաջացնում արևմտահայ աշխատավորության շրջանում, ավելի քան ամրապնդում նրանց հավատը՝ Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու թուրքական լծից: Արևմտահայերը ոգևորված իրենց արևելահայ եղբայրների լավագույն օրինակով, իրենք նույնպես ձգտում են Ռուսաստանի օգնությամբ թոթափել օտարի լուծը և Արևմտյան Հայաստանը վերամիավորել Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանի հետ: Ահա թե ինչու, երբ սկսվում է ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմը, հայերը մեծ եռանդով ու նվիրվածությամբ, բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում են ռուսական բանակին, նպաստում նրա հաղթանակին:

* * *

Դեռ չէր ավարտվել 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, երբ եվրոպայում ստեղծված քաղաքական նոր իրադարձությունները անխուսափելի են դարձնում Ռուսաստանի բախումը Թուրքիայի հետ:

Եվրոպական մի շարք պետություններ, և ամենից առաջ Անգլիան, երբեք չէին հանդուրժում, որ Ռուսաստանը հանգիստ կերպով վայելի Պարսկաստանի նկատմամբ ձեռք բերած հաղթանակի պտուղները: Անգլիան դեռ պարսկական պատերազմի նախօրեին բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում էր Պարսկաստանին, իսկ պատերազմի ընթացքում, երբ արդեն պարզ է դառնում Պարսկաստանի պարտությունը, ձգտում է ամեն կերպ խանգարել Ռուսաստանին և թույլ չտալ նրան Պարսկաստանի հետ շահավետ հաշտություն կնքելու: Պատերազմից հետո, երբ արդեն, հակառակ Անգլիայի կամքի, կնքվել էր Թուրքմենչայի հաշտությունը, Անգլիան աշխատում է Ռուսաստանին քաշել նոր պատե-

րազմի մեջ: Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը Անգլիկո-կառում մեծ հարված է հասցնում նաև ֆրանսիական բուրժուազիայի ագրեսիվ ձգտումներին, որը նույնպես, Անգլիայի հետ միասին, աշխատում է կասեցնել Ռուսաստանի առաջխաղացումը և թուլացնել նրա դիրքերը Մերձավոր Արևելքում:

Չնայած Անգլիայի և Ֆրանսիայի փորձերին՝ թուլացնելու Ռուսաստանի ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում, այնուամենայնիվ, հունական հարցում նրանք հարկադրված եղան համաձայնության գալու Ռուսաստանի հետ՝ Թուրքիայի նկատմամբ կոլեկտիվ միջոցառումներ ձեռնարկելու գործում: Սուլթանական Թուրքիայի դեմ հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարը սկիզբ է առնում 1820 թվականին: Այդ ապստամբությունը լայն արձագանք և ջերմ պաշտպանություն է գտնում բոլոր ազատասեր ժողովուրդների, ամենից առաջ Թուրքիայի բռնակալ լծի տակ տառապող ժողովուրդների կողմից: 1821 թ. ապստամբներին հաջողվում է ազատագրել Մսրեյան, իսկ 1821 թ. հունվարի 13-ին էպիրավրում հրավիրված ազգային կոնգրեսը հռչակում է Հունաստանի անկախությունը: 1825 թ. թուրքական սուլթան Մահմուդ II-ը դիմում է նգիստոսի Մահմեդ Ալի փաշայի օգնությանը, որը հունական ապստամբների դեմ է ուղարկում լավ կազմակերպված և ռազմական տեխնիկայի վերջին խոսքով զինված իր զորքերը:

1826 թվականին ապստամբների վիճակը չափազանց ծանրանում և հուսահատական է դառնում: Թուրք-եգիպտական միացյալ զորքերը գրավում են երկրի բազմաթիվ կարևորագույն կենտրոնները՝ անդադար ետ մղելով ապստամբներին: Հուլյների ձեռքին մնում են մի քանի կարևոր բերդեր, որոնց մի մասը՝ պաշարված հակառակորդի զորքերի կողմից: Առանձնապես արշունայի պայքար սկսվեց Միսուլունգիի համար, որի 15 հազար բնակիչներից շուրջ 6 հազար հոգի զենք ձեռքին պաշտպանում են ամրոցը: Չնայած պաշարվածների անօրինակ հերոսական դիմադրությանը, Թուրք-եգիպտական միացյալ զորքերին հաջողվում է գրավել քաղաքը, սրի մատնել ամբողջ ազգաբնակչությանը. միայն 1000 հոգու հա-

ջողվում է, ճեղքելով թշնամու օղակը, փախչել ու ազատվել: Բնակիչներից շատերը թշնամու ձեռքը չընկնելու համար ինքնասպանություն վերջ են տալիս իրենց կյանքին: Միսուլունգիին գրավելուց հետո գրավում են և Աթենքը:

Ապստամբները վերջնական կործանումից փրկվում են միայն Ռուսաստանի, ապա նաև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջամտության շնորհիվ: Անգլիան, որ հունական ապստամբության սկզբում հանցավոր անտարբերություն էր ցուցաբերում, դեմ էր ապստամբների օգտին գրսից կատարվող ամեն մի միջամտության և դրանով պալմաններ էր ստեղծում Թուրքիայի համար՝ սեփական միջոցներով ճնշելու ապստամբությունը, այժմ՝ տեսնելով Ռուսաստանի ակտիվ քաղաքականությունը Արևելյան հարցում և նրա կողմից հունական գործերին միջամտելու դիտավորությունները, որոշում է ինչդեպով ուղում է լինի, վերցնել նախաձեռնությունը, խանգարել Ռուսաստանին այդ գործում, կամ հակառակ դեպքում՝ դորժակցել նրա հետ: Այսպիսով, ինչպես իրավացի կերպով նկատում է պատմաբան Դ. Գ. Ռոդենը, Անգլիան հունական գործերին միջամտում է ոչ այն պատճառով, որ համակրում է թուրքական բռնակալական լծի դեմ հույն ժողովրդի ծավալած ազատագրական շարժմանը, այլ այն պատճառով, որ ցանկանում է զրկել Ռուսաստանին այդ հարցում սեպարատ գործողություններ սկսելու հնարավորություններից և թուլացնել նրա ազդեցությունը Արևելյան հարցում¹:

Չգտելով Ռուսաստանին զրկել հունական գործերում ազատ գործելու հնարավորություններից, Անգլիան 1826 թ. մարտին Ռուսաստանի հետ կնքում է պատմության մեջ հայտնի Պետերբուրգյան արձանագրությունը, որին մեկ տարի անց միանում է նաև Ֆրանսիան:

Պետերբուրգյան արձանագրության նպատակն էր Թուրքիայի վրա կոլեկտիվ ճնշում գործադրելու ճանապարհով հարկադրել նրան վերջ տալու հունական կոտորածներին և հաշտություն կնքելու Հունաստանի հետ:

¹ См. Д. Г. Розен, История Турции от победы реформ в 1826 г. до парижского трактата 1856 г., СПб., 1872, стр. 40.

Սուլթանը կտրականապես մերժում է պետութիւններին միջնորդութիւնը հունական հարցում և հրաժարվում է Հուսսուտանի հետ հաշտութիւն կնքել:

Ռուսական ղեսպանը Լոնդոնում առաջարկում է բլոկադայի ենթարկել հունական տիւները և թույլ չտալ այնտեղ թուրքական և եղիպտական զորքեր կուտակելու:

Չնայած անգլո-ֆրանսիական խմբերիալիստների շահերին դեմ էր Թուրքիայի նկատմամբ այդպիսի վճռական քայլի դիմելը, սակայն վախենալով, որ Ռուսաստանը կարող է սեպարատ կերպով գործողութիւններ սկսել, ստիպված ընդունում են Ռուսաստանի առաջարկը:

Այս միջոցառումների անմիջական հետեանքը լինում է պատմութիւն մեջ հայտնի Նավարինյան ճակատամարտը, որ տեղի է ունենում 1827 թ. հոկտեմբերի 18-ին և հակառակ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կամքի, վերջանում է թուրքական նավատորմի լիակատար պարտութեամբ:

Նավարինյան ճակատամարտում վճռական դերը պատկանում է ռուսական նավատորմին. առանձնապէս աչքի է ընկնում ռուսական «Ալուվ» զծանավի անձնակազմը, որի հրամանատարն էր կապիտան Մ. Պ. Լազարևը: Այնտեղ էին գտնվում նաև Սևաստոպոլի ասպետ հերոսները՝ Նախիմովը, Կոռնիլովը և Իստոմիրը:

Նավարինյան ճակատամարտի արդյունքները շատ ծանր տպաւորութիւն են դարձում անգլո-ֆրանսիական կառավարող շրջաններում, որոնք դրանում տեսնում են Ռուսաստանի դերի բարձրացումը Արեւելյան հարցում:

Ահա թե ինչու այդ հաղթանակի լուրը Անգլիայում և Ֆրանսիայում ընդունվում է մեծ ամոսոսանքով:

Անգլիան, ինչպէս իրավացի կերպով նկատում է Լեոն, երբեք չէր մտածում այդքան ծանր հարված հասցնել Թուրքիային, որի պահպանութիւնը անգլիական շահերի ամենադիւրամբ պահանջն էր: Անգլիական կառավարութիւնը հայտարարում է, թէ Նավարինյան ճակատամարտը լոկ մի ընտելատեսված դժբախտ պատահականութիւն է¹:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի ղեսպանները Կ. Պոլսում շտապում են իրենց ցավակցութիւնները հայտնել և հանգստացնել սուլթանին, իսկ Ավստրիայի ղեսպանը համոզում է նրան՝ ոչ մի դիջում չկատարել և ոչ մի քայլ չնահանջել հունական հարցում, խոստանալով ուժեղացնել զենքի և զինամթերքի օգնութիւնը: Թուրքական կառավարութիւնը խրախուսվելով արեւմտյան պետութիւնների երկդիմի քաղաքականութիւնից, ոչ միայն ավելի անհաշտվողական է դառնում, այլև պահանջում է նշուխական հատուցում Նավարինյան ճակատամարտում հասցված վնասի դիմաց: Սուլթանին՝ նման ցինիկ վարքագիծը հարկադրում է ռուսական ղեսպանին հեռանալու Կ. Պոլսից, որին հետևում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ղեսպանները, սակայն հեռանալուց առաջ նրանք այցելում են Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին և հավաստիացնում, որ իրենց զնալը երբեք չի նշանակում Թուրքիայի հետ հարաբերութիւնների խզում, կամ պատերազմի հայտարարում: Միաժամանակ, նրանք հասկացնել են տալիս սուլթանին, որ Անգլիան և Ֆրանսիան Ռուսաստանին չեն պաշտպանելու պատերազմի դեպքում: Թուրքական սուլթանը, հաշվի առնելով անգլո-ֆրանսիական կառավարութիւնների բարեկամական դիրքը և հույսը դնելով նրանց օգնութեան վրա, չեղյալ է հայտարարում Ալեքսանդրի կոնվենցիան և իր հպատակներին «սրբազան պատերազմի» է կոչում անհավատ ռուսների դեմ: «Այս պատերազմը, — ասված է այդ կոչում, — նման չէ սահմանների և տերիտորիայի պաշտպանութեան համար տարվող նախկին պատերազմներին...

Անհավատների նպատակն է՝ երկրի երեսից ջնջել մահմեդականութիւնը: Մենք պետք է կռիւնք մեր սուրբ հավատի և մեր ժողովրդի գոյութեան համար:

Անհրաժեշտ է, որ բոլորը մեկ մարդու պէս մասնակցեն այս պատերազմին, որպէս իրենց սրբազան պարտքը»¹:

Այսպիսով, մի կողմից՝ արեւմտյան պետութիւնների երկդիմի վարքագիծը, մյուս կողմից՝ Թուրքական կառավարու-

¹ С. Жигарев. Русская политика в Восточном вопросе, М., 1896, т. I, стр. 351.

¹ Տե՛ս Լեոն, Հայոց պատմութիւն, Նորագոյն շրջան, Երեսնի Պետ. համալսարանի տպակիտիւղ, 1926, գ. 160 (ձեռագրի իրավունքով):

թյան անհաշտվողական դիրքը, միակողմանի կերպով Ակերմանյան կոնվենցիայի շեղյալ հայտարարելը և Ռուսաստանի նկատմամբ խիստ թշնամական տոնը էլ ամօլի են սրում Արևելյան ճգնաժամը և անխուսափելի դարձնում ուս-թուրքական պատերազմը:

* * *

Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ռազմական գործողությունները սկսվում են 1828 թ. ապրիլին, երկու ռազմաբեմում՝ Բալկանյան և Կովկասյան: Ռուսական 2-րդ բանակի զորքերը, թվով 94 հազար հետևակ և հեծելազոր, անցնելով սահմանակից Պրուտ գետը, շարժվում են Դանուբի ուղղությամբ: Յարի գինվորական խորհրդականները մշակել էին մի պլան, որի համաձայն ուսական զորքերը մեկ կամպանիայի ընթացքում պետք է անցնեին Դանուբը, հաղթահարեին Բալկանյան լեռնաշղթայի տեղանքի դժվարությունները և հասնեին Կ. Պոլիս: Պլանի հեղինակները թերազնահատել էին ռազմաբեմի լեռնային տեղանքի առանձնահատկությունները և հակառակորդի ստրատեգիական հնարաշրջությունները:

Բալկանյան ռազմաճակատում գործող թուրքական զորքերի քանակը հասնում էր 127 հազար զինվորի, որոնք հենվում էին մի շարք ամուր բերդերի և բնական՝ լեռնային ու գետային բնագծերի վրա: Ահա այս դժվարությունների հետևանքով էր, որ ուսական բանակի հրամանատարությունը կողմից վաղօրոք մշակված պլանները խորտակվեցին և «Կոստանդնուպոլիս ռազմական զբոսանք կատարելու» ցարական գեներալների երազանքները մնացին օդում կախված: Ռուսական զորքերը գրավելով Մուղլալիան և Վալախիան՝ անցան Դանուբը նրա ստորին հոսանքում: Շարժվելով առաջ նրանք հանդիպում են Բրաուլ ամրոցի ուժեղ դիմադրությանը և կանգ են առնում մեկ ամսից ավելի: Դեպի հարավ շարժվելիս ուսական զորքերի ճանապարհին կանգնած էին թուրքական երեք ամրոցներ՝ Սիլիստրան, Շումլուն և Վանան: Առաջին երկուսը գրավել չհաջողվեց, իսկ Վանան գրավում են միայն հոկտեմբերին, երբ Բալկանյան լեռնանցքները ծածկված էին ձյունով: Այսպես, դանուբյան առաջին կամպանիան վճռա-

կան արդյունքի չհասցրեց: Նիկոլայ I-ը, ինչպես նաև նրա մոտ կանգնած ցարական գեներալները ցույց տվեցին իրենց ապաշնորհությունը պատերազմ վարելու գործում: Դրա փայլուն ասպացույցը կարող է լինել Բալկանյան ռազմաբեմում գործող ուսական բանակի հրամանատար՝ բթամիտ և տաղանդալուրդ ֆելդմարշալ Վիտգենշտեյնը, որը խուսափում էր հակառակորդի հետ ռազմական բախումներից, մտածում էր ոչ թե թշնամու կենդանի ուժը, ոչնչացնելու, այլ բերդեր դրավիլու մասին, այն էլ ոչ թե գրոհով, այլ երկարատև պաշարման միջոցով: Ռազմական գործողությունների վրա բացասաբար է ազդում բանակի մատակարարման դործի վատ կազմակերպումը, ինչպես նաև բանակին տրամադրված միջոցների համիշտակումները և սպեկուլյացիան կապալառուների և տնտեսական աշխատողների կողմից: Բանակը մեծ կորուստներ է ունենում նաև դանազան հիվանդությունների պատճառով, որոնք հետևանք էին սանիտարական գործի վատ դրվածքի: Դիվանդերիայից և լնդախտից ավելի շատ զինվորներ են շարքից դուրս գալիս, քան թշնամու զնդակներից: Դանուբյան ռազմաճակատում գործող ուսական զորքերի անհաջողությունները ուրախություն են պատճառում Ռուսաստանի հակառակորդներին, սակայն այն հանգամանքը, որ ուսները գրավել էին դանուբյան իշխանությունները և մտել էին Բուլղարիա, մասնավորապես Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ուսական զորքերի փայլուն հաջողությունները, տազնապ են առաջացնում Լոնդոնում և Վիեննայում: 1828 թ. աշնանը Ավստրիան ցուցադրական կերպով զորքեր է կենտրոնացնում իր արևելյան սահմաններում: Մետերնիխը առաջ է քաշում հակառուսական կռիվիցիայի ստեղծման պլանը, որի մեջ պետք է մտնեին Ավստրիան, Անգլիան, Ֆրանսիան և Պրուսիան: Այս պլանը պաշտպանություն է գտնում անդլիական բուրժուազիայի ավելի քան ազդեցիվ շրջանների կողմից:

Անգլիական բազմաթիվ թերթեր շտեմնված հակառուսական կամպանիա են ծավալում հասարակական կարծիքը պղտորելու համար՝ Հնդկաստանի բրիտանական գաղութներին սպառնացող «ուսական վտանգի» մասին:

Անգլիական ռազմական շրջաններում արդեն մշակվում է Ռուսաստանի դեմ հռալիցիոն պատերազմի ռազմական գործողությունների մանրամասն պլանը: Արևմտյան պետությունները նյութական մեծ օգնություն են ցույց տալիս Թուրքիային:

1829 թ. սկզբին Անգլիան և Ֆրանսիան նորից իրենց դեսպաններին Կ. Պոլիս են ուղարկում: Անգլիական դիվանագիտությունը ամեն կերպ աշխատում է Ռուսաստանի դեմ ստեղծել թուրք-պարսկական բլոկ՝ պղտորելու ռուս-պարսկական հարաբերությունները: Պարսկաստանի անգլիական գործակալները կազմակերպում են Գրիբոեդովի և նրա աշխատակիցների պրոպագանդան սպանությունը, հույս ունենալով նորից հրահրել ռուս-պարսկական պատերազմ: Մակայն Կովկասյան բանակի տարած միշտ փայլուն հաղթանակները, ինչպես նաև զանուբյան զորքերի նոր հրամանատար Դիրիշի վճռական գործողություններով ձեռք բերված հաջողությունները խորտակիչ հարված են հասցնում Ռուսաստանի հակառակորդներին և խափանում հակառուսական հռալիցիա ստեղծելու նրանց պլանները:

* * *

Պատերազմի հենց սկզբից Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի համար ստեղծվում են չափազանց ծանր պայմաններ: Պարսկաստանից նոր վերադարձող ռուսական զորքերը ապրիլի վերջից շուտ Թբիլիսի հասնել չէին կարող, իսկ մինչև այդ 500. կիլոմետրից ավելի ձգվող ռուսական սահմանը համարյա թե բաց էր թշնամու առաջ:

Այդ վիթխարի տարածության վրա տարբեր դիրքերում տեղավորված ռուսական փոքրաթիվ կայազորները անկարող էին պաշտպանել սահմանը հակառակորդի հնարավոր ներխուժումից: Դրությունը վատ էր նաև Ռուսաստանին նոր միացած՝ Թուրքիային սահմանակից երկրամասերում, որտեղ ֆեոդալական վերնախավում գտնվող հակառուսական որոշ տարրեր փորձեր էին կատարում վերականգնելու իրենց կորցրած քաղաքական դիրքերը և կարող էին օգտվել

ստեղծված դրությունից՝ խռովություններ կազմակերպելու համար: Այդ տեսակետից չափազանց վտանգավոր էր դրությունը Արևազիայում, Գուրիայում և ալլուր:

Այդհով չէր կարելի համարել նաև պարսկական սահմանը, չնայած արդեն կնքված էր հաշտության պայմանագիրը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Անգլիական դիվանագետները մշտական դավեր էին լարում Ռուսաստանի դեմ և վտանգավոր էր վստահել պարսկական կառավարությանը, որը գտնվում էր Անգլիայի ազդեցության տակ և կարող էր հեշտությամբ ենթարկվել նրա պրոպագանդաներին:

Անհամեմատ ավելի նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում Փոքր Ասիայում գործող թուրքական բանակը, որը վաղուց էր նախապատրաստված պատերազմի համար: Եվրոպական ճարտարապետների օգնությամբ կարգի էին բերվել սահմանային բոլոր ամրությունները՝ Փոթին, Բաթումին, Ացխոբը, Խերթվիսը, Ախլցխան, Ախալքալաքին, Կարսը, Կազվանը, Բայազետը, որոնք փակում էին Թուրքիայի խորքերը տանող բոլոր ճանապարհները:

Թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար էր նշանակված սուլթանի վստահությունը վայելող Հալիբ փաշան, որը միաժամանակ հանդիսանում էր էրզրումի կառավարիչը, որին ենթարկվում էին Արևմտյան Հայաստանի մնացած մարզերը:

Հալիբ փաշան զուրկ էր և՛ ռազմական տաղանդից, և՛ փորձից: Սուլթանը ավելի շատ հույսը դրել էր նրա դիվանագիտական ունակությունների վրա, որ սուլթանի կարծիքով ավելի քան անհրաժեշտ էր սվյալ պայմաններում: Գործող բանակի փաստական հրամանատար է նշանակվում Քյոսա Մահմեդ փաշան, որը եռանդուն միջոցներ է ձեռք առնում պատերազմը կազմ ու պատրաստ դիմավորելու համար:

Թուրքական 50 հազարանոց բանակի դիմաց ռուսները կարող էին հանել 25 000-ից ոչ ավելի զինվոր: Թուրքական հեծելազորային մասերը վաղօրոք գրավել էին բոլոր անցուղիները, իսկ հազար հոգուց բաղկացած մի ջոկատ Շերիֆ աղայի գլխավորությամբ կազմ-պատրաստ կանգնած էր Ար-

փաշայի մոտ և սպասում էր հրամանի՝ ուսական սահմանը ներխուժելու համար:

Սահմանային ողջ բնակչությանը տեղափոխել էին երկրի խորքը. բոլոր հայերին նախօրոք զինաթափ էին արել, վախենալով, որ նրանք կարող են ուսաների կողմը անցնել: Չնայած վերը նշած աննպաստ պայմաններին, Կովկասյան ռազմաճակատում ռազմական գործողություններն անհամեմատ հաջող են զարգանում: Կովկասյան բանակի զինվորներն ու սպաներն ավելի քիչ էին ենթարկված արակչեկյան ռեակկայի ազդեցությանը և աչքի էին ընկնում իրենց մարտագիտյի ազդեցությանը և աչքի էին ընկնում իրենց մարտական ու բարոյական բարձր հատկություններով: Բանակի կազմում կային մեծ թվով ղեկաբերիստներ, որոնք ներկայացնում էին ժամանակի ուսական բանակի սպայական կազմի ծաղիկը, հանդիսանում էին ուսական ռազմական արվեստի լավագույն տրադիցիաների կրողները, որոնք հարստացնում և զարգացնում էին այդ արվեստը լավագույն փորձով: Դրանցից էին՝ Ի. Բուրցովը, Վ. Վալխովսկին, Մ. Պուշինը, Ն. Լաչինովը, Ն. Սեմիչևը, Յ. Վիշնևսկին, Վ. Սուխոբուկովը, Ն. Օրժիցկին, Պ. Բեստուժնը և ուրիշներ, որոնք զգալի չափով նպաստում են ուսական բանակի հաջողություններին: Կովկասյան ռազմաբեմում գործող ուսական բանակի հաղթանակի գործին մեծապես նպաստում են տեղական բնակիչները, առանձնապես արեմտահայերը, որոնք անհամբեր սպասում էին ուսական զորքերի սահմանն անցնելուն: Նրանք ոչինչ չէին խնայում՝ ապահովելու ուսական զենքի հաղթանակը, որի հետ և կապել էին թուրքական լծից իրենց ազատագրման հույսերը:

* *

Պատերազմի ընդհանուր պլանի համաձայն Կովկասյան ռազմաբեմում գործող կորպուսի առաջ խնդիր էր գրված՝ որքան հնարավոր է իր վրա զարմնել հակառակորդի ավելի մեծ թվով ուժերի ուղադրությունը, օգնել պատերազմի Դանուբյան ռազմաբեմում գործող ուսական զորքերին, գրավել սահմանային կարևորագույն ամրությունները, ապահովել սահմանը՝ հակառակորդի հնարավոր ներխուժումներից: Այդ

նպատակին հասնելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր գրավել Կարսը և Ախլցխան՝ իրենց մարզերով, և Սև ծովի առափնյա ամրություններից՝ Փոթին ու Անապան: Իր առաջ գրված մարտական խնդիրը հաջողությամբ կատարելու համար, գործող կորպուսի հրամանատար գեներալ Պասկևիչի հատուկ հրամանի համաձայն, Հայկական մարզում տեղական ազգաբնակչությանից կազմակերպվում են միլիցիայի հատուկ զորամասեր՝ 1000 հեծյալից բաղկացած: Այդ հանդում ասված է. «Օգտակար համարել նրանի և նախիջեվանի խանություններում 1000 լավ հեծյալներից երկու զորամարտակ կազմակերպելը...»: Հրահանգում միաժամանակ նշում է այդ գումարտակների անձնակազմի բանակը, այն է՝ 1 շտ. սպա, 16 օբեր և 72 ունտեր սպա, 26 երաժիշտ, 1000 շարքային և 40 սայլապան:

Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ուսական բանակի գլխավոր հավաքակայանը հանդիսանում էր սահմանային Գյումրի գյուղաքաղաքը, որը մինչև պարսկական պատերազմը ուներ 1500 բնակիչ, սակայն Հասան խանը հիմքից ավերում է այդ շեն գյուղաքաղաքը. հայ բնակիչներից նրանց, որոնց հաջողվում է ազատվել և ապաստան գտնել Զալաթլիում, նորից վերադառնում են հայրենի գյուղաքաղաքը: Ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին Գյումրին նորից կենդանության նշաններ է ցույց տալիս, որտեղ ապրում էին շուրջ 50 հայ ընտանիքներ: Հունիսի 9-ին Գյումրի է ժամանում Պասկևիչը շտաբի պետ Օստեն-Սակենի և կորպուսի օբեր կվարտերմեյստեր զնդապետ Վալխովսկու ուղեկցությամբ:

Հունիսի 14-ին, երբ ուսական զորքերը անցնում են Թուրքիայի սահմանը, հրամանատարությանն են ներկայանում երկու հայեր՝ դիգորցի Դիլոն և գյումրեցի Վարդանը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Կարսում գտնվող հակառակորդի ուժերի, նրանց դասավորման, ազգաբնակչության տրամադրությունների մասին: Հիշյալ հայերը հայտնում են, որ Կարսում անհամբեր սպասում են Քյոսա-

¹ Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1087, оп. 1, д. 605, л. 15.

Մահմեդ փաշայի օգնությունը, որը ղեռ չկա. «Արդեն մեկ ամիս է,— հայտնում են նրանք,— ինչ հասարակություն մեջ և ամենուրեք խոսում են, որ Քյոսա-Մահմեդ փաշան 20 հազարանոց բանակով Կարսին օգնության է գալիս, սակայն մինչև այժմ նա չկա և լուրերի համաձայն, ղեռ գտնվում է... էրզրումից շուրս վերստ հեռավորության վրա ու նրա կողմից ոչ մի զորք Կարս չի եկել»։ Այնուհետև հայտնում են Շերիֆ աղայի և Ալի Մորզան խանի պիսավորությամբ, կարափափաներից ու քրդերից բաղկացած 1000 հոգանոց ջոկատի գտնվելու տեղի և նրանց դիտավորությունների մասին¹։

Այդ նույն հայերից Պասկելիքը իմանում է, որ թուրքերը Կարսի շրջանի բոլոր հայերին զինաթափ են արել, վերցնելով նրանցից անգամ բահերն ու կացինները, և քշել երկրի խորքը։ Մահմանային տերիտորիայից գաղթեցրել էին նաև բոլոր մահմեդականներին, որի հետևանքով բոլոր գյուղերը անմարդաբնակ և ամառի վիճակումն էին գտնվում։ Իրոք, հունիսի 14-ին, երբ ուսական բանակը անցնում է սահմանը, բոլոր հայկական գյուղերը ավերակների ու անապատի վերածված է տեսնում։

«Այս երկիրը,— գրում է Պասկելիքը,— որը լիքն էր հազարավազանությամբ, այժմ կատարյալ անապատ է դարձել, որովհետև թուրքական կառավարությունը բնակիչներին քշել է երկրի խորքերը»²։

Մահմանային հայկական գյուղերի ամառացման մասին է գրում նաև պատերազմի մասնակից, ղեկաբերիստ Լաչինովը³։

Չհանդիպելով համարյա ոչ մի լուրջ դիմադրության, ուսական զորքերը առաջ շարժվելով թևանցում են Կարսը և հունիսի 18-ի երեկոյան կանգ առնում էրզրում տանող մեծ ճանապարհից ոչ հեռու, գրանով իսկ զրկելով Կարսում գտնվող թուրքական կալազորին էրզրումից սպասվող օգնության հնարավորությունից։

¹ *СЗ» ЦГИА Гр. ССР*, ф. 548, д. 11, л. 2—3.

² *Акты Кавказской археографической комиссии*, т. VII, № 733, стр. 747.

³ *СЗ» Тифлисске ведомости*, 1829, № 6.

Ճանապարհին վերցրած գերիները նորից հաստատում են հունիսի 14-ին հայերի տված տեղեկությունները՝ Կարսի կալազորի և ազգաբնակչության տրամադրությունների մասին, ինչպես նաև քաղաքը պաշտպանելու նպատակով ազգաբնակչությանը ուղղած թուրքական փաշայի հրամանի մասին։

Ռուսական հրամանատարությանը լրացուցիչ տեղեկություններ են հաղորդում վիզինքեյցիներ Պողոսը, Վարդանը և Սարոն, հանձնելով 36 այն գյուղերի ցուցակը, որտեղից հնարավոր էր հաջահատիկ ձեռք բերել բանակի կարիքների համար։ Հիշյալ հայերը հայտնում են նաև, որ էմին փաշային (Կարսի կալազորի պետ—Ա. Ն.) Պոլսից կարգադրված է՝ դրսից ոչ մի օգնություն չսպասել և քաղաքը ուսաներից պաշտպանելու հույսը միայն իր վրա դնել¹։ Հունիսի 19-ին տեղի ունեցավ առաջին լուրջ բախումը հեծելազորային ուժերի միջև, որի քննադրում ուս հեծելազորայիները ցույց տվեցին իրենց մարտական բարձր հատկությունները։ Կարսի պատերի տակ թուրքական բնտրովի հեծելազորի պարտությունը բարձրացնում է ուսական զորքերի մարտական տրամադրությունը, որոնք հաղթանակի հավատով էլ սկսում են Կարսի պաշարողական գործողությունները։

Հունիսի 19-ի հաջող օպերացիան բարձրացնում է նաև իրենց հաջրենի օջախից քշված հազարավոր հայերի տրամադրությունը, ամրապնդում նրանց հավատը ուսական զենքի հաղթանակի նկատմամբ, որի վրա էին դրել իրենց փրկության հույսը և մինչ այդ երկուդ էին կրում, որ ուսական փոքրաթիվ զորքերին կործանում է սպասում։

Հունիսի 20-ին հայ ավազների համաձայնությամբ Պասկելիքի մոտ է գալիս դիվորցի Տեր-Հարությունի որդի Տեր-Մելիքսեթը և խնդրում ուսաներին՝ օգնելու Շերիֆ աղայի կողմից բռնի կերպով քշված 1860 հայ բնտանիքներին, որ վերադառնան իրենց տեղերը կամ գնան այնտեղ, ուր որ կցանկանա ուս հրամանատարությունը։

Տեր-Մելիքսեթը հայտնում է, որ Շերիֆ աղան ցանկա-

¹ *СЗ» ЦГИА Гр. ССР*, ф. 548, д. 11, л. 7—9.

նում է հայերին քշել Տրապիզոնի կողմերը, իսկ հայերը չեն ցանկանում և դիմադրություն են ցույց տալիս, հայտնում է տեղի ունեցած զինված ընդհարման մասին, որի հետևանքով սպանվել և վիրավորվել են 13 հայեր:

Տեր-Մելիքսեթը հայտնում է Շերիֆ աղայի տրամադրության տակ եղած ուժերի մասին, նկարագրում է հայ գաղթականների գտնված վայրը, ճանապարհները: Միաժամանակ հայտնում է, որ եթե ռուսները օգնության գան, իրենք էլ թիկունքից կհարվածեն և Շերիֆ աղայի ուժերին բնդհանուր օգակի մեջ կվերցնեն¹:

Նույն խնդրով Պասկելիի մոտ են գալիս Կարսի շրջանի սահմանային գյուղերից էմին փաշայի կողմից զինաթափարված և բռնի կերպով Գեղեանի կողմերը քշված հայերի ներկայացուցիչներ Ակուլի աղա Ղազարը և Նիկոլի աղա Հարությունը: Նրանք պատմում են էմին փաշայի կողմից իրենց բռնի գաղթեցման մասին. միաժամանակ հայտնում են, որ թուրքերը ցանկանում են իրենց էրզրումի կողմերը տեղափոխել, իսկ իրենք չեն ցանկանում: Նրանք հայտնում են, որ իրենք սրտով ցանկանում են մեծ Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնել և պատրաստ են կատարելու «Նորին մեծության կորպուսի հրամանատարի բոլոր հրամանները և որտեղ նա ցանկանա, այնտեղ էլ կբնակվեն»², և խնդրում են օգնել իրենց փրկվելու գերությունից:

Պասկելիը, հարգելով հայերի խնդիրը, հատուկ ջոկատ է ուղարկում, որոնք օգնում են հայերին փրկեց գյուղերը վերադառնալու:

Հունիսի 21-ին ռուսական բանակատեղի են գալիս երկու հայեր՝ Դիլոն և Թաթուլը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում թուրքական բանակում տիրող անկումային տրամադրությունների մասին: Հայտնում են, որ Շերիֆ աղան Կարսում հանգստություն չունի, էրզրում գնալ չի կարող. եթե ռուսները գրավեն Կարսը, նրա հրամանատարության տակ գտնվող բոլոր կարափափախ հեծյալները տները

կցրվեն... Նրանք հայտնում են նաև սերասքեր Հալիբ փաշայի և Քյոսա-Մահմեդ փաշայի միջև էրզրումում տեղի ունեցած սուր վեճի և զինված ընդհարման մասին, որի հետևանքով Հալիբ փաշան կորցնում է 250, իսկ Քյոսա-Մահմեդ փաշան՝ 150 մարդ:

Հայտնում են, որ Քյոսա-Մահմեդ փաշան մեղադրում է սերասքերին այն բանի համար, որ նա հայերին տեղափոխել է ամրոցներից ավելի ապահով վայրեր, իսկ մահմեդականներին թողել է, որ սուսները կտորեն:

Նրանք միաժամանակ հայտնում են, որ Շիրակից և այլ վայրերից քշված բազմաթիվ հայ բնաջնջներ, որոնք գտնվում են Բերտիկում, հանձնարարել են Թաթուլին ասելու Պասկելիին, որ իրենք մեծ ցանկություն ունեն ռուսական տիրապետության տակ անցնելու և խնդրում են օգնություն ցույց տալ իրենց³:

* * *

Հունիսի 20-ից սկսվում են Կարսի պաշարողական գործողությունները: Ռուսական բանակը հաջող մանյովրով գրավելով էրզրում տանող ճանապարհը, Կարսի կայազորին զրկում է զրսից օգնություն ստանալու հնարավորությունից, նրան զնելով ծանր դրության մեջ:

Ռուսական հրամանատարությունը հաշվի առնելով Կարսի ստրատեգիական նշանակությունը ռազմական գործողությունների հետագա զարգացման համար՝ որոշում է արագացնել Կարսի գրավումը, որովհետև նրա ձգձգումը կարող էր հնարավորություն տալ Քյոսա-Մահմեդ փաշային իր ուժերով մոտենալ Կարսին և դժվարացնել ռուսական բանակի գործողությունները: Էմին փաշան մերժում է քաղաքը առանց մարտերի հանձնելու Պասկելիի առաջարկը: Սկսվում է գրոհը: Կարսի գրավման համար արշունալի մարտերին ակտիվորեն մասնակցում են Կովկասյան կորպուսում գտնվող դեկաբրիստները՝ Բուրցովը, Պուշինը, Վալիովսկին, Կանովսկիյները, Բեստուլովը, Լաչինովը, Ռաևսկին և ուրիշներ, ո-

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, л. 11, л. 19:

² Նույն տեղը, էջ 11—22:

³ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, л. 11, л. 27—28:

րոնք իրենց փայլուն ընդունակություններով, խիզախությամբ ու հնարամտությամբ նպաստում են այդ օպերացիայի հաջող և արագ ավարտմանը¹։ Գեներալ Պասկևիչի հանձնարարությամբ Պուշկինը խնամքով մշակում է Կարսի պաշարողական գործողությունների և գրոհի պլանը։ Օգտվելով խոսի գեգերից, որոնք բողարկում էին ռուսական կողմի գործողությունները թշնամուց, նա տեղադրում է մարտկոցը և հրետանային ուժեղ կրակի պաշտպանությամբ ապահովում ռուսական հետևակի շեշտակի գրոհը²։ Կարսի մարտական գործողություններին մասնակից կաշինովը չափազանց բարձր է գնահատում Կովկասյան կորպուսի մարտական հատկությունները։ Այդ մասին նա գրում է. «Արդարությունը պահանջում է ասել, որ Կովկասյան կորպուսից կովել կարող են սովորել աշխարհի լավագույն զորքերը»³։

Կաշինովը միաժամանակ տալիս է Կարսի գրավման օպերացիայի մանրամասն և պատկերավոր նկարագիրը⁴։ Այսպես, ուրեմն, Կարսի հռչակավոր ամբոցը, չղիմանալով ռուսական զորքերի շեշտակի գրոհին, խորտակվում է և հունիսի 23-ին քաղաքը հանձնվում է հաղթողների ողորմածությամբ։ Կարսի գրավման օպերացիային, ռուս սպաների և զինվորների հետ միասին, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել և աչքի ընկել հայ սպաներից՝ Լազարենը, Թարխանովը, Թումանովը, Սագինովը, Բեկլարյանը, Ակուլովը, Կուրդանովը և ուրիշներ⁵։

Կարսի գրավման ժամանակ ռուսական հրամանատարությունը հակառակորդից գրավում է 33 մարտական գրոշակ, 22 մարտկոց, 129 թնդանոթ, 7000 փութ վառոդ, 1000 փութ արճիճ, մեծ քանակությամբ արկեր, հացի և մթերքների պահեստներ։ Ռուսները գերի են վերցնում թուրքական 5000 զինվոր և սպա, շահաված Կարսի մատուցներում գերի վերց-

ված 1250 հոգին։ Գերիների մեջ էին Կարսի կայազորի պետ էմին փաշան և հեծելազորի պետ Վալի աղան։ Թուրքերից սպանվում են 2000 հոգի, գերությունից մի կերպ ազատվում և խուճապահար լեռներն են փախչում 3000 թուրք զինվորներ։ Ռուսների կորուստները, սպանված և վիրավոր, կազմում են 205 հոգի։ Ռուսական քաջարի զինվորների կողմից Կարսի գրավումը կարևոր նշանակություն ունեցավ պատերազմի ամբողջ ընթացքի համար։ Կարսի օպերացիայի ժամանակ ռուսական բանակին մեծ օգնություն են ցույց տալիս տեղական հայերը։ Ռուսական հրամանատարությունը որոշել էր Կարսը գրոհել հայկական թագաժառի կողմից, հույս ունենալով հայերի աջակցության վրա, և չէր սխալվել։ Հայերը լիովին արդարացրին ռուսական հրամանատարության կողմից իրենց վրա դրված հույսերը։ «Հայերը,— գրում է ակնաստեսը,— օգնում էին ռուսներին բարձրանալու պարիսպները. նրանք մեկ-մեկ թռչելով՝ վազելով բաց էին անում դռները»⁶։ Հայերը ցույց էին տալիս ռուս զինվորներին գեպի ամրությունները տանող ճանապարհը, ինչպես նաև գաղտնի անցքերը, որտեղից կարող էին գերությունից դուրս արժնել թուրքական զինվորները։ Ռուսական բանակում գտնվող հայ սպաները կատարում էին պապամենայությունների դեր, աշպետ, օրինակ, Կարսի կայազորի հրամանատարության մոտ կապիտուլյացիայի առաջարկով ուղարկվում է զնդապետ Լազարենը։ Կարսի գրոհի ու գրավման ժամանակ, ինչպես նաև հետագա ռազմական գործողությունների ընթացքում, առանձնապես աչքի է ընկնում կարսեցի Մարգարը, որը պարզեփտարվում է ոսկե մեդալով⁷։ Կարսի գրավումից հետո կարսեցի բազմաթիվ հայեր միլիցիայի (կամավոր) զորամասերի շարքերն են մտնում և ամբողջ պատերազմի ընթացքում մասնակցում ռազմական գործողություններին։ Հայտնի է, որ Ա. Ա. Պուշկինը Պասկևիչի գորակայանը մեկնելու ճանա-

¹ Տճ՝ Ս. ПИИ Гр. ССР, ф. 548, д. 50, л. 72—74.

² Տճ՝ Русский архив, 1908, № 12, стр. 532.

³ Кавказский сборник, т. 1, 1876, стр. 135.

⁴ Տճ՝ նույն տեղը, էջ 138—141.

⁵ Տճ՝ Ս. ПИИ Гр. ССР, ф. 548, д. 50, л. 45—52.

¹ Տճ՝ Акты, т. VII, стр. 750.

² Потто, Кавказская война, т. IV, вып. I, СПб, 1888, стр. 63—64.

³ Տճ՝ Ս. ПИИ Гр. ССР, ф. 548, д. 119, л. 65.

պարհին, Կարսում հյուրընկալվում է մի հայ բնափառը, որտեղ տան տիրուհին ջերմ ընդունելություն է ցույց տալիս, խնդրողին՝ Արտեմը, հոգարակամ Պուշկինի հետ միասին մեկնում է Պասկևիչի բանակը և հասնում մինչև Էրզրում ու այնտեղ նորից հանդիպում Պուշկինին: «Կարսի հայերը, — գրում է այդ պատերազմի մասնակիցը, — լիակատար ցնծությամբ էին զինավորում մեր զինվորներին, նրանք կազմում էին հեծյալ և հետակ միլիցիայի զորամասեր, սահմանը պաշտպանելու համար»¹:

Կարսի զբաղմանից հետո Էրզրումի, Վանի, Բայազետի, Ախլցխայի և Կաղզվանի թուրքական ուժերի և նրանց դիտավորությունների մասին ռուսական հրամանատարությունը շափազանց կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Ղոշավանքի քահանա Տեր-Պետրոսը, Կաղզվանի քահանա Տեր-Մկրտիչը իրենց մարդկանց՝ Սարգսի, Բաղդյի, Սաբիի և այլոց միջոցով²:

Հայերը ռուսական բանակին մեծ օգնություն են ցույց տալիս Ախլցխայի զբաղվելու ժամանակ: Այսպես, Ախլցխայի զբաղման նախօրյակին Արդահանի կողմերից ստացվող լուրերը ճշտելու և հակառակորդի ուժերի և դասավորման մասին ստույգ պատկերացում կազմելու համար Պասկևիչը այդ կողմերն է ուղարկում Շամիլ Բեկլարյանին, որը վերադառնում է կարևոր տեղեկություններով:

Ախլցխայի պաշարման ընթացքում Պասկևիչը կապիտուլյացիայի առաջարկով, որպես պառլամենտյոր, թուրքական հրամանատարության մոտ է ուղարկում շտաբս կապիտան Կուրդանովին: Ռուսական հրամանատարությունը ինչպես միշտ, այստեղ նույնպես համոզված էր, որ տեղական հայերը կօժանդակեն զրաից գրոհող ռուս զինվորներին, սակայն պարզվեց, որ նույն նկատառումներով Քյոսա փաշան բոլոր հայերին վաղօրոք զինաթափել և հատուկ հսկողության տակ էր գրել: Հայերի մի փոքր մասին միայն հաջողվել էր իրենց

կյանքը վտանգի ենթարկելով փախչել ռուսական բանակատեղին, կարևոր տեղեկություններ հաղորդելով կայսրերի վիճակի մասին:

Ախլցխայի զբաղման համար մարտական գործողությունները սկսվում են օգոստոսի սկզբներին: Թուրքական գերազանց ուժերը որոշում են ամեն կերպ պաշտպանել ամրոցը և ջախջախել փոքրաթիվ ռուսական զորքերին: Պաշարելով ամրոցը, Պասկևիչը կապիտուլյացիայի առաջարկով դիմում է թուրքական հրամանատարությանը, սակայն մերժում ստանալով, օգոստոսի 15-ին հրամայում է իր զորքերին անցնել գրոհի: Գրոհող զորքերի առաջին շարքերումն էր Մ. Պուշկինը, որը թողել է այդ օպերացիայի՝ սակրավորների վաշտի գործողությունների, թշնամու տեղատարափ կրակի տակ խրամատների պատրաստման, ինչպես նաև Շիրվանյան զնդի հրամանատար Բորոգինի սպանության մանրամասն նկարագիրը:

Ախլցխայի համար մղված մարտերին ակտիվ մասնակցում և իր քաջությամբ ու հնարամտությամբ աչքի է ընկնում Բուրցովը, որը Բորոգինի սպանությունից հետո իր վրա է վերցնում Շիրվանյան զնդի հրամանատարությունը: Իր զեկուցագրերից մեկում, անգրագասնալով Ախլցխայի պաշարման և զբաղման գործողություններին, նա գրում է. «Սա կարող եմ միայն երկյուղածությամբ գովեստի խոսք ասել ռուսական զորքերի քաջության մասին, որոնք հասան իրենց նպատակին և խորին վշտով հիշատակել քաջարի հրամանատարների ու մարտիկների կորուստը, որն իսկապես զգալի է բանակի համար»²:

Ախլցխայի զբաղման մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցում են ու պարգևատրվում հայ սպաներից՝ Լազարեք, Աբխազովը, Սերգեյ Շարգյուլովը, Մանասարովը, Բեգլարյանը, Ննիկոլայովը, Բաշինջաղովը, Վարդանովը, Նսաևը, Շիրազովը, Սարիբեկովը, Շաթիրովը, Կուրդանովը, Մելիք-Իսահակ Ափրիանովը, Պողոս և Գրիգոր Մի-

¹ История военных действий в Азиатской Турции в 1828—1829 гг., СПб. 1876, стр. 76.

² Сб. ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, д. 11, л. 33—34.

¹ Сб. Русский архив, 1908, № 12, стр. 532.

² ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, д. 1250, л. 81.

հասովները, Պոպովը¹, միլիցիաներից՝ Թարխանովը, Վարշա-
մովը, Քալանթարովը, Առաքել Սարիբեկովը, Յուլբաշովը,
Հովհաննեսովը, Պետրոսովը, Թումանովը, Ռուստամովը²։

Ախլցխայի, Ացխորի և Արդահանի մարտական օպե-
րացիաներին ահաիվ մասնակցություն են ցուցաբերում Վե-
դիրովի և Օրբելյանի գլխավորած հայ-վրացական միլիցիայի
զորամասերը։

Ախլցխայի զրավման համար մղած մարտերի ընթացքում
ռուսները կորցնում են սպանված՝ 10 սպա և 118 շարքային
զինվոր, վիրավոր՝ 31 սպա և 439 շարքային զինվոր։ Հակառա-
կորդն անհամեմատ մեծ կորուստներ է ունենում։ Այսպես,
օրինակ, թուրքական 400 հրետանավորներից կենդանի են
մնում միայն 50 հոգի։ Ենիշերինների 100 հոգուց բաղկացած
մի ջոկատ ամբողջապես կոտորվում է, 1800 լազերից սպան-
վում են 1300 հոգի, իսկ տեղական մահմեդական բնակչու-
թյունից 3000 մարդ³։

Ախլցխայի զրավումից հետո ռուսական հրամանա-
տարությունն են դիմում Արդանուչի հայերը, որոնք աղեր-
սագին խնդրում են օգնել իրենց թուրքական լծից ազատվե-
լու, խոստանալով ուժերի ներածին չափ օգնել ռուսական
բանակին։ Նրանք միաժամանակ մանրամասն տեղեկություն-
ներ են ուղարկում կայսրորդի վիճակի մասին⁴։

* * *

Այն պահին, երբ ռուսական բանակի հիմնական ուժերը
զբաղված էին Ախլցխայի զրավման գործով, Վարսի փոք-
րաթիվ կայսրորդը շափազանց ծանր օրեր էր ապրում՝ մի
կողմից խուլերայի, հիվանդությունների, մյուս կողմից,
թշնամական ուժերի մշտական հարձակումների պատ-
ճառով։ Թուրքերը և կարափափախները, օգտվելով կա-
յսրորդի դժվար կացությունից, անարգել կերպով սկսում են
ավերել հայկական գյուղերը, սրի մատնել ազգաբնակչու-
թյանը, վրեժ լուծելով հայերից՝ ռուսներին ցույց տված օգ-

¹ ЦГИА Гр. ССР, ф. 348, л. 55, л. 49-60.

² Նույն տեղը, л. 50, л. 72-74.

³ Նույն տեղը, ф. 1087, л. 450, л. 6.

⁴ См. ЦГИА, Ленинград, ф. 1018, оп. 3, л. 79, л. 1-2.

նույնիսկ համար։ Ահա այդ նեղ օրերին ռուսական հրամա-
նատարությունը նորից դիմում է հայերի օգնությանը և տե-
ղական հայերից կազմակերպում միլիցիայի զորամասեր,
որոնք պաշտպանում են սահմանը թշնամու ներխուժումնե-
րից։ Այսպես, օրինակ, օգոստոսի 7-ին թուրքերը և 1000-ից
ավելի կարափափախներ հարձակվում են Կարսից 10 վերստի
վրա գտնվող հայկական գյուղերի վրա։ Տափնապի ազդա-
նշանը լսելով, օգնության են շտապում ռուսները, որոնց հետ
նաև՝ հայկական դրուժինայի հեծյալները։ Նրանք փախուստի
են մատնում թշնամուն, գերի վերցնում այդ ավազակային
խմբի պետին՝ Համիդ բեգին։ Այդ դեպքից մի քանի օր անց,
կարսում լուր է տարածվում, որ թուրքական զորքերը օգոս-
տոսի 9-ի ճակատամարտում ջախջախվելով փախչում են
Ախլցխայից և սպառնում են հիմնովին ավերելու իրենց
ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերը ու սրի մատնելու
ազգաբնակչությանը։ Լսելով այս մասին՝ գեներալ Բերիմանը
խաղաղ ազգաբնակչությանը պաշտպանելու համար մի ջո-
կատ է ուղարկում իշխան Բեկովիչ Չերկասկու գլխավորու-
թյամբ, որի մեջ մտնում էին հայկական միլիցիայի երեք
հարյուրյակ։ Չոկատը իր ճանապարհին ընկած բոլոր հայ-
կական գյուղերը արդեն ավերված ու ամայացված է տեսնում։
Պարզվում է, որ Մուշի փաշան ուշանալով Ախլցխային
օգնության հասնել, սակայն, հասցնում է ավերել հայկական
բոլոր գյուղերը և հազարավոր հայերի բռնի կերպով երկրի
խորքը քշել։ Այդ մասին Չերկասկուն լուր է հասցնում մի հայ
հեծյալ¹։ Ռուսական ջոկատը առանց ժամանակ կորցնելու
շտապում է օգնության և հասնում է ճիշտ ժամանակին։ Ռու-
սական ջոկատի անսպասելի երևալը խուճապ է առաջացնում
հակառակորդի շարքերում, որը թողնելով գաղթեցվող հա-
յերի գումակը, փախչում է։ Այսպիսով, ջոկատը իր խնդրի
առաջին մասը կատարում է, փրկելով հայ ազգաբնակչու-
թյանը, մնում է կատարել 2-րդ և ավելի դժվարին մասը՝ հայ
բնտանիքներին անփորձ վերազարձնելը։

«Աղետալի է,—գրում է պատմիչը,—այդ տարագիր

¹ См. ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, л. 1256, л. 1.

հայերի դրուժյունը, որովհետև սակավաթիվ... զինվորները չեն կարողանում կատարելապես պաշտպանել նրանց։

Զինվորական պատմության մեջ շատ սրտաճմլիկ կերպով է նկարագրված հայերի այդ մի քանի ժամվա մեջ կրած տանջանքն ու տառապանքը»¹։

Դեպքերի ականատեսը հետևյալ կերպ է նկարագրում այդ աղետալի տեսարանը. «Տրվում է նահանջի ազդանշանը, և երկար շղթայով ու զանգաղ սկսում են շարժվել հայ զազթականները ուսական ջոկատի կողքով։

Գաղթականների մեծագույն մասը գնում էր ոտքով, իսկ ձիերի, էշերի և կովերի վրա դրված քթոցների մեջ տեղավորված էին 2, երբեմն էլ 3 փոքրահասակներ, յուրաքանչյուր վայրկյան ընկնելու վտանգին ենթարկված։ Անցնելով ուսական զորքերի կողքով, տղամարդիկ գլխարկները հանելով խոնարհվում էին, կանայք խաշակնքում էին, և յուրաքանչյուրը իր ձեռով աշխատում էր արտահայտել իր երախտապարտության զգացումը։

Հանկարծ հետևից սրտած կրակոցը, որին հաջորդեց երկրորդը, երրորդը։ Կազակները մարտի են նետվում, ըսկրվում է տագնապը... լաց-աղաղակ, յուրաքանչյուրը աշխատում է փրկել իր կյանքը, իր երեխաներին։ Դժբախտ հայուհիները երեխաներին սեղմած կրծքներին, վազում էին շփոթված, չգիտենալով թե ուր, շատերը հուսահատված ծնկաչոք աղոթում էին»²։

Հայկական հեծյալ դրուժինայի 70 հեծյալներ, գտնվելով արերգարդում, իրենց վրա են վերցնում թշնամու հարվածի ծանրությունը։ Նրանք սկսում են նահանջել, երբ ենթարկվում են թշնամու գերազանց ուժերի հարձակմանը. հայ հեծյալներին օգնության են հասնում կազակները, սկսվում է արշավանալի ու անհավասար մարտը։ Հայ հեծյալները ամեն կերպ աշխատում են պաշտպանվել, ժամանակ տալով ազգաբնակչությանը նահանջելու, որոնք, թողնելով իրենց սայլերը,

երկու ծերունու և մի կնոջ, փախչում են ու փրկվում գերությունից¹։

Շուտով վրա են հասնում եգեթները, որոնք ամեն կերպ աշխատում են հանգստացնել սարսափած կանանց ու երեխաներին։ Այս օպերացիայի ընթացքում ուս զինվորներն ու սպաները աղետալի վիճակում գտնվող հայ ազգաբնակչության նկատմամբ անսահման հոգատարություն ու մարդասիրական վերաբերմունք են ցույց տալիս։ Իզուր չէր, որ հայերը լիակատար վստահությամբ իրենց կյանքը ուս զինվորների պաշտպանությանն էին հանձնում։ Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին դեպքերի ականատես Լաչինովը. «Հանկարծ բորբոքվեց փոխհրաձգությունը, մի քանի ռոպեից սկսվեց թեժ մարտը, և քաղցր զգացմունքները տեղի տվեցին նոր ապրումների։ Ինձ պատկերացավ նոր, ապշեցուցիչ տեսարան՝ սարսափ, շփոթություն բնակիչների մեջ, ուրախալի պատրաստակամություն մերոնց մեջ։ Մի վախեցեք, մի վախեցեք, գուցե էին թշնամու դեմ վազող զինվորները սարսափահար շինականներին և արագացնում էին իրենց ընթացքը։

Նկատելի էր, որ աչքի ընկնելու ցանկությունը չէր միայն, այլ ամեն մեկի հոգուն հարազատ ինչ-որ զգացմունք իր մղում բոլորին։ Նվ պարմանալի չէ, որ խաղաղ բնակիչները իրենց հանձնում էին մեր պաշտպանությանը, մենք տեսանք նրանց լիակատար վստահությունը ուսների հանդեպ։ Նրանց երախտապարտությունը մեզ հուզեց»²։

Թուրքերը երկար շղթանալով, փախուստի են դիմում, թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ, այդ թվում՝ Մուշի փաշայի որդուն և 16 աչքի ընկնող քրդերի։ Ռուսական ջոկատը այդ օպերացիայի ընթացքում կորցնում է 55 մարդ՝ սպանված և վիրավոր, որոնցից 15-ը հայ հեծյալներ էին։ Օպերացիայի հետևանքով գերությունից փրկվում և իրենց տեղերն են վերադառնում 20 գյուղերի հայ բնակիչները, որոնք սկսում են զբաղվել բերքահավաքով, որով մեծ օգուտ են տալիս ուսական բանակին՝ հայ մատակարարելով նրան։

¹ См. Потто, т. 4, вып. 2, стр. 16.

² Тифлиссские ведомости, 1829, № 6.

¹ Ե. Գեղամյանց, Պատմական ժողովածուներ, տ. 4-րդ, 1899, էջ 340։

² Потто, т. 4, вып. 2, стр. 15.

Դեպի Արդահան շարժվելու ճանապարհին շոկատը օգոստոսի 22-ին գերությունից փրկվում է թշնամու կողմից ավերված 33 հայկական գյուղերի բնակիչների, որոնց բռնի կերպով այդ կողմերն էին քշել¹:

Ջոկատի հրամանատարի մոտ են գալիս հայերի ավազները և կարևոր տեղեկություններ հաղորդում Արդահանի կապազորի մասին: Նրանք հայանում են, որ մի քանի օր առաջ Քյոսա-Մահմեդ փաշան 40 ձիավորների ուղեկցությամբ գնացել է էրզրում, նրա հետևից այնտեղ է դնացել նաև քաղաքի ամբողջ կապազորը: Ռուսական շոկատը, լսելով այս լափազանց կարևոր լուրը, արագացնում է իր երթը և նույն օրը կանգ առնում Արդահանի սլատերի տակ: Արդահանի հայերը հանդիսավոր կերպով, իրենց հոգևորականները առաջնորդությամբ, խաչով ու խաչվառով, աղ ու հացով դիմավորում են ռուսական զորքերին, նրանց հանձնելով քաղաքի ամբողջ բանալիները²: Այդ օրերին էր, որ լուր ստացվեց՝ Ճավճավաձեի կողմից Բայազետի գրավման մասին:

* * *

Կարսի, Ախլցխայի և Արդահանի գրավումից հետո առաջնահերթ խնդիր էր համարվում Բայազետի գրավումը: Բայազետի գրավումը խիստ անհրաժեշտ էր ռուսական բանակի ձախ թևն ամրապնդելու, ինչպես նաև ռուսական բանակը հացով ապահովելու համար, որի կարիքն արդեն խիստ կերպով զգացվում էր: Բայազետի մարզի չորս սանջակներում ապրում էին շուրջ երեք հազար հայ բնատնիքներ, թվով 18 000 հոգի: Թուրքերն աննշան փոքրամասնություն էին կազմում, որոնք քրդերի հետ միասին 6—7 հարյուր բնտանիքից ավելի չէին, սակայն որպես նվաճողներ իրենց ձեռքն էին պահում ներքին կառավարման բոլոր գործերը:

Բայազետի աշխատավոր հայերի վիճակը անհամեմատ ավելի ծանր էր, քան պարսկական լծի տակ գտնվող իրենց հայրենակիցներինը:

¹ Տե՛ս Акты, т. VII, стр. 766—767:

² Տե՛ս Кавказский сборник, ч. I, стр. 173:

Հայ գյուղացիները իրենց քրտինքով պետք է կերակրեին ավազակաբարո թրդական ցեղերին, որոնք երբեմն թուրքական կառավարության գիտությունմբ, երբեմն էլ ինքնուրույն կերպով ավազակային հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա և անպատիժ կերպով կողոպտում նրանց ունեցվածքը, շատ հաճախ սպանում աշխատավոր գյուղացիներին: Հայերը, չնայած իրենց 500-ամյա ստրկական վիճակին, այնուամենայնիվ, պահպանել էին իրենց հոգևոր առավելությունները և երբեք իրենց հույսը չէին կորցնում պայծառ ապագայի նկատմամբ:

Պարսկաստանի նկատմամբ ռուսական բանակի տարած փառավոր հաղթանակը, Արեւելյան Հայաստանի ազատագրումը և նրա միացումը Ռուսաստանին, Հայկական մարզի կազմակերպումը մեծ խանդավառություն է առաջ բերում ողջ Արեւմտյան Հայաստանում, մասնավորապես՝ Բայազետի շրջանի աշխատավոր հայերի մեջ, որոնք անմիջականորեն սահմանակից էին Հայկական մարզին: Նրանք համոզված էին, որ հասել է նաև իրենց ազատագրման ժամը թուրքական լծից: Հայերը ամենուրեք խոսում են ռուսական բանակի տարած հաղթանակի մասին: Երբ սկսվում է սուս-թուրքական պատերազմը, Բայազետի հայերը կազմ ու պատրաստ սպանում էին ռուսական բանակի սահմանն անցնելուն՝ նրան միանալու համար: Բայազետի գրավման համար կոմպլեկտավորված ջոկատի կազմի մեջ են մտնում Երևանի հայկական աշխարհազորային գունդը և 400 աղբբեջանցիներ¹: Համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով Բայազետի վրա շարժվելիս, ռուսական հրամանատարությունը մեծ հույսեր ունիր տեղական հայերի օգնության վրա, որոնց հետ մշտական կապ էր պաշտպանում:

Հայտնի է, որ ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, արծափեցի Բանեյան Մանուկը մի նամակ է ուղարկում Ներսես Աշտարակեցուն, խնդրելով նրան՝ ռուսական զորքերի հրամանատարին պատմելու իրենց կրած տառապանքների, ռուսների օգնությամբ թուրքական լծից ազատագրվելու

¹ Տե՛ս Акты, т. VII, стр. 767—770:

իրենց փաշփայլած իրօճերի մասին, միաժամանակ խոստանում է հազար հոգուց բաղկացած իր ջոկատով միանալ ուսական գործերին, վերջինիս Բայազետին մոտենալու դեպքում¹։ Այս նամակը ընկնում է Հուսեին խանի մարդկանց ձեռքը, որի համար Բայազետի Բալու փաշան Բանեյանին նենգորեն իր մոտ է կանչում և մահապատժի ենթարկում։ Փաշան վախենալով Բայազետի հայերից, ուժեղացնում է կաշազորը, հալածանքների ենթարկում հայերին, խիստ հակողություն սահմանում նրանց վրա։ 13 անվանի հայերի բանտարկում և էրզրում է ուղարկում, որոնցից շատերը մահանում են բանտում։ Օգոստոսի 25-ին ուսական ջոկատը, անցնելով սահմանը, շարժվում է դեպի Բայազետ և օգոստոսի 27-ին կանգ առնում Բայազետից 2 կմ հեռավորության վրա գտնվող Զանգեզուր կոչվող հայկական գյուղում։ Այստեղ ուսաներին են միանում Արծափի հայ կամավորները, որոնք ուսական ջոկատի հետ մասնակցում են ռազմական գործողություններին։ Բայազետի թուրքական կաշազորի հրամանատար Բալու փաշան, վախենալով հայերի ապստամբությունից, բանակցություններ է սկսում ձափձափաձեն հետ քաղաքը առանց մարտերի հանձնելու մասին, միայն ժամանակ է խնդրում կաշազորը դուրս բերելու համար։ Ձափձափաձեն սկզբում համաձայնվում է, սակայն դեռ չէր հետացել բանապահացը, երբ հայերը լուր են բերում թուրքական օգնական ուժերի՝ քաղաքին մոտենալու մասին։ Ձափձափաձեն զգալով Բալու փաշայի խորամանկությունը, որը բանակցություններ սկսելով, ցանկանում էր միայն ժամանակ շահել, հրամայում է զորքերին անցնել հարձակման։

Բայազետի թուրքական կաշազորը, չդիմանալով ուսական ջոկատի շեշտակի հարվածին, որին օգնում էին Բայազետի հայերը, խուճապահար փախչում է լեռները, իսկ Բալու փաշան գերի է ընկնում։

Հայերի ուրախությունը չափ ու սահման չկար. նրանք մեծ թափոռով՝ հոգեորականներով, խաչ ու խաչվառով, աղ ու հացով և ուրախության արցունքն աչքերին դիմավորում

են ուսաներին քաղաքի մուտքի մոտ։ Բայազետի գրավման չորը ուրախություն է պատճառում ոչ միայն Բայազետի հայերին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր մտահոգված էին հայերի բախտով, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի լավազույն բարեկամ, ուս մեծ գրող ու ականավոր պետական գործիչ Գրիբոլովին։ «Բայազետ։ Արդեն չորրորդ օրն է, որ ուսաներն իրենց հաղթական զենքով մտել են թուրքական անառիկ ամրոցը—Բայազետը,—գրում է Գրիբոլովը,—Բայազետի Բալու փաշան տեսնելով ուսաների այդպիսի վճռակա նույնությունը, թուրքական հեծելազորի փախուստից հետո, հարկադրված եղավ բերդը և իր բախտը հանձնել մեզ, պառլամենտյոր ուղարկելով ջոկատի պետի մոտ։

Անհնարին է նկարագրել այստեղի բնակիչների, մեծ մասամբ հայերի հրճվածքը, որոնք դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին, մուսուլմանների երկարատև, տանջալի լծից իրենց ազատագրողներին»¹։

Բայազետի գրավումից հետո, ուսական ջոկատը ամրացնելու համար, տեղական հայերից կազմակերպվում է 500 հոգուց բաղկացած հեծյալ գունդ, որի թիվը հետագայում հասնում է շուրջ 2000-ի²։

Այդ օրերին ուսական ջոկատին է միանում նաև մշեցի հայերից կազմված կամավորական մի ջոկատ՝ Մանուկ Մելքումյանի գլխավորությամբ, որը մինչև պատերազմի վերջը մասնակցում է ռազմական գործողություններին։

Պատերազմից հետո, երբ ուսական բանակը թողնում է իր գրաված տերիտորիան, թուրքական իշխանությունները Մելքումյանին բռնելով, տանջամահ են անում, տունը այրում և ամբողջ ունեցվածքը կողոպտում։

¹ Վ. Պարսամյան, Գրիբոլովը և հայ-ուսական հարաբերությունները, Նրան, 1927, էջ 96—97։

² Բայազետի գրավումից հետո տեղական հայերը մեծ օգնություն են ցույց տալիս ուսական հրամանատարությանը, բանակի մոտակայքում, ինչպես նաև տեղեքում անհրաժեշտ կարգ ու կանոն, վարչություն ստեղծելու գործում։ Բազմաթիվ հայեր նշանակվում են գրավողական կառավարիչներ, զբաղեցրել են Տեր-Գրիգորյան Գալուստը, Ոսկան աղան, Տիրացույան Գրիգորը և այլն։

¹ «Արարատ», 1889 թ., № 1—12, էջ 196—197։

Այդ մասին Մուշի առաջնորդը հայտնում է կաթողիկոսին և խնդրում հանգանակություններ կատարել, նյութական օգնություն հասցնել Մելքումյանի ընտանիքին, փրկել նրան սովի ճիրաններից և հավատափոխության վտանգից¹։

Բայազետը գրավելուց հետո, ձավճավձեի կարգադրությամբ, հայկական հեծելազորը գրավում է Գիւղինը, որը էլ ավելի մեծ խանդավառություն է առաջացնում տեղական հայերի շրջանում։ Խամուրի հայերը Բայազետ զավով, ռուսական հրամանատարին են հանձնում ամրոցի բանալիները։ Գիւղինի և Խամուրի գրավումը, որը կատարվեց բացառապես հայերի միջոցով, ունեցավ ռազմական, մասնավորապես քաղաքական խոշոր նշանակություն։ Դա վճռական քայլ հանդիսացավ՝ այդ շրջանում հաստատելու ռուսական տիրապետությունը։ Ապա ռուսական ջոկատին հաջողվում է հայերի ակախվ մասնակցությամբ գրավել նաև Ալաշկերտի հովտի վրա իշխող Թոփրաղ-Կալե նշանավոր ամրոցը։ Ռուսներին ցույց տված հայերի այդ օգնության պատճառով էլ գաղափար թուրքերը հիմքից ավերեցին և այրեցին հայկական մի մեծ գյուղ, իսկ բնակիչներին իրենց ունեցվածքով բռնի կերպով գերության քշեցին։

Թոփրաղ-Կալեի գրավումով ավարտվում է Բայազետի մարզի գրավումը ռուսների կողմից։

Բայազետի մարզի գրավումը, որը կատարվեց գերազանցապես հայերի օգնության շնորհիվ, մեծ նշանակություն ունեցավ Կովկասյան ռազմաբեմում ռազմական գործողությունների հետագա զարգացման համար։ Դրանով ամրապնդվեց ռուսական բանակի ձախ թևը, սահմանային հայկական գյուղերը աղատագրվեցին հակառակորդի ավազակային խմբերի մշտական հարձակումների սպառնալիքներից, միաժամանակ, ռուսների ձեռքն ընկավ մեծ քանակությամբ հաց և սննդամթերք։ Բայազետի մարզի գրավումը ռուսներում է վանում և Տիգրիսի հովտում բնակվող հայերին, որոնք կազմ-պատրաստ սպասում էին ռուսական բանակի մոտենա-

լուն՝ նրան միանալու համար։ Իրենց մտադրության մասին նրանք, բայազետցի Մելիք-Ալավերդյանի միջոցով, հայտնում են ռուսական ջոկատի հրամանատարին։

Նրանք միաժամանակ տեղեկացնում են վանում գտնվող թուրքական ուժերի, վանի փաշայի և նրա որդու միջև եղած տարաձայնությունների ու այն մասին, որ վանի փաշան մինչև գարուն նոր զորք հավաքել չի կարող և եթե ռուսները մինչև այդ մոտենան վանին, ոչ մի դիմադրության չեն հանդիպի։ Նրանք հայտնում են նաև, որ փաշայի որդին հոր հետ ընդհարվելուց հետո հեռացել է Խոշաբ ամրոցը և պատրաստ է ռուսների կողմն անցնելու, նրանց ծառայելու, եթե նրանք խոստանան իրեն հանձնել վանի փաշայությունը²։

Վանում գտնվող թշնամական ուժերի, ժողովրդի տրամադրության և հայերի նկատմամբ կատարած գաղանկությունների մասին են պատմում վանից փախած քահանաներ Տեր-Ղազարը և Տեր-Հակոբը, որոնց մասին Բայազետից Բարսեղ Հակոբյանը հայտնում է կաթողիկոսին և խնդրում ապաստան տալ, քանի որ նրանք այլևս իրենց տեղը վերադառնալ չեն կարող³։

Եզիզների պարագլուխ Միրզա աղայի և հայերի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետի հատուկ հանձնարարությամբ Բայազետի ռուսական ջոկատի հրամանատարի մոտ է գալիս նաև ռազմանցի հայ Գրեքոսը։

Միրզա աղան և Հովհաննես վարդապետը հավաստիացնում են ռուսական հրամանատարությանը, որ եթե ռուսները մոտենալու լինեն իրենց սահմաններին, նրանք պատրաստ են ռուսներին օգնելու համար մարտի դաշտ դուրս բերել 3000 հետևակ և 700 հեծյալ զինվորներ³։

Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակները տազնապ են առաջացնում ոչ միայն այդ ռազմաճակատում գործող թուրքական զորքերի, այլև Կ. Պոլսի թուրքական բազմաթիվ պետական ու զինվո-

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկ. դիվան, թղթ. 111, վաճ. 402։

¹ Տե՛ս ЦГИА, Ленинград, ф. 1018, оп. 3, д. 102, л. 2—3։

² Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. դիվան, թղթ. 69, վ. 534։

³ Տե՛ս ЦГИА, Ленинград, ф. 1018, оп. 3, д. 104, л. 1—2։

բական գործիչների շրջանում, միաժամանակ անհանգստություն ու հուզումներ առաջացնում թուրքիայի մայրաքաղաքի ազդարնակչության մեջ: Այդ մասին ուսական հրամանատարությունը հայտնում է 1828 թ. օգոստոսի վերջին Կ. Պոլսից եկած լիվանցի Ստեփանը, որի հայտնած տեղեկությունների ստուգությունը հաստատում է կապիտան Կուրդանովը¹:

Բայազետի ջոկատը ուժեղացնելու նպատակով նոյեմբերի 11-ին Պարսկաստանից լրացուցիչ ուժերով այստեղ է գալիս զեներալ Պանկրատովը, որին հանձնարարվում է Բայազետի զորքերի հրամանատարությունը, իսկ Ճավճավաձեն վերադառնում է Հայկական մարզի զեներալ նահանգապետի իր պարտականությունների կատարմանը: Վրա հասնող ձմռան ցրտերի պատճառով ռազմական գործողությունները դադարում են և դրանով ավարտվում է 1828 թ. կամպանիան:

5. 1829 թ. ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ: ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՏԱՐԱԾ
ՓԱՅԼՈՒՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ: ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՎԱՐՏՈՒՄԸ
ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1828 թ. կամպանիայի ընթացքում թուրքական բանակի կրած պարտությունների հետևանքով թուրքիան անտեսափան ծայրահեղ լարված վիճակի մեջ է ընկնում, քայքայվում են ֆինանսները, սպառվում են պարենային պաշարները, և երկիրը կանգնում է սովի սպառնալիքի առաջ: Կ. Պոլսում տիրող պարենային դժվարությունների, սովի, թանկության և ժողովրդի կրած դժվարությունների մասին Ավետիս Պեքպեյանը հետևյալն է գրում. «Բայց յաւուրս յայսոսիկ սով մեծ եղև, ի Կոստանդնուպոլիս հացի և ձիթոյ և իւղոյ և որք ի կարեւորացն սակի իցեն, զի խափանեցաւ երթեւեկութիւն նաւուց բնոնաւորելուց ցորենով և ալեբր: Վասնորոյ և օր ըստ օրէ պակասեցաւ և սպառեցաւ հանապաղօրեայ ցորենան և գարի և ալիւր, որք տուեալք լինէին յարբոնուստ ի փոստանս հացագործաց: Եւ քսանամեայ փոեալ կորեակ եղել նիւթ հացի և այն մոխրախառն՝ հողանման և սեաւ, զոր աղբատք՝ որ լոկ ուտէին, զմահ տարածամ համբարէին:

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, д. 11, л. 66:

Եվ այն ևս դառն էր և թանկագին և դժվարագիւտ, մինչ զի հարիւրավոր անձինք կանգնէին յարածամ առաջի փռանց յամենայն ազգաց խառն ի միասին... Եւ որպէս հացն, նույնպէս և ամենայն պիտոյք, իւղ և միս, ձեթ և պանիր, ունդ և օճառ, եղեն ծանրագին, և սով և թանկութիւն պաշարեաց զբնակիչս Կոստանդնուպոլսոյ»¹: Ստեղծված դրությունից դուրս գալու միակ ելքը թուրքական կառավարությունը տեսնում էր առաջիկա վերսկսվող ռազմական գործողությունների ընթացքում թուրքական զորքերի հաղթանակի մեջ: Հաշվի առնելով 1828 թ. կամպանիայի ծանր դասերը և վիթխարի կորուստները, կառավարությունը որոշում է դիմել արտակարգ միջոցների, ամենից առաջ՝ փրկելու դրությունը Փորը Ասիայի ռազմաբեմում:

Սուլթանը դժգոհ լինելով Հալիբ փաշայից, կասկածելով նրա թուլության և ռազմական ընդունակությունների վրա, զրկում է նրան իր կոչումից և արտաքսում երկրի հեռավոր մարզերը: Նույն բախտին է արժանանում նաև Քյոսա-Մահմեդ փաշան: Սրանց տեղերը զբաղում են Հաջի-Սալեհ փաշան և Հալի փաշան, որոնց հանձնարարվում է վճռական գործողությունների միջոցով ոչ միայն կասեցնել ռուսների հետագա առաջխաղացումը, այլ և հակահարձակման անցնելով, հետ վերցնել ռուսների կողմից մինչև այդ զբաղված քաղաքները²:

Այդ նպատակին հասնելու համար թուրքական կառավարությունը վերը հիշած փաշաներին տալիս է արտակարգ լիազորություններ, նրանց տրամադրության տակ զնելով 2 միլիոն ուրլի զոմար՝ արտակարգ ծախսերի համար: 1828—1829 թթ. ձմռան ընթացքում երկրի տարբեր մարզերից՝ Սեբաստիայից, Եվդոկիայից, Կեսարիայից, Հալեպից, Նզիպտոսից և այլ տեղերից կատարվում է մեծ զորահավաք. հռանդուն աշխատանք է տարվում զորքերի կոմպլեկտավորման և ուսուցման բնագավառում: Վիթխարի քանա-

¹ Ա. Պ եր պ ե բ յ ա ն, Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, 49 201:

² Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, д. 448, лл. 65—66:

կությամբ զենք, զինամթերք ու սննդի պաշարներ է կենտրոնացվում էրզրումում, Հասան-Կալայում և այլուր: Ծրագրվում է առաջիկա կամպանիայի ընթացքում ռուսների դեմ դուրս բերել շուրջ 200 000-ի հասնող բանակ՝ 136 թնդանութով¹:

Թուրքական հրամանատարությունը որոշում է առաջին հարվածը Ախլցխային հասցնել, որի փոքրաթիվ կայազորը բաղկացած էր Շիրվանյան գնդի երկու գումարտակից, խեսոնյան գնդի երեք վաշտից և տեղական հայերից կազմված հեծյալ կամավորների ջոկատից: Ախլցխայի կառավարիչ Իշխան Բեյբուֆովը 1829 թ. փետրվարի սկզբներին լուր է ստանում թուրքական մեծ ուժերի՝ դեպի Ախլցխա շարժվելու մասին, սակայն առանձին կարևորություն չի տալիս և որոշում է սպասել դեպքերի զարգացմանը: 1829 թ. փետրվարի 18-ին մի հայ, շնչակտուր իրեն ամրոցը գցելով, հայտնում է, որ աջարական Ահմեդ բեգը մեծաքանակ զորքով, հրետանիով, իջնելով լեռներից, գրավել է մի շարք հայկական գյուղեր, սրի մատնել ազգաբնակչությանը:

Ամրոցի փոքրաթիվ կայազորը ի վիճակի չլինելով օգնել շրջակա հայ ազգաբնակչությանը, միայն քաղաքի 700 հայ ընտանիքների, գերազանցապես կանանց ու երեխաների, ամրոցում պատսպարելով, որոշում է պաշտպանվել թշնամուց:

Քաղաքի մնացած հայերը զենք ստանալով, տեղավորվում են քաղաքի արվարձաններում:

Փետրվարի 20-ին 20 հազարի չափ թուրք և աջարացի զինվորներ տարբեր կողմերից ներխուժում են քաղաքի արվարձանները: Տեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը անմիջապես անցնում է թշնամու կողմը:

Թուրքերի կողմից ամրոցը զրոհով վերցնելու փորձերը ձախողվում են, հանգիստվելով կայազորի վճռական հակահարվածին: Արյունալի մարտեր են տեղի ունենում քաղաքի ներսում: Փոքրաթիվ հայերը տեղավորվելով քարվանսարայում, կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս թշնամուն, սակայն

թուրքերի գերազանց ուժերին հաջողվում է ճնշել հայերի դիմադրությունը, ներխուժել քարվանսարա և սրի մատնել բոլոր հայերին, որոնք այդ անհավասար մարտում ընկնում են հերոսի մահով:

Սկսվում են հայերի տների կողոպուտը, ամրոցից դուրս մնացած կանանց ու աղջիկների բռնաբարումներն ու սրահատումները: Թուրքերը ինչպես արյունոտ զազաններ, այնքան էին տարված իրենց եղեռնական գործունեությամբ, որ երբեմն չէին խնայում նաև իրենց հավատակիցներին, գրում է ականատեսը¹:

Ցավալին այն էր, որ այս բոլորը կատարվում էր ամբողջում փակված կայազորի զինվորների աչքի առաջ, որոնք ոչնչով օգնել չէին կարող այդ թշվառներին:

Զուրկ լինելով դրսի աշխարհի հետ կապ պաշտպանելու հնարավորությունից, հաղթահարելով անասելի դժվարությունները, ամրոցի փոքրաթիվ կայազորը հերոսական մարտեր է մղում թշնամու գերազանց ուժերի դեմ, հետ մղելով նրանց բազմաթիվ ու կատաղի գրոհները:

Ամրոցի հերոս պաշտպանները որոշում են մեռնել, բայց թշնամուն կենդանի չհանձնվել:

Այսպես շարունակվում է 12 օր, մինչև մարտի 4-ի լուսաբացը, երբ վրաստանից, պաշարված կայազորին օգնության շտապող ռուսական ջոկատը մոտենում է Ախլցխային և հարկադրում թուրքերին՝ խուճապահար փախուստի դիմել, որոնք ավերում և գետնին են հավասարեցնում իրենց ձանապարհին ընկած հայկական բոլոր գյուղերը:

Մարտի 4-ի օրվա երկրորդ կեսին քաղաքը արգեն մաքրված էր թշնամու ուժերից: Մի սոսկալի տեսարան էր ներկայացնում ամբողջապես ավերված ու մոխրակույտի վերածված քաղաքը, գրում է նույն ականատեսը, կենդանության նշույլ անգամ չէր նկատվում²:

Մահմեդական ազգաբնակչությունը յուրայինների հետ փախել էր, իսկ հայերը, առանց բացառության, կամ սրի էին մատնվել, կամ բռնի կերպով գերության բռնվել: Ամրոցում

¹ Տե՛ս История военных действий, ч. II, стр. 1—3:

¹ Տե՛ս История военных действий, ч. II, стр. 22:

² Տե՛ս նույն տեղը:

սպասարան գտած 700 հայ ընտանիքներ, որոնք ներկայացնում էին նախկին բազմամարդ քաղաքի ազգաբնակչության խզճուկ մնացորդները, աննկարագրելի ծանր վիճակում էին գտնվում: Նրանցից 400-ը մահացան սովից և խուլերալից: Բեյբութովի փոխարեն Ախլցխայի կառավարիչ նշանակված Օստեն-Սակենը Պասկելիչին ուղարկած իր № 383 գրությամբ հիշյալ հայերի մասին հետևյալն է հայտնում. «Ախլցխայի բնակիչների, որոնցից միայն 300 ընտանիք էր մնացել, մեծագույն մասին ես խզճալի վիճակի մեջ տեսա, որոնք ստիպված էին կերակրվել բուսերով կամ այն փշրանքներով, որ զինվորները կարեկցաբար նրանց էին գցում ամրոցի պարիսպներից»¹: Այդ արշավանքի գործողությունների մասնակից Պյոտր Բեստուժևը Ախլցխայից իր մորը ուղարկած նամակում հետևյալն է գրում. «Վառոգի ծխով ծխահարված, հրգեհի հրացուլքով լուսավորված ես գրում եմ Ձեզ... 12 օր մենք փակված մնացինք: Ամեն գիշեր թուրքերը պատրաստվում էին դռհի և ամեն անգամ կայազորի անխոնջ գործունեությունը նրանց վախ էր ներշնչում: Վերջապես 3-ի լույս 4-ի գիշերը, հավանաբար լսելով օգնական զորքերի մոտենալու մասին, հագեցած ավազակները փախան: Երկու վերստ մենք հետապնդեցինք նրանց, խեցինք չորս թնդանոթ, երկու դռշակ... մոտ 70 գերի և այժմ ազատ ենք»²: Այդ եղեռնական օրերին, գտնվելով կրակի բոցերի մեջ, հայերը ժամանակ են գտնում մշտական կապ պաշտպանելու կայազորի հետ և նրան հաղորդում թշնամու դիտավորությունների մասին: Մերձակա շրջաններում ծվարած թշնամու ուժերը հայտնաբերելու և լիկվիդացնելու գործում հայերը մեծ օգնություն են ցույց տալիս ռուսական հրամանատարությունը: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի է, Ախլցխայի հայերից՝ Ազնաուրյանի սխրագործությունը: Նրան հաջողվում է միայնակ մտնել Օմար աղա անունով թուրք բեգերից մեկի Անգորի կոչված ամրոցը, բեգի մարդկանց ներկայությամբ սպանել նրան և դիակը հանձնել

Բեյբութովին: Օմար աղան, որ հայտնի էր հայերի նկատմամբ կատարած իր ոճրագործություններով, խուսափում էր ռուսական հրամանատարությունը անձնատուր լինել:

* *

1829 թ. ձմռան լարված օրերին, երբ Ախլցխան շրջապատված էր թշնամու կողմից, էրզրումում խոշոր ուժեր էին կուտակվում, հարձակում էր սպասվում նաև Գուրիայում: Այդ նույն ժամանակ ծայր աստիճանի լարված վիճակ է տեսնվում ռուս-պարսկական հարաբերություններում:

Այդ օրերին էր, որ Թեհրանում զադանաբար սպանվեց Գրիբոեդովը:

Հուլիսի մեկը, լուրեր էին տարածվում, որ հակառակորդի մեծ քանակությամբ ուժեր պատրաստվում են հարձակվել Երևանի վրա, որին պետք է մասնակցի հայերի համար սարսափելի Հյուսեին խանը: Վրաստանում լուրեր են տարածվում Թբիլիսիի վրա զահաժառանգ Ալեքսանդրի հարձակման մասին և այլն:

Անգլիան ամեն կերպ աշխատում է Պարսկաստանին նոր պատերազմի մեջ քաշել Ռուսաստանի դեմ և Տրապիզոնից զենք ու զինամթերք է տեղափոխում Պարսկաստան³:

Թուրքիան ձգտում է Պարսկաստանի հետ դաշինք կնքել ընդդեմ Ռուսաստանի: Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի դրությունը չափազանց ծանրանում է: Կրացուցիչ ուժեր ստանալու հույս չունենալով, Պասկելիչը դարձյալ դիմում է տեղական ազգաբնակչությանը:

Հեծյալ զորամասերը ուժեղացնելու նպատակով 1828 թ. փետրվարին Պասկելիչը հատուկ կարգադրություն է անում անդրկովկասյան պրովինցիաներում տեղական ազգաբնակչությունից կազմակերպել չորս հեծյալ գունդ, յուրաքանչյուրը 500 մարդուց բաղկացած:

Առաջին գունդը կազմակերպվում է Ղարաբաղի ազգաբնակչությունից, երկրորդը՝ Շիրվանի և Շաքիի, երրորդը՝

¹ Акты, т. VII, стр. 819.

² Воспоминания Бестужевых, стр. 486—487 (т. 2. 88—89):

³ См. ЦГИА Гр. ССР, ф. 1037, л. 443, лл. 72—74.

Բորչալուի, Ղազարի և Շամշադինի, շորբորդը՝ Երևանի շրջանի ազգաբնակչությունից:

Գնդերի հրամանատարներ են նշանակվում ռուս սպաներ Ուսեղովը, Կուշլինսկովը, Մեշերյակովը և էսսենը¹: Բացի դրանից, որոշվում է կազմակերպել հայ-վրացական 10 հետևակային միլիցիայի դրուժինաներ, ուժեղացվում են Երևանի և Նախիջևանի հայկական գումարտակները: Նախիջևանի շրջանում կազմակերպվում է միլիցիայի նոր հեծյալ դրուժինա: Հրաման է տրվում գեներալ-մայոր Ռեուտին Կարսում կազմակերպել 1500 հոգուց բաղկացած հատուկ զորամաս, կրկնապատկել Բայազետի զինված հայերի քանակը, նրանց տրամադրել 1400 հրացան²: Պասկևիչի կողմից միլիցիայի նոր զորամասեր կազմակերպելու ուղղությամբ ջերմ արձագանք է գտնում արևմտահայերի շրջանում, որոնք սիրով մտնում են միլիցիայի հարյուրյակներում, հրաժարվելով անգամ որևէ նյութական օգնությունից:

Այսպես, օրինակ, Բայազետի հայերից Մելիք-Մարտիրոսը առաջարկում է, առանց որևէ նյութական օգնության, իր սեփական միջոցներով կազմակերպել 500 հոգուց բաղկացած միլիցիայի ջոկատ, ռուսական հրամանատարությունից խնդրելով զենք տրամադրել: Պահանջված զենքը տրվում է, հայկական գունդը կազմակերպվում է, որի հրամանատար է նշանակվում Մելիք-Մարտիրոսը: Հայկական կամավոր զորամասեր են կազմակերպվում համարյա բոլոր սահմանային շրջաններում, որով մասամբ թեթևանում է ռուսական բանակի համար ստեղծված ծանր դրությունը: Ռուսական հրամանատարությունը, տեսնելով թուրքերի լուրջ նախապատրաստությունները, որոշում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել՝ նախաձեռնությունը իր ձեռքը վերցնելու և հակառակորդին արժանի հակահարված տալու համար:

* *

1829 թվի հունիսի 1-ին գալով Կարս, Պասկևիչը տեղական հայերի միջոցով իմանում է թուրքական զորքերի տեղե-

րի և դասավորման մասին ու որոշում է վճռական ճակատամարտ տալ թուրքական զինավոր ուժերին, որոնք տեղավորված էին Մելիգյուզի և Հասան-Կալայի շրջաններում:

Հունիսի սկզբներին տեղի են ունենում մասնավոր բախումներ, որոնք վերջանում են ռուսների հաղթանակով: Այսպես՝ Օսման փաշայի ջոկատը պարտություն է կրում ռուսական զորքերի առաջնային ուժերի կողմից: Այս կովին մասնակցել է ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը: Այդ մասին ականատեսներից մեկը գրում է. «1829 թ. հունիսի 14-ի օպերացիան նշանավոր է նրանով, որ նրան մասնակցում էր մեր հռչակավոր բանաստեղծ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը: Երբ դժվարին երթից հետո մեր զորքերը կանգ առան Ինջա-սուլի հովտում, հակառակորդը անսպասելի գրոհեց մեր առատերի ձայնը, նա (Պուշկինը—Ա. Ս.) չկարողացավ զսպել իր ոգեբորությունը: Բանաստեղծական պոռթկումով անմիջապես դուրս թռավ վրանից, ձի նստեց, նետվեց առաջավոր դիրքերը: Գնե՛րալ Ռանսկին նրա հետևից ուղարկեց փորձված մայոր Սեմիչևին, որին հաղիվ հաջողվեց հասնել նրան և դուրս բերել կազակների շրթայից այն պահին, երբ Պուշկինը նորակոշ զինվորին հատուկ արիությանը ոգեշնչված, վերցնելով սպանված կազակներից մեկի նիզակը, նետվում էր հակառակորդի հեծյալների դեմ»¹:

Գլխավոր ճակատամարտը, որը վերջացավ ռուսական զորքերի հաղթանակով, տեղի ունեցավ հունիսի 19—20-ին:

Հունիսի 19-ի ճակատամարտում ծանր պարտություն է կրում էրզրումի սերասքերը, որը 30 000-անոց զորքով շտապում էր միանալու Հակկի փաշային: Սերասքերի զորքերի ջախջախված ու բարոյալքված մնացորդները հետ են շարժվում Սողանլուղից այն կողմը և դրանով պայմաններ են ստեղծվում թուրքական բանակի վերջնական ջախջախման համար: Ա. Ս. Պուշկինը, որը, ինչպես ասացինք, այդ ժամանակ գտնվում էր Պասկևիչի բանակում, լավ է այդ ճակա-

¹ 84-е ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, л. 805, к. 29.

² 84-е История военных действий, ч. II, стр. 48.

¹ История военных действий в Азиатской Турции в 1828—1929 гг., т. II, Варшава, 1843, стр. 303.

տամարտի նկարագրերը: «Հունիսի 19-ին, — գրում է Պուլշի-նը, — երեկոյան ես իմացա, որ այդ ճակատամարտում ջարդ էր կրել էրզրումի սերասքերը, որը 30 000 զորքով գնում էր միանալու Հակկի փաշային: Սերասքերը փախել էր դեպի էրզրում, նրա զորքը, որը հետ էր մղված Սողանլուղի մյուս կողմը, ցրվել էր, հրետանին վերցված էր և Հակկի փաշան մե-նակ էր մնացել մեր ձեռին: Կոմս Պասկևիչը նրան ժամա-նակ չտվեց կարգադրելու»¹:

Ռուսական բանակի փառավոր հաղթանակներից մեկը պետք է համարել Միլիգյուղի ճակատամարտը, որը տեղի է ունենում 1829 թ. հունիսի 20-ին և որի ընթացքում զխոլիին չախջախվում է թուրքական բանակը: Ռուսները գրավում են 31 թնդանոթ, 19 դրոշակ և 1300 զերի, որոնց մեջ էր թուր-քական բանակի հրամանատար Հակկի փաշան:

1829 թ. հունիսի 20-ի ճակատամարտի մասին Պասկե-վիչը զնդապետ Կանդիբիին հետևյալն է գրում. «Հունիսի 20-ի առավոտյան մեր զորքերը անցնելով 15 վերստ, հաղ-թահարելով Սողանլուղի լեռնային ճանապարհի դժվարու-թյունները, զրոհեցին Հակկի փաշայի ճամբարը թիկունքից, կարելով նրան էրզրումի հետ կապող հաղորդակցության բո-լոր ճանապարհները:

Շեշտակի հարվածով դուրս մղելով հակառակորդին իր գրաված դիրքերից, նրան փախուստի մատնեցին:

Մեր զորքերը փաշային հստան միայն 30 վերստի վրա, վերջին հարվածը հասցնելով ու ցրելով նրա զորքերի բարո-յալքված մնացորդներին, իսկ իրեն՝ զերի վերցրին:

Սերասքերի 30 հազարանոց և Հակկի փաշայի 20 հազա-րանոց բանակները չախջախված են, գրավված է հակառա-կորդի ողջ հրետանին՝ 31 թնդանոթներով, և ռազմամթերքի պահեստները: Վերցված է 1300 զերի և 19 դրոշակ: Մեր կող-մից կորուստները շատ աննշան են»²:

Դեպքերի ականատեսներից մեկը պատկերավոր կերպով

¹ Ա. Ս. Պուլշին, ճանապարհորդությունն դեպի էրզրում, էջ 36—37:

² ЦГИА Гр. ССР, ф. 1037, оп. 1, д. 1256, л. 3.

նկարագրում է, թե ինչպես զերի Հակկի փաշային ներկայաց-նում են զեներալ Պասկևիչին և թե ինչպես փաշան արևելյան սովորության համաձայն ծունկի գալով, իր սուրը հանձնում է Պասկևիչին, ասելով. «Մի քանի րոպե առաջ ես 20 000-անոց բանակի հրամանատար էի, իսկ այժմ, որպես նախա-տինք ինձ համար, զերի եմ Ձեր ձեռքին»: Այնուհետև փաշան անդրադառնալով այն սլաքազաներին, որոնց հետևանքով կործանվեց իր բանակը և իր փառքը, ասում է. «...Դուք կտրել էիք համարյա մեր բոլոր ուղիները, ինձ համար մնում էր միայն ազատ նահանջել Կարսի ուղղությամբ, որտեղ նույնպես ընկնելու էի երկու կրակի տակ: Սերասքերը խա-բեց. նա խոստացել էր երկու օր առաջ ինձ միանալ: Ասիա-կան պատերազմի ելքը ինձ քաջ հայտնի է և ուրիշ Հակկի փաշա այլևս չի գտնվելու»: Անցնելով ճակատամարտի հա-ջողությունների բնոհասնուր գնահատականին, ականատեսը գրում է. «Շատ չեն գտնվի այսպիսի լրիվ կատարյալ հաղթանակի օրինակներ, որպիսին ռուսական զորքերը ձեռք բերեցին երկու օրվա ընթացքում՝ հունիսի 19-ին և 20-ին: Այդ հաղթանակները ավելի նշանակալից են նրանով, որ ձեռք են բերված շատ քիչ արշան զնով: Մեր կորուստը սպանված-ներով, վիրավորներով 100 մարդուց ավելի չէր, այնինչ կոր-պուսը 25 ժամում անցնելով մոտ 60 վերստ, պարտության մատնեց Ասիական Թուրքիայի բանակը... գրավեց երկու ճամբար... հակառակորդի ամբողջ հրետանին, 19 դրոշակ, մոտ 3000 վրան՝ պարենի և զենքի շատ պաշարների հետ միասին:

Չախջախված թշնամին անկասուն կերպով փախուստի դիմեց, տեղում թողնելով մոտ 2000 սպանված:

Նրա հետևակը և հեծելազորը բաժանվելով մանր խմբե-րի, միայն փրկություն էր փնտրում:

եվ այս ամբողջը ձեռք էր բերված միայն «շարժման արագությամբ և վճռականությամբ»¹:

Հունիսի 20-ի ճակատամարտում տարած հաղթանակի

¹ История военных действий в Азиатской Турции в 1828—1829 гг., ч. II, стр. 121—122.

հետևանքով ուսական գորքերի առաջ բացվում է էրզրում տանող ճանապարհը: Ռուսները հետապնդելով փախչող թըշ-նամուն, մտնում են Բասենի շրջանը և ապա շարժվում դեպի Հասան-Կալա:

Այս ճակատամարտերին ակտիվ մասնակցում և իրենց մարտական հատկություններով աչքի են ընկնում նաև հայ հեծելազորայիները:

* * *

Բասենի շրջանի հայ գյուղացիները ցնծությամբ և եկեղեցական թափուրով են դիմավորում ռուսներին, անկեղծ սրբությամբ նրանց նվիրում իրենց պաշարն ու կենդանիների մի մասը: Հունիսի 20-ի ճակատամարտում ջախջախված թուրքական զորքերի մնացորդները դեպի էրզրում են փախչում, ավերելով ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերը:

Թշնամուն կրնկակոխ հետապնդող ուսական զորքերը հունիսի 23-ին հասնում են Քեորփիքեյ (պատմական Վաղարշավան) հայ գյուղը, որտեղ, Պասկելիչի մոտ գալով, մի քանի հայ ավազներ կարևոր տեղեկություններ են հայտնում Հասան-Կալայի մասին: Նրանք հայտնում են, որ սերասքերը Հասան-Կալայից հեռանալով, հրամայել է մոտակա գյուղերից սալեր հավաքելով էրզրում տեղափոխել Հասան-Կալայում եղած զենքի, զինամթերքի ու սննդի պաշարները. միաժամանակ հայտնում են, որ թուրքերը իրենց հետ բռնի կերպով դեպի էրզրում են քշում բազմաթիվ հայ ընտանիքներ: Լսելով այդ մասին, Պասկելիչը, առանց ժամանակ կորցնելու, մի փոքրիկ ջոկատով, նույն զինքը հասնում է Հասան-Կալա և առանց որևէ դիմադրության գրավում այն: Ամբոցի կալազորը արդեն փախել էր, նրան հետևել էր նաև տեղի թուրք ազգաբնակչությունը: Տեղում մնացած 80 հայ ընտանիքներ եկեղեցական թափուրով են դիմավորում ռուսներին: Թուրքերին հետապնդող հեծյալ ջոկատին հաջողվում է գերությունից փրկել և վերադարձնել Հասան-Կալա 50 հայ ընտանիք ու 2000 եղջերավոր անասուններ¹: 1829 թ. սեպտեմբերի

8-ի № 196, 1829 թ. սեպտեմբերի 21-ի № 206 հրամաններով պարգևատրվում են հունիսի 14-ի, 17-ի, 19-ի և 20-ի ճակատամարտերին մասնակցած ու աչքի բնկած հայ սպաներից և միլիցիոներներից 29 հոգի²:

Թուրքական բանակի պարտության լուրը ծանր տպավորություն է գործում էրզրումի ազգաբնակչության վրա, և քաղաքում հուզումներ են սկսվում: Սերասքերը ամեն կերպ աշխատում է պահպանել ժողովրդի ոգին և կեղծ լուրեր է տարածում ռուսների պարտության մասին, սակայն շուտով ճշմարտությունը պարզվում է: Թուրքական բանակի պարտության լուրը էրզրում է հասնում: էրզրում են հասնում Հասան-Կալայից փախած թուրք զինվորները և Պասկելիչի կողմից բաց թողած թուրք զերինները:

Ռուսական հաղթական բանակն արդեն կանգնած էր էրզրումի դռների մոտ: Ահա այդ ժամանակ արդեն սերասքերը անկարող է լինում թաքցնելու իրականությունը և վերականգնելու քաղաքում կարգ ու կանոնը: Գնալով՝ քաղաքում հուզումները մեծ չափերի են հասնում: Պասկելիչը թուրքերեն լեզվով գրած հատուկ թուղթիկներով էրզրում է ուղարկում հունիսի 19-ի ճակատամարտում զերի ընկած և թուրքերի մոտ մեծ ազդեցություն ունեցող Մամիշ աղային, որի միջոցով կապ է հաստատում քաղաքի ազդեցիկ մարդկանց հետ: Նրանք սերասքերից պահանջում են քաղաքը ռուսներին հանձնել առանց մարտերի²: Սերասքերը, մի կողմից, վախենալով քաղաքում ծավալվող հուզումներից, մյուս կողմից, սպասելով օգնության, ժամանակ շահելու նպատակով բանակցություններ է սկսում Պասկելիչի հետ՝ քաղաքը հանձնելու մասին: Ռուսական բանակի տարած փախչուն հաղթանակները և հայերի՝ ռուսներին ցույց տված մշտական օգնությունը ավելի բան ծանրացնում են էրզրումի հայերի վիճակը, որոնց նկատմամբ թուրքական իշխանությունները ատելությամբ ու վրեժխնդրությամբ էին լցված և առիթ էին որոնում մասսայա-

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, д. 1256, л. 4:

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, оп. 9, д. 50, лл. 168—194:

² Տե՛ս նույն տեղը, ф. 1087, оп. 1, д. 1256, л. 5:

կան ջարդեր կազմակերպելու համար: Նրանք որոշում են ամենից առաջ մեջտեղից վերացնել նրանց առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, որը անսահման հեղինակություն ու ազդեցություն ուներ տեղական հայերի շրջանում և մինչ այդ սիստեմատիկ կապ էր պաշտպանում ռուսական հրամանատարությունից հետ, հայտնելով կարևոր տեղեկություններ: Իրենց նենդ դիտավորությունը կենսագործելու նպատակով թուրքական իշխանությունները հայերին մեղադրում էին դավադրություն նախապատրաստելու մեջ, որի համար էլ արքեպիսկոպոսին խոշտանգումների են ենթարկում, մահվան վճիռ կայացնում և ապա այդ վճիռը փոխարինում ռազմական կառուցումների վրա ծանր աշխատանքով, որին պետք է մասնակցեին բոլոր հայերը: Մի քանի ամիս շարունակ, առավոտից մինչև ուշ երեկո հայերը տանջվից աշխատանք են կատարում: Երբ աշխատանքներն ավարտվել էին, Հալիբ փաշան դիմելով Կարապետ արքեպիսկոպոսին, հայտարարում է. «Թող հիմա այստեղ դան ռուսները, կտեսնենք ինչ դրուժյան մեջ կդրվեն»¹. «Ներեցեք փաշա,— պատասխանում է Կարապետը,— եթե ռուսներին հաջողվի հասնել մինչև դիրքերը, գժվար չի լինի նրանց համար թուշել նրանց վրայով»¹: Այս պատասխանի համար Կարապետ արքեպիսկոպոսը նորից կասկածի տակ է առնվում և խիստ հսկողության ենթարկվում: Դրանից հետո թուրք իշխանությունների ձեռքն է ընկնում Կարապետի հասցեով կաթողիկոսի ուղարկած գրությունը, որով նա կոչ էր անում ոտքի հանել հայերին՝ ռուսական բանակին օգնելու: Այս բոլորի հետևանքով էրզրումի հայերի համար սկսվում են տանջալից օրեր. կողոպուտը, սպանություններն ու առևանգումները սովորական երևույթ են դառնում. նրանք փակվելով իրենց տներում, օրերով գլուխները դուրս չեն հանում: Կարապետ արքեպիսկոպոսը նույնպես թուրքերի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար հարկադրված էր թաքնվել մի հայի խոնավ նկուղում, որտեղից մի բեռնակիր հայի միջոցով մանրամասն տեղեկություններ է ուղարկում Պասկելիին, հայտնելով քաղաքում տիրող դրու-

թյան, թուրքական ուժերի և սերասքերի երկդիմի վարքագծի մասին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը միաժամանակ հայտնում է, թե ռուսները ինչ ուղղությամբ պետք է հարձակում սկսեն քաղաքի վրա: Սակայն բանը ռազմական գործողությունների չի հասնում: Շուտով Պասկելիի մոտ է գալիս քաղաքի ազդեցիկ մարդկանցից կազմված պատգամավորություն, քաղաքի ամրոցի բանալիները հանձնելու և կապիտուլյացիայի պայմանները հաստատել տալու համար: Պասկելիը հաստատում է բոլոր պայմանները, բացառությամբ սերասքերին և փաշաներին ազատ արձակելու կետից: Հենց այդ ժամանակ էլ ռուսներին դիմավորելու է գալիս նշանավոր Կարապետ արքեպիսկոպոսը, որը անգնահատելի ծառայություններ էր մատուցել ռուսական բանակին:

Նա բարձրանալով Թուփ-Դաղը, օրհնում է ռուսական փառապանծ բանակի մուտքը և մոտենում Պասկելիին, վերջինս ընդառաջ գնալով արքեպիսկոպոսին, խոր հարգանքով համբուրում է խաչը և գրկում նրան: Նույն օրը ժամը 5-ին ռուսական բանակը գրավում է քաղաքը:

Այսպիսով, 1829 թ. հունիսի 27-ին, Պոլտավայի ճակատամարտի փառապանծ տարեդարձի օրը, ռուսական բանակը նշանավորում է մի նոր հաղթանակով՝ գրավելով Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնը՝ էրզրումը: Հուլիսի 3-ին Պասկելիը սերասքերին, բոլոր գերի հանձնված փաշաների հետ միասին, ուղարկում է Թիֆլիս, իսկ 7-ին՝ ի պատիվ ձեռք բերած հաղթանակի, շքեղ զորահանդես է կազմակերպում:

Էրզրումի հայերի ուրախությանը չափ ու սահման չկար. նրանք լսելով էրզրումը ռուսներին հանձնելու լուրը, լավալի պես դուրս նետվեցին իրենց նկուղներից, փողոցները հեղեղվեցին հայերով, և դաշատ բնական էր. ժողովուրդը, որի

¹ Ռուսաց զենքի հաղթանակի դրոժին ցույց տված իր օգնության և բանակին մատուցած ծառայությունների համար Կարապետ արքեպիսկոպոսը պարգևատրվում է Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանով (Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխ., Թղթ. 163, գ. վ. 1192, 1883, ղեկաձեռքերի 18):

¹ ПОЛТО, т. IV, вып. 4, стр. 485.

կյանքը, իրավունքը, ընտանեկան պատիվը դարեր շարունակ ոտնահարել էին, չէր կարող զսպել իր զգացմունքները։ Ռուս զինվորներին ամենուրեք դիմալորում են հայերը ու քախտվյալն արցունքը աչքերին և մասնակցում ընդհանուր տոնախմբությանը։ Հնչում են քաղաքի հայկական եկեղեցիների զանգերը, է՛լ ավելի հանդիսավոր դարձնելով համաժողովրդական տոնակատարությունը։ Նույն օրը ուսական հրամանատարությունը ճաշկերույթ է կազմակերպում, որին մասնակցում են ուսուցիչները, սպաներ, հայ հոգևորականությունը։ Այգառել էր նաև Ա. Ս. Պուշկինը, որը հետևյալ կերպ է նկարագրել ուսական զորքերի մուտքը Էրզրում։ «...Մեր զորագնդերը գնացին դեպի Էրզրում և հունիսի 27-ին, Պոլտավայի ճակատամարտի տարեդարձի օրը, երեկոյան ժամը 6-ին ուսական դրոշմը ծածանվում էր Էրզրումի միջնաբերդի վրա։ Ռաեսկին գնաց քաղաք, ես էլ գնացի նրա հետ։ Մենք մտանք քաղաք, որը զարմանալի տեսարան էր ներկայացնում։ Թուրքերը իրենց տափակ կառույցներից մուսլլ նայում էին մեզ վրա։ Հայերն աղմկելով վիստում էին նեղ փողոցներում։ Նրանց տղաները վազում էին մեր ձիերի առաջից, խաշակներելով և կրկնելով՝ քրիստիան—քրիստիան... Մենք մոտեցանք բերդին, ուր մուտք էր գործում մեր հրետանին։ Մեծ դարմանքով ես աչտոեղ հանդիպեցի իմ Արտեմին, որն արդեն շրջագայում էր քաղաքում, չնայած խիստ հրամանին, որ ոչ ոք ճամբարից չբացակայի առանց հատուկ թույլատվության»¹։

Այն պահին, երբ Կովկասյան բանակի գլխավոր ուժերը Էրզրումում տոնում էին իրենց փառավոր հաղթանակը, Բայազետից լուր է ստացվում թշնամու հարձակման և կայազորի հերոսական դիմադրության մասին։ Թշնամու զորքերի հարձակման նախապատրաստությունների մասին եղած լուրերը Բայազետում լսում են դեռ ապրիլի սկզբներին, իսկ մայիսի կեսերից գնալով այդ լուրերը ավելի ու ավելի համառ են դառնում։

¹ Ա. Ս. Պուշկին, Ճանապարհորդություն դեպի Էրզրում, Հայպետհրատ, 1937, էջ 48—50։

Հունիսի 8-ին, դեռ լույսը չբացված, Թուրքական մի մեծ բանակ 12 թնդանոթներով հարձակում է գործում Թուրկալայի հայկական թաղամասի վրա, ավերում, քարուքանդանում, բնակիչների մի մասին սրի մատնում, 70 հոգի գերի տանում։ Տեղական փոքրաթիվ կայազորը ոչնչով օգնել չի կարողանում թշնամու զոհը դարձած դժբախտ հայերին։ Հունիսի 20-ին հակառակորդի 10 000-ից ավելի զինվորներ հարձակվում են Բայազետի վրա։ Բայազետի 1500 հոգուց բաղկացած կայազորի զինվորները, նրանց հետ միասին հայկական զնդի զինվորները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս թշնամու գերազանց ուժերին։

Արյունալի մարտեր են տեղի ունենում քաղաքի փողոցներում, որի ընթացքում ուսուցիչների հետ կողք-կողքի հերոսաբար կռվում և ընկնում են հայ մարտիկները¹։

«Հայերը,— գրում է գեներալ Պոպովը,— կռվում և մեռնում էին հերոսի մահով, նրանց պետերը գտնվում էին կրակի առաջին գծում և բոլորն էլ համարյա մի քանի տեղից վիրավորված էին»²։

Չնայած ուսուցիչների և հայ մարտիկների քաջարի դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ հարկադրված են լինում նահանջել դեպի ամրոցը, մինչև վերջ պաշտպանվելու վճռականությամբ լի։ Թուրքերը և քրդերը ներխուժելով քաղաք, սկսում են իրենց եղեռնական գործը տեղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ։

Ահանառեսի վկայությամբ, ամբողջ գիշերը նրանք քաղաքի Թուրքական թաղամասում տոնում էին իրենց հաղթանակը, լսվում էին նվագի, երգի, աղմկալի խրախճանքի ձայներ, սակայն միաժամանակ լսվում էին կանանց ու երեխաների աղիողորմ ձիչեր ու հառաչանքներ։ Տեղական թուրքերը, միացած թուրք ու քուրդ բաշիբոզուկների հետ, անխնա կոդեպտում ու մորթում էին անպաշտպան հայերին, այդ արյունոտ տոնին վեհություն տալու համար։ Հայկական

¹ ՏՊՍ ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, оп. 1, д. 1256, л. 6։

² Потто, Кавказская война, вып. 3, Тифлис, 1888, стр. 308.

գնդի զինվորները չէին կարող անտարբեր դիտել այն ազի-
ոզորն տեսարանը, որ կատարվում էր իրենց կանանց և
երեխաների հետ, ուստի լուսաբացին նրանք թույլատվություն
են ստանում ամբողջից դուրս գալու և հարձակման անցնելու
համար:

«Հայկական գնդի ամեն մի զինվոր առյուծ էր դարձել»
հիշելով նախորդ գիշերվա ընթացքում իրենց ընտանիքների
հետ կատարված զազանությունները, — գրում է ականատե-
սը, — նրանք անխնա վրեժ էին լուծում իրենց անպատվված,
սրախողխող արված կանանց ու երեխաների համար: 1000-ից
ավելի դիակներ վկայում էին տեղի ունեցած արյունահեղու-
թյան մասին»¹:

Թգտվելով այդ ոգևորությունից, Պոպովը հրամայում է
ամբողջից հրետանային կրակը կենտրոնացնել թուրքական
թաղամասի վրա, որտեղից գրոհում էին թշնամու գլխավոր
ուժերը: Թուրքերը սկսում են աստիճանաբար նահանջել.
կանգ առնելով մոտակա լեռներում, նրանք պատրաստվում
են նոր հարձակման անցնել: Բայազետի զրովթյունը զեռ մնում
էր սպառնալից վիճակում: Թուրքերը մշտական տագնապի մեջ
էին պահում ազգաբնակչությանը: Բայազետի կայազորի
զինվորները զեռ հարկազրկված էին մի քանի անքուն գիշեր-
ներ անցկացնելու, երբ հանկարծ հուլիսի 3-ին լուր ստացան
թուրքերի փախուստի մասին: Թուրքերի այդ անսպասելի
փախուստի պատճառը թուրքական բանակի գլխավոր ուժերի
ջախջախումն էր Սողանլուղի լեռներում և Հասան-Կալայի
գրավումը, որը փրկում էր բանակի ձախ թևը ծանր կացու-
թյունից:

Թուրքական զորքերը իրենց փախուստի ճանապարհին
ավերում են բոլոր հայկական գյուղերը: Ժամանակի ականա-
տեններից մեկը այդ մասին պատմում է. «Այնուհետև հա-
ռաջացան գունդ-գունդ ավազակային խմբերը, որք որպես
մորեխ ցրվելով հայ գյուղորեցից մեջն ու նոցա սահմանները.
Բազրևանդա, Կարնո, Տարոնա, Սալնաձորո, Վասպուրական-
նի և ի մասնավորապես տեղիս ինչ պարսկահայոց գրկեցին

համենայն ընչից ստացվածոց, առևանգեցին զգեղատեսիլ
հարսուս և աղջկուս, զոմանս գերի վարեցին հանդարձ
օտարության, անմեղ սպանելոց արյունով ներկեցին նոցա
հարդածածով խրճիթներն. ու ծաղկավեր դաշտերն...»²:
Բայազետի պաշտպանության համար մղած մարտերի ըն-
թացքում ռուսները կորցնում են սպանված 4 և վիրավոր 10
սպա, շարքայիններից՝ սպանված 73, վիրավոր 290, անհետ
կորած 10 հոգի: Հակառակորդը մարտի դաշտում թողնում է
400 դիակ, իսկ ամբողջ կորուստը 2000-ի է հասնում³:
Բայազետի պաշտպանության հերոսական մարտերին ակտիվ
մասնակցության համար հրամանատարությունը հայերից
պարգևատրում է Մելիք-Մարտիրոսին, Մկրտիչ Աթոռունուն,
Անտոն Աղաջանովին, որոնց միաժամանակ տրվում է պրա-
պորշչիկի աստիճան, իսկ 1000 շարքային միլիցիոներներից
16 հոգի ստանում են ունտեր սպայի աստիճան³:

Բայազետի կայազորի պետ գեներալ Պոպովը Պասկևի-
չին ուղարկած իր ղեկուցագրում առանձնապես նշում է հա-
յերի անձնագրությունը և նրանց նվիրվածությունը ռուսներին
նկատմամբ:

Հակառակ դրան, Պասկևիչը թերահավատորեն է խոսում
հայերի մասին հուլիսի 14-ին Նիկոլայ I-ին ուղարկած իր ղե-
կուցագրում. նկարագրելով Բայազետի դեպքերը, ոչ մի խոսք
չի ասում հայ մարտիկների անձնագրության, նրանց ան-
սահման քաջության և փոքրաթիվ կայազորին նրանց ցույց
տված անզնահատիկի օգնության մասին: Պասկևիչը Պոպո-
վին գրում է. «Բայազետի բոլոր թուրքերին, որոնք դավաճա-
նել են, ձեռքալալել. քրդերի ավագներին ձեռք չտալ, որպես-
զի նրանց մեր դեմ չդիմենք: Հայերին միք հավատա—նրանց
նվիրվածությունը կարող է վախի նշան լինել»⁴:

Գեներալ Պոպովը՝ Պասկևիչի կողմից որոշ անվստա-
հություն նկատելով հայերի նկատմամբ և չբաժանելով նրա
կարծիքը այդ հարցում, հաջորդ գրությամբ նորից խոսում է

¹ «Արարատ», 1889 թ., № 1—12, էջ 371—372.

² СЕ'а ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, оп. 1, д. 1256, л. 6:

³ СЕ'а նույն տեղը, ф. 548, оп. 9, д. 50, лл. 229—230:

⁴ Акты, т. VII, стр. 806—807.

¹ История военных действий, ч. II, стр. 179.

հայերի անձնագոհության և նվիրվածության մասին. «Հայերը,—գրում է նա,—ամենավտանգավոր օրերին այնքան անձնագոհություն և նվիրվածություն են ցուցաբերել մեր նկատմամբ, որ ես պարտք եմ համարում միջնորդել նրանց համար ձերդ գերազանցության առաջ, հայերը արժանի են, որ դուք լավ կարծիք ունենաք նրանց մասին»¹:

Ռուսական քաջարի զինվորների և նրանց հետ միասին նրանց շարքերում կռվող հազարից ավելի հայ կամավորների հոգմից Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը կովկասյան բանակի մարտական տարեգրության փառավոր էջերից մեկն է կազմում:

Երգրումը գրավելուց հետո ռուսական հրամանատարությունը որոշում է ռազմական գործողություններ ձեռնարկել Տրապիզոնի ուղղությամբ, որն անհրաժեշտ էր բանակի այ թեև ամրապնդելու համար:

Հուլիսի 4-ին երգրում են գալիս հնուսի հայ պատվիրակները, բերելով իրենց քաղաքի ամրոցի բանալիները, միաժամանակ ժողովրդի անունից խնդրում, որ իրենց վերցնեն ռուսական պետության հովանավորության ու պաշտպանության տակ: Պատկերիչ հնուսը գրավելու համար ուղարկում է մի ջոկատ գնդապետ Լիմանի գլխավորությամբ, որը այն գրավում է առանց մարտերի: Լիմանից երկու օր առաջ երգրումից դուրս է գալիս գեներալ Բուրցովի ջոկատը՝ Բայբուրդը գրավելու համար, որը գտնվում է Երգրումից Տրապիզոն տանող ճանապարհին, երգրումից 117 վերստ հեռավորության վրա: Բայբուրդում գտնվող թուրքական կայազորը լսելով ռուսների հարձակման մասին, թողնում է քաղաքը և ավերելով ու կողոպտելով շրջակա հայկական գյուղերը, ցրվում է տարբեր ուղղություններով: Քաղաքի պատվիրակությունը դիմավորում է ռուսական ջոկատին և հանձնում ամրոցի բանալիները: Այդ նույն ժամանակ Արդուֆինսկի-Նուկայնարազուկի ջոկատը, որի կազմի մեջ մտնում էին հայերից և աղբրեջանցիներից կազմված կամավորական երկու գնդերը կապիտան էսսենի և փոխգնդապետ Կովալենկովի

հրամանատարությամբ, ուղարկվում է Օլթին գրավելու համար, որն առանց մեծ դժվարության կատարում է այդ խընդիրը:

Երգրումը գրավելուց հետո ռուսական բանակի գլխավոր ուժերի դանդաղիկությունը և նրա սպասողական վիճակը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում թուրքական հրամանատարության համար, կարգի բերելու իրենց բզկաթած ու բարոյալքված բանակը:

Այդ օրերին խիստ վտանգավոր դրություն է ստեղծվում Բայբուրդի փոքրաթիվ կայազորի համար: Գյումուշխանեի մոտերքում թուրքական ուժեր են կուտակվում. այստեղ են հավաքվում լեռները փախած թուրքական զորքերի մնացորդները, այստեղ են գալիս նաև թարմ ուժեր: Թուրքական մեծաքանակ զորքերի կուտակումը ոտքի է հանում նաև տեղական մահմեդական ազգաբնակչությանը: Հուլիսի 17-ին թրշնամու հետևակային ուժերը ձգվում են Բայբուրդից դեպի 20 վերստի վրա գտնվող Խարտ գյուղը:

Բայբուրդում թողնելով երկու վաշտ զինվոր, մնացած փոքրաթիվ ուժերը երկու զորասյունի բաժանելով, հուլիսի 19-ին երեկոյան Բուրցովը շարժվում է դեպի Խարտ:

Պլանի համաձայն երկու զորասյունները պետք է միանային լուսաբացին, սակայն ճանապարհին դժվարությունների հանդիպելով, մի զորասյունը, որի հրամանատարն էր մայոր Զասսը, ուշանում է: Բուրցովը որոշում է իր սեփական ուժերով գրոհել թշնամու վրա, սակայն հանդիպելով հակառակորդի գերազանց ուժերի կատաղի դիմադրությանը, որոնց օգնում էին տեղական թուրքերը, անհաջողության է մատնվում:

Չնայած ռուս զինվորները կռվում են շտեմնված քաջությամբ, սկիներով ճանապարհ բաց անելով իրենց համար, սակայն ամբողջ օրը տեղդ արյունալի մարտերից հետո կորցնելով անձնակազմի $\frac{1}{3}$ -ը, ջոկատը իր մնացած մասով հուլիսի 20-ի առավոտյան հազիվ վերադառնում է Բայբուրդ:

Այդ արշավալի ճակատամարտին մասնակցում էր նաև հայկական մի հարյուրյակ, որի մարտիկները գտնվում էին առաջին գիւղերում:

¹ Потто, Кавказская война, вып. 3, стр. 313.

Այդ ճակատամարտում ռուսները կորցնում են 1 գնե-
րալ, 13 սպա, 300-ից ավելի շարքային զինվոր և
դրա կեսի չափ հայ զինվորներ: Այդ արյունալի օրվա ամե-
նամեծ կորուստը գնեքալ Բուրցովի մահն էր, հանձին որի
կովկասյան բանակը կորցնում է ռուս բանակի փառապանծ
տրադիցիաների կրողներից մեկին¹:

1829 թ. հոկտեմբերի 25-ին ուղարկած իր գեկուցագրում
Պասկևիչը գրում է. «...Բուրցովը, կամենալով թշնամուն գրո-
հել երեք կողմից, իր վաշտերին հրամայում է... հարվածել
միաժամանակ, իսկ ինքը հակառակ կողմից տանում է մու-
սուլմանական գունդը:

Թուրքերը ձորից դուրս են հանվում և քշվում դեպի ձա-
խակողմյան սարալանջը, հենց այստեղ էլ գնեքալ-մայոր
Բուրցովը գրոհի թեժ պահին, հետապնդելով թուրքերին,
ատրճանակի գնդակով վիրավորվում է կրծքից (գնդակը
ծակում և դուրս է գալիս կրծքից), որով և դադարեցվում է
գյուղից նահանջած թշնամու հետապնդումը... գնեքալ-մա-
յոր Բուրցովը չղիմանալով վերքին, ամսի 23-ին առավոտյան
ժամը 5-ին վախճանվեց, ցավ պատճառելով մեզ բոլորիս
Հանգուցյալի աճյունը, նրա խնդրանքով, ուղարկվում է Վրաս-
տան»²:

Բայբուրդի մարտական գործողությունների, ռուսական
ջոկատի կրած անհաջողության և Բուրցովի մահվան մասին
գրվում է նաև «Тифлиссские ведомости»-ի 1829 թ. № 32-ում:
Փենեքալ Բուրցովի մահվան մասին մեծ ափսոսանքով է հի-
շում Ա. Ս. Պուշկինը իր «Ճանապարհորդության...» մեջ, որ-
տեղ ասված է. «Հոկտեմբերի 19-ին կոմս Պասկևիչի մոտ գնալով
նրան հրաժեշտ տալու, ես նրան գտա խիստ դառնացած վիճա-
կում: Ստացվել էր վշտալի լուր այն մասին, որ գնեքալ Բուր-
ցովը սպանվել է Բայբուրդի մոտ: Ափսոս եղավ քաջարի Բուր-
ցովը, բայց այդ դեպքը կարող էր կորստաբեր լինել և մեր

ամբողջ փոքրաթիվ զորքի համար, որը խորն էր անցել օտար
երկրի մեջ...»¹:

Բայբուրդի մոտ թուրքերի տարած հաղթանակը ոգևո-
րում և ոտքի է հանում թշնամական տալիերին ռուսների
կողմից զրավված տերիտորիաներում:

Այդ հուզումներին վերջ տալու համար Պասկևիչը խիստ
կերպով պատժում է խարդ գյուղի լաղերին, սակայն ի վերջո
համոզվելով, որ արշավանքը դեպի Տրապիզոն անհնարին է,
որոշում է վերադառնալ էրզրում:

Բայբուրդի անհաջողությունը մի պահ ոգևորում է նաև
էրզրումում գտնվող թուրքերին, որոնք, օգտվելով քաղաքում
եղած կայազորի փոքրաթիվ լինելուց, որոշում են դավա-
գրություն կազմակերպել, ջարդել ռուս զինվորներին և տե-
ղական հայերին, որոնց համարում են գլխավոր հանցավորը
էրզրումի կապիտուլյացիայի հարցում:

Սակայն տեղական հայերի աշարքության շնորհիվ դա-
վադրությունը ժամանակին բացվում է և նրա գլխավորներին
Պասկևիչը ձերբակալում և ուղարկում է Երևան:

Ռուսների դեմ թշնամական գործողություններ էին կա-
տարում նաև Մուշի և Վանի շրջաններում գտնվող թուրքա-
կան և քրդական ուժերը: Նրանք սպառնալիք էին ստեղծում
Բայազետում գտնվող ռուսական փոքրաթիվ կայազորի հա-
մար, որին օգնելու համար էրզրումից այնտեղ է ուղարկվում
Սևաստապոլյան հետևակային գունդը՝ 4 թնդանոթով:

Սևաստապոլիսի գնալով էրզրումի կայազորը խիստ
թուլանում է, այնտեղ գնեքալ Պանկրատովի տրամադրու-
թյան տակ մնում է միայն 4 թույլ գումարտակ, որոնցից
մեկը տեղավորվում է Քյուլի գյուղը, իսկ մնացած երեք գու-
մարտականները տեղավորվում են էրզրումի տարբեր վայրե-
րում: Բնական է, որ այս ուժերով չէր կարելի լուծել այն
խնդիրները, որոնք դրված էին Պանկրատովի առաջ, ուստի
նա Պասկևիչի համաձայնությամբ որոշում է գիմել տեղա-
կան հայերի օգնությանը և նրանցից կազմակերպում մի

¹ Сл. У. ЦГИА Гр. ССР, ф. 1087, д. 448, лл. 91—93:

² Акты, т. VII, стр. 808—809.

¹ Ա. Ս. Պուշկին, Ճանապարհորդություն դեպի էրզրում, էջ
57—58:

գունդ, որին հանձնարարվում է քաղաքի անդորրութեան պահպանութեան և տեղի թշնամու ուժերը հսկելու պարտականութիւնը:

Պանկրատովը ձգտում է էրզրումի հայերից կազմել մի ազգային զվարդիա, իրենց հատուկ տարբերանշաններով ու դրոշակով: Էրզրումի հայերից՝ Մկրտիչ աղան իր սեփական միջոցներով կազմակերպում է հատուկ հեծյալ ջոկատ, որից ոգևորված՝ հույները նույնպես իրենց միջոցներով մեկ հետեւակային հարյուրյակ են կազմակերպում¹:

Այսպիսով, սուլթանական բռնապետութեան տակ հեծող արևմտահայ աշխատավորութիւնը, ոգևորված պարսկական լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրման լավագույն օրինակով, սուլթանական բռնապետութեան դեմ ուղղված իր ազատագրական պայքարի ընթացքում հենվում է Ռուսաստանի և ռուս մեծ ժողովրդի օգնութեան վրա:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում արևմտահայ աշխատավորութիւնը իր տրամադրութեան տակ գտնվող բոլոր միջոցներով օգնում է ռուսական բանակին և արագացնում նրա հաղթանակի գործը: Այդ պատերազմի ընթացքում տաս հազարից ավելի հայեր ռուս զինվորների հետ կողք-կողքի կռվում էին ընդհանուր թշնամու դեմ. հարյուրավոր հայեր գտնվելով թշնամու թիկունքում, օգնում էին ռուսական հրամանատարութեանը թշնամու ուժերի ու դիտավորութիւնների մասին սխտեմատիկ կերպով հաղորդած իրենց կարևոր տեղեկութիւններով:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում թուրքերի ռազմական ուժերի և ազգաբնակչութեան տրամադրութիւնների մասին կարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում զարաբաղյի Ասլան բեկ Աթաբեկյանը: Անատոլիայի տարբեր վայրերում գտնվող իր գործակալների միջոցով չափազանց կարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում արտաքին գործերի մինիստրութեանը Կազարեք, որը Դիրիչին ուղարկած իր գաղտնի ղեկուցագրում (1829, 18/3, № 791) առանձնապես մատնանշում է հայերի ռուսական

օրիննտացիայի և ռուսական պետութեանը նրանց նվիրվածութեան մասին²:

Հայերը միաժամանակ նյութական մեծ օգնութիւն են ցույց տալիս ռուսական բանակին: Այդ մասին են վկայում պատերազմի մասնակից և այդ պատերազմի մասին գրող բոլոր հեղինակներն ու ռուսական բանակի հրամանատարներն իրենց ուղարկած ղեկուցագրերում: Կարսում, Էրզրումում, Բայազետում, Բայբուրդում, Գյումուշխանում, Հասան-Կալայում, Խնուսում և ամենուրեք, ուր երևում էր ռուսական դրոշակը, հայերը զրկաբաց էին ընդունում՝ ամեն ինչով օգնում նրանց: Որքան խորն էր թափանցում ռուսական բանակը Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան, այնքան ավելի վառ կենդանի էր դրսևորվում հայերի անկեղծ ու անսահման սերն ու նվիրվածութիւնը ռուսների նկատմամբ և նույնքան խիստ՝ ատելութիւնը սուլթանական Թուրքիայի նկատմամբ:

Թվարկած բոլոր փաստերը ցույց են տալիս աշխատավոր հայերի որոշակի ռուսական օրիննտացիան XIX դարի սկզբում, նրա խոր հավատը ռուս մեծ ժողովրդի նկատմամբ:

Այս պատերազմի ընթացքում ռազմադաշտում, ընդհանուր թշնամու դեմ մղած կռվի բոցերի մեջ, էլ ավելի է ամբապնդվում ռուս և հայ ժողովուրդների, ինչպես և անդրկովկասյան ժողովուրդների մարտական անխորտակելի դաշինքը, մի դաշինք, որը նպաստում է Կովկասյան ռազմաբեմում գործող ռուսական բանակի հաղթանակին ոչ միայն այդ պատերազմում, այլև XIX դարի ընթացքում տեղի ունեցած ռուս-թուրքական մյուս պատերազմների ընթացքում:

Պատերազմում ռուսական բանակին ցույց տված այդ բազմակողմանի և համաժողովրդական օգնութեան համար է, որ թուրքական կառավարութիւնը, թուրք փաշաներն ու բուրգ բեգերը վրեժով են լցվում հայերի նկատմամբ և հարմար առիթի են սպասում հայերից վրեժ լուծելու և հայկական ջարդեր կազմակերպելու:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը ավարտ-

¹ См. В. Потто, Кавказская война, т. 4, вып. 4, стр. 370:

² См. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4719, стр. 93:

վում է ռուսական բանակի հաղթանակով: Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական զորքերը, հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների ակտիվ մասնակցությամբ, համեմատաբար քիչ կորուստներ են տալիս¹։ փառավոր հաղթանակներ են տանում թուրքական՝ թվով մի քանի անգամ գերազանց զորքերի դեմ և զրավում մի շարք աչքի ընկնող ամրոցներ՝ Կարսը, Բայազետը, Ախլցխան, Էրզրումը, Բայբուրդը և այլն: Պատերազմի երկու ռազմաբեմում ռուսական զորքերի տարած հաղթանակների հետևանքով սովթանական Թուրքիան լիակատար պարտություն է կրում և հաշտություն խնդրում Ռուսաստանից:

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն Ռուսաստանին են անցնում Դանուբի գետաբերանի կղզիները, Սև ծովի կովկասյան առափնյա շրջանը, առանց Բաթումիի, և Ախլցխայի շրջանը: Սովթանը հաստատում է ռուսական առևտրական նավերի ազատ երթևեկությունը թուրքական բոլոր ջրերում, այդ թվում նաև նեղուցներում, ինչպես նաև՝ Թուրքիայի տերիտորիայում ռուս վաճառականների համար առևտրի ազատությունը: Ադրիանապոլսի հաշտությունը վիթխարի նշանակություն ունեցավ թուրքական լծի դեմ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի գործում: Ռուսաստանի հաղթանակի հետևանքով ամբողջությամբ ազատագրվեց Հունաստանը, ամրապնդվեց Մոլդավիայի, Վալախիայի և Սերբիայի ավտոնոմ իրավունքը: Ադրիանապոլսի հաշտությամբ հաստատված ռուս-թուրքական նոր սահմանը Կովկասում երաշխավորում է Վրաստանի ապահովությունը, ամրապնդվում է Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, վերջ է տրվում թուրքական էքսպանսիային Սև ծովի կովկասյան առափնյա շրջաններում և Թուրքիայի կողմից խրախուսվող ստրկավաճառությունը՝ այդ շրջանում:

¹ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական զորքերի կորուստը կազմել է սպանված՝ 932, վիրավոր՝ 3367 մարդ, այն դեպքում, երբ հակառակորդը կորցրել է մի քանի անգամ ավելի:

* * *

Հայերը, որ մեծ հույսեր էին կապել ռուսական բանակի հաղթանակի հետ, մեծ վիշտ ապրեցին, երբ իմացան, որ Ադրիանապոլսի հաշտության համաձայն ռուսները պետք է թողնեն իրենց կողմից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան: Պարզ էր, որ ռուսների հեռանալուց հետո հայերը պետք է ենթարկվեին թուրք փաշաների և քուրդ բեգերի վրեժխնդրությանը: Հայերի փրկության համար մնում էր միայն գաղթի ճանապարհը, որին դիմում է արևմտահայերի ղեկավար մասր: Այն գլուղերով, որտեղով անցնում էր ռուսական բանակը իր վերադարձի ճանապարհին, հանդիպում էր հարյուրավոր հայ ընտանիքների, որոնք արցունքն աչքերին աղերսում էին իրենց օգնել՝ ռուսական տիրապետության տակ գտնվող տերիտորիան գաղթելու համար:

Դեռևս պատերազմը չէր ավարտվել, երբ Բայազետի սահմանակից շրջաններից 500 հայ ընտանիք գաղթում է Ռուսաստանին միացած Արևելյան Հայաստանի տերիտորիան: Նրանք ճանապարհին ենթարկվում են 1000-ից ավելի զինված քրդերի հարձակմանը և հերոսաբար պաշտպանվում, մինչև Սուրմալիից ստանում են Սիմյոն Աբրահամյանի զբաղվող թվով 180 զինված հայերի օգնությունը¹: Պատերազմից հետո, Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող շրջանները գաղթելու խնդրանքով Պասկևիչին են դիմում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերի, Բայազետի և նրա շրջանի հայերի ներկայացուցիչները՝ Մկրտիչ Արծրունու զբաղվող թվով 2200 հայ ընտանիքի անունից խնդրում են թույլ տալ ռուսական տերիտորիան գաղթելու, միաժամանակ հայտնելով, որ պատրաստ են իրենց հաշվով 1000 հոգուց բաղկացած մի հեծյալ գունդ տրամադրել ռուսական բանակին, Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ պատերազմելու դեպքում²: Այդ նույն օրինակին են հետևում նաև Մուշ քաղաքի ավագները³, Կարսի շրջանից քահանա

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, д. 119, лл. 83, 98, 99:

² Տե՛ս Մատենադարան, ֆ. Կաթող. զինվան, թղթ. 67, զառ. 287:

³ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, от. 3, д. 102, лл. 107, 111:

Թաթուր, Արդահանի հայերը, Մանազկերտի և Մուշի հայ հասարակության ներկայացուցիչները. այդ նույն խնդրով գեներալ-մայոր Ռեուտին է դիմում Բայազետի փաշայիկի Զանգեզուր գյուղից յուզբաշի հաշոյի որդի Սողոմոնը, որը խնդրում է թույլ տալ իրեն 60 հայ բնությանը քննելու Երևանի նահանգի Դալի-Ղարգաշ գյուղը և այնտեղ վերաբնակվելու, նաև խնդրում է Ռեուտից, որ վերջինս հայտնի Երևանի նահանգապետ իշխան Արզումանյանի-Գուգուսյանի իրենց աջակցություն ցույց տալու մասին¹: Նույն խնդրով Պասկևիչին են դիմում նաև Ախլաթի և Էրզրումի հայերը²: Ռուսական տիրապետության տակ գտնվող տերիտորիան գաղթելու ցանկությունը այնքան մեծ էր արեմատահայերի շրջանում, որ նրանք իրենց դիմումներում պետությունից և ոչ մի նյութական օժանդակություն չէին խնդրում:

Այդ դիմումներին ընդառաջելով, Պասկևիչը հայտնում է ռուսական ջոկատների հրամանատարներին, որ բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են գաղթել առանց պետությունից նյութական օժանդակություն սպասելու, անմիջապես թույլատրել, չսպասելով գաղթի մասին արվելիք ընդհանուր կարգադրությանը³: Պասկևիչը միաժամանակ մի ընդարձակ գեկուցագրով դիմում է Նիկոլայ I-ին և միջնորդում հայերի գաղթի թույլտվության մասին: «Այն խաղաղությունը, — գրում է Պասկևիչը, — որ Զ. Կ. մեծությունը բարեհաճել է շնորհել Բարձրագույն Դռանը՝ Ձեր օգոստոսափառ անվանը օրհնություն բերեց այսքան միլիոնավոր մարդկանց կողմից: Բայց այստեղ, Ասիայում, ընդհանուր ուրախության մեջ այդ բերկրության լուրը իրավացի տրամադրության մեջ զգեց ժողովրդի այն մասին, որը արժանի է մեր կարեկցությանը թե՛ շարունակ կրած իր տառապանքներով և ռուսական զենքի հաջողությանը ցույց տված համակրանքով և թե՛ այն թրջված ապագայով, որ սպասվում է նրան...»:

Այնուհետև Պասկևիչը մեկ առ մեկ թվարկում է այն

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, оп. 5, л. 393, лл. 42, 45, 52, 72:

² Տե՛ս նույն տեղը, л. 393, л. 2:

³ Տե՛ս նույն տեղը, л. 4:

ծառայությունները, որ հայերը ցույց են տվել ռուսական բանակին պատերազմի ժամանակ և խնդրում է թույլ տալ նրանց Ռուսաստանի տերիտորիան գաղթելու:

«Այն գերդաստանների թիվը, — շարունակում է Պասկևիչը, — որոնց անխուսափելի վտանգ է սպասում, մոտ 10 000-ի է հասնում:

Բարեհաճեցեք... Ձեր կարեկցական ուշադրությունը դարձնելու այդ դժբախտ զոհերի վրա և մի թողնեք, որ օսմանյան կամայականությունը վրեժխնդիր լինի նրանցից՝ Ռուսիային ցույց տված համակրանքի համար»¹: Ձեռնիշեր, նոյեմբերի 10-ին պատասխանելով Պասկևիչին, գրում է, որ թագավորը հարգում է նրա միջնորդությունը և լիովին բաժանում նրա կարծիքը հայերի գաղթի մասին. միաժամանակ հայտնում է, որ «Նորին մեծությունը Ձեր գեկուցագրից նկատելով, որ հայերից շատերը մասնակցել են պատերազմական գործողություններին և իրենց բաջությունը ապացուցել են ինչպես իրենց եռանդը, այնպես էլ ընդունակությունը զինվորական ծառայության մեջ, օգտակար է համարում, որ այդ հայերի մի մասը բնակվի Ախլաթի շրջանում և նրանցից մի վաշտ կազմվի մեր նոր սահմանները պաշտպանելու համար»²: Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետին ուղղած 1829 թ. դեկտեմբերի 3-ի №4363 գրության մեջ Պասկևիչը գրում է. «Հայերի այսքան անսահման նվիրվածությունը, որ դրսևորվեց պատերազմի ընթացքում ռուսաց զենքի հաղթանակին նպաստելու ուղղությամբ նրանց բազմաթիվ փորձերում, արժանի է նրան, որ մենք կարեկցի լինենք և պաշտպանենք ապագայում նրանց՝ մահմեդականների կողմից սպառնացող վրեժխնդրությունից»³:

Այսպես, ուրեմն, ստանալով գաղթի թույլտվություն, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից հազարավոր ընտանիքներ թողնելով իրենց հայրենի օջախը, իրենց տունն ու տեղը, ձմռան սառնամանիքներին, մեծագույն զրկանքներ

¹ Акты, т. VII, № 818, стр. 830.

² Նույն տեղը, № 819, էջ 831:

³ Նույն տեղը, № 820:

կրելով շարժվում են դեպի ուսական տիրապետության տակ գտնվող շրջանները:

«Հայ գաղթականություն» վերնագիրը կրող հոգվածում «Մեղուն» նկարագրելով չեչեն գաղթականների դեպի Թուրքիա կատարած գաղթը, ցավ հայտնելով նրանց վիճակի մասին, միաժամանակ համեմատում է նրանց հայ գաղթականների հետ և գտնում, «որ այս կերպով գաղթողները ուրեմն կրնան բավական ժամանակ ունենալ իրենց ստացվածքն ալ հետ առնելու, իրենց անձին ամեն պիտույքներն ու իրենց ճամբորդության հարկավոր եղած ամեն բաներն ալ հետ առնելու, բավական ժամանակ կրնան ունենալ հազար ու մեկ բարեմաղթություններ ընելու իրենց սիրելի հայրենիքին... Բյուր անգամ հրաժարական ողջուն տալու անոր... Սակայն այդպես չէր մեր հայոց գաղթականությունը, անդգա, անօրեն, անողորմ, բարբարոս և արյունարբու բռնավորներու կամ չալ ևս, բռնակալներու անգութ հրամանացն ու անխելք վճիռներուն գործադիր՝ պաղարյուն դահիճներուն ճիրաններեն ազատելու համար՝ ո՛չ կահ կարասիք, ո՛չ հարստություն, ո՛չ հագնելիք, ո՛չ խմելիք առնելու ատեն ունին. ամեն մեկ ուշացած քայլեն մահի բերանն ընկնելու վախը կար. փախչելու էր և փախստականներուն միջեն մարդու ձեռք ընկնողը, մահու ձեռք ընկած կըլլար:

Փախչելու էր և առանց են կարևոր բաներն ալ առնելու. փախչելու էր, զի հրդեհը արդեն պարառած էր բոլոր իրենց քաղաքը և սենյակը, փախչելու էր մորե մերկ, միայն այրն իր կինը բազկացր մեջ առած, մայրն իր մանկտին, կույսն իր փեսացուին ճիտը պլլված, ծերը իր որդոցն ուստ վրա, պառավն իր զավակին սրտին վրա հեծած: Փախչելու էր, ճամբան հոգնողը իրեն համար հազվագյուտ բեռն ալ թողնելու ստիպված, փախչելու էր առանց վայրկյան մը դառնալ իրենց հետևը թողած հարստությանց, ստացվածոց, արտերուն, այգիներուն վրա նաչելու, փախչելու էր առանց իրենց մեռած ու կիսամեռ ազգականներուն դիակները դիտելու, որ իրենց ճամբու վրա արյունով մածված կկենային, կամ հեղձամղձուկ ձայնով մը կ'հեծեյին..., փախչելու կփութային առանց գիտ-

նալու թե ուր կերթան և թե գացած տեղերին հանգստություն պիտի գտնեն թե ոչ...»¹:

Թուրքական կառավարությունը ղգալով հայերի մասսայական գաղթի վտանգավոր հետևանքները Թուրքիայի տրևտեմական կյանքի համար, աշխատում է ամեն կերպ խանգարել հայերի գաղթը: Ազրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի համաձայն, երկու կողմերի ազգաբնակչությանը իրավունք է տրվում 18 ամսվա ընթացքում անարգել կերպով տնօրինելու իրենց անշարժ գույքը, վաճառելու և գաղթելու մյուս պետության տերիտորիան. սակայն թուրքական տեղական իշխանությունները հայերի գաղթի դիտավորությունները խափանելու նպատակով արգելում են մահմեդականներին հայերի անշարժ գույքը գնել: 1830 թ. մարտի 25-ին գեներալ Պանկրատովը այդ մասին հատուկ գրությամբ դիմում է Անատոլիայի սերասկեր Օսման փաշային, հիշեցնում Ազրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի 13-րդ հոդվածը և պահանջում միջոցներ ձեռք առնել այդ ուղղությամբ տեղական իշխանությունների կամայական գործողություններին վերջ տալու համար, թույլ տալ ուսական տերիտորիան գաղթելու ցանկություն ունեցող հայերին անարգել կերպով տնօրինելու իրենց ունեցվածքը²: Թուրքական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստան է ուղարկում իր գործակալներին, որոնց հանձնարարում է բոլոր հնարավոր միջոցներով համոզել հայերին հետ կանգնելու այդ մտքից:

Այդ նպատակով Կ. Պոլսից ուղարկվում է Բարդոնեմիոս վարդապետը, սակայն նրա բոլոր փորձերը հայերի գաղթը խանգարելու ուղղությամբ ապարդյուն են անցնում: Հայերը նրան լսել անգամ չեն ուզում, անվանելով նրան «գալ գառան մորթիով»: Դրությունը այնպիսին էր, որ ոչ մի ուժ այլևս չէր կարող կասեցնել մարդկային այն հեղեղը, որը դեպի ուսական տերիտորիան էր շարժվում:

1828—1829 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից ուսա-

¹ «Մեղուն», 1859 թ. սեպտեմբերի 20:

² Сл. в ЦГИА Гр. (СР, ф. 548, оп. 3, л. 102, лл. 33—34:

կան տիրապետութեան տակ գտնվող շրջաններն են գաղթում և վրեժխնդրությունից ու ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվում շուրջ 14 000 բնականիք, բնգամենը 90 000 հոգի, որոնք տեղավորվում են Ախլցխայում և նրա շրջակայքում, Թիֆլիսում, Ելիզավետպոլում, Գորիում, Թելավում, Սղնախում¹, Բորչալուում, Փամբակում, Շիրակում, Թալինում, Ապարանում և Սեանա լճի շրջակայքում։ Ռուսական տերիտորիան գաղթող արևմտահայերի մեջ ամենամեծ թիվը կազմում էին էրզրումի հայերը՝ շուրջ 7300 բնականիք, որոնց կազմակերպողն ու խրախուսողը դարձյալ նույն Կարապետ արքեպիսկոպոսն էր։ Երկրորդ տեղը գրավում էին Բայազետի հայերը՝ 4215 բնականիք՝ Մկրտիչ Արծրունու գլխավորութեամբ, ապա Կարսի շրջանի հայերը՝ 2500 բնականիք։ Հայ գաղթականները շարժվում էին ռուսական զորքերի հետքերով, և ռուս զինվորներն ու սպաները մեծ հոգատարություն էին ցուցաբերում նրանց նկատմամբ։ Նրանք օգնում էին հացով, փոխադրական միջոցներով, միաժամանակ նրանց պաշտպանում էին ավազակային հարձակումներից։

Հայերի նկատմամբ ռուս զինվորների այդ հոգատար ու ջերմ վերաբերմունքը է՛լ ավելի է ամրապնդում հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամական կապերը, է՛լ ավելի է արդարացնում ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ թուրքական արշունալի լծից վերջնականապես ազատագրվելու՝ արևմտահայ աշխատավորության հույսերը, է՛լ ավելի նպաստում ռուսական բանակին ցույց տրվող այն համաժողովրդական օգնությանը, որը գրսեռվեց 1853—1856 թթ. պատերազմի, մասնավորապես 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ։

¹ Տե՛ս ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, оп. 5, д. 393, л. 18։

Приложение ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ФОРМИРОВАНИЕ ТАТАРСКОЙ КОННИЦЫ В 1828 ГОДУ

В апреле месяце 1828 года, одновременно с распоряжением о формировании сарбазских батальонов, граф Паскевич предложил тифлисскому военному губернатору генерал-адъютанту Сицягину образовать из жителей татарских дистанций Борчалинской, Казахской и Шамшадинской, Елисаветпольского округа и провинции Ширванской, Шекинской и Карабахской, татарскую конницу, по одной сотни от каждой дистанции и провинций. Областному начальнику Нахичеванского ханства генерал-майору Мерлини предписано было вместе с формированием сарбазского батальона набрать из живших в Нахичеванском и Ордубатском магалах мусульман племени Кянгрелы, служивших в персидском войске, особую конницу в числе 300 человек.

Ширванская, Шекинская и Карабахская конницы формировались в Карабахе, откуда первые две выступили 19 мая в Гумры. Ширванская в числе 114 всадников. Обе конницы прибыли в Гумры 10 июня. Карабахская конница в числе 109 всадников выступила из Карабаха 9 июня и прибыла в Гумры 23 июня. Все три конницы поступили под начальство капитана Херсонского гренадерского полка Каде и направлены в состав главных сил.

Конница из дистанций: Борчалинской, Казахской, Шамшадинской и Елисаветпольского округа, в числе 400 человек, собрана была в начале июня в Башкичете. Командование ею поручено было Борчалинскому глав-

ному приставу, капитану князю Орбелиани. Конница эта как и предыдущие поступила в состав главных сил. Все они составили одно ополчение, носившее название татарское конное ополчение.

В марте месяце 1829 года вследствие представления командовавшего Баязетским отрядом генерал-майора Панкратьева, граф Паскевич разрешил для усиления гарнизона крепости Баязет образовать армянский милиционный батальон из жителей армян в числе 500 человек; батальон был разделен на четыре роты и находился под начальством городского мелика Мартироса, известного своею преданностью нашему правительству, и был подчинен исправлявшему должность Баязетского полицмейстера. В мае месяце сформирован был еще один такой-же батальон из баязетских армян. Батальоны, эти в ноябре месяце того же года расформированы¹.

По занятию Эрзерума граф Паскевич вследствие представления генерал-лейтенанта Панкратьева в сентябре месяце 1829 года разрешил образовать из армян жителей Эрзерума особую конницу в числе 50 человек для охранения внутреннего порядка в окрестностях Эрзерума и в Хоросане.

В июле месяце Эриванским военным губернатором ввиду сбора турецких войск на границе и учащения прорыва хищнических партий, сделано было распоряжение о сборе конной милиции из Александропольского и Эриванского уездов по 300 чел. из каждого, и поручил ее ведению заведывавшему Александропольским и Эриванским кордонами войска Дэнского полковнику Хрецацкому. Из этой милиции было составлено шесть сотен; за сим было приготовлено к сбору Нахичеванского уезда 400 чел. Ордубадского и Новобаязетского уездов с каждого по 50 человек, и из Эриванского уезда еще 300 чел.; таким образом, к 1-му августу в Эри-

ванской губернии было собрано или приготовлено к сбору 1100 человек.

В этом же месяце была собрана Шушинская конная милиция в составе трехсот человек и отправлена в Эривань, начальство над нею возложено было на лейб-гвардии казачьего полка полковника Агаева; две сотни осетинской конной милиции, направленные в Ахалцихский уезд, командиром 1 сотни был назначен поручик князь Георгий Эристов, а 2-ой подпоручик князь Георгий Палавандов; милиция из Елисаветпольского уезда и Борчалинского участка в составе трех сотен под начальством майора Мамад-Ага прибыла на сборный пункт в сел. Орловку 15 числа. Из жителей Гурии было собрано три сотни пешей милиции, из которых две были поставлены в г. Озургет и одна в укр. св. Николая; начальником этой милиции был назначен подпоручик князь Дато Гуриель...

В августе месяце признано было необходимым довести собранную милицию до 50 сотен; всего же было собрано или подготовлено к сбору 42 сотни¹.

ЦИГА Груз. ССР, ф—1087, оп 1, д. 865, л. 18, 26—27, 56, 64—65.

Перевод с армянского
прошения

ВЫСОКОПОЧТЕННОМУ И ВЫСОКОДОСТОЙНОМУ
ПОКРОВИТЕЛЮ НАШЕМУ ГРАФУ—
ПАСКЕВИЧУ ЭРИВАНСКОМУ

От старшин города Муша.

С восклицанием прибегаем под милосердное покровительство ваше, покорнейше просим бедную нашу армянскую нацию от немилосердных куртинцев, окружающих нас, избавить. Вашему высокодостоинству небезыз-

¹ Дело Архива штаба Кавказ. воен. окр. 1829 г., № 8.

вестны злодейские поступки и пронырство нашего паша, который обманом успокоил и уверил вас зимою будто-бы он приверженность имеет к вам, между тем он объявил своим войскам курдам и дал знать Арзерумскому сераскиру, что он обманом успокоил русских; ныне, слыша о взятии Арзерума силою, победоносными российскими войсками, изменник паша сей приказал всем подчиненным своим курдам стараться делать грабежи и тем уничтожить наши провинции Алашкерт и даже до города Балуга; начали куртинцы внезапно делать нападение на нас и наше имущество от нас дочиста отняли, обезодежили, дома наши сожгли и множество женщин в плен взяли, убитых и раненых также множество; и до сего времени злодеяния свои не оставляют; истинно справедливо, что наше мучение и беспокойство мы не в состоянии на бумаге изложить вам. Одну только подпору имеем на вас, кроме же вас защитника не предвидится, паша наш отправился в Битлис, оставивши нас без должного начальника. Теперь мы от рук незаконных куртинцев приходимся в бегствах, в сем случае, если бы турки нам не вспомоществовали, тогда бы мы все необходимо должны были бы быть в плену у куртинцев. Горестное обстоятельство сие доводим до сведения вашего и вместе с сим принимаем смелость покорнейше просить вас не оставить, приказать защитника нашего Ибрагим бек Афендия, с подарением ему халата, назначить здесь старшим над нами, в случае, когда угодно будет богу избавить нас от ежеминутного страха. Монастырь Сурбкарпет дочиста разорили и в нем находящихся духовных сановников всех ограбили, которые рассыпались в разные стороны. Купол церковный и гроб святого Сурбкарпета дочиста разрушили, равно и вещи находившиеся в монастыре все забрали, ничего совершенно не осталось в своем виде. Поступки сии не-

удовлетворили ихнего желания, они, решились сжечь монастырь, что и вместе с сим исполнили.

Подписали:

Архиерей Петрос, Мигдиси Захар, Мовась, Мигдали Кулан, Постик, Мелко, Мигдиси Варта, Арутин, Маркоз, Парсиг.

Июля 6-го дня

1829 года

Город Муш.

ЦГИА Грз. ССР, ф. 548, оп. 3, д. 102, л. 107, 111. Верно:

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ОТДЕЛЬНЫМ КАВКАЗСКИМ
КОРПУСОМ ГОСПОДИНУ ГЕНЕРАЛ-ФЕЛЬДМАРШАЛУ И
КАВАЛЕРУ ГРАФУ ПАСКЕВИЧУ-ЭРИВАНСКОМУ

*Генерал-майора Реута
Рапорт*

Почетнейший старшина Баязетский Мкртыч Арцруни объявил мне, что с ним и некоторые другие старшины здешнего города желают переселиться из города Баязета в границы наши при 10 юзбашах 1143 армянских семейства, которые и просят о назначении им места для переселения в Памбакскую провинцию так, чтобы они могли поместиться совместно и составить опять город. Из сих переселенцев 480 семейств не нуждаются в пособии, а 663 просят помощи, чтобы выдать им теперь для переселения по пяти червонцев и на месте куда они переселены будут по три четверти хлеба, деньги сии они внести берутся, ежели успеют обзавестись всем нужным и поправить свое состояние в течении пяти лет, ежели же не успеют, то в течение десяти, а хлеб — как только из посевов своих будут в состоянии возратить оный. Раздачу бедным сих денег старшина Мкртыч Арцруни берет на себя и обещается за них уплатить оные своевременно, многие из сих жителей большую часть своего имущества отправили уже в Эри-

ванскую область и сами остаются здесь налегке до ранней весны, дабы тогда с лучшим удобством перейти от села в место, которое им назначено будет. Имея счастье донести о сем вашему сиятельству, всепокорнейше испрашиваю по предмету сему повеления и почтеннейше присовокупить честь имею, что сверх сих городских жителей из санджаков Баязетского пашалыка собирается к переселению весьма много армян и, как полагаю, более 2 т. семейств, и все они просят о назначении им места для поселения в Памбакскую же провинцию, многие из них отправляют также тяжести свои вперед, а сами по случаю только зимы остаются здесь налегке, почему неблагоприятно ли будет вашему сиятельству приказать назначить место для поселения Баязетских переселенцев и прислать какого-либо сюда чиновника, который мог бы наблюдать за сим переселением и оказывать при оном должное кому нужно пособие.

Генерал-майор Реут

№ 6-й

Ноября 15 дня

1829 года

г. Баязет.

ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, оп. 5, д. 393, л. 32-33.

Верно:

ПРОШЕНИЕ СВЯЩЕННИКА НАД АРМЯНАМИ ДЕРЕВНИ
УГУЗЛИ (КАРСКОГО ПАШАЛЫКА) ТЕР-ТАТЕУСА
НА ИМЯ Г-НА ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО

Уже год тому назад как ваше сиятельство заставили нас от всех вообще молиться о здравии и долголетье вашего сиятельства. Но ныне известие о возвращении паки земель беспокоит и тревожит нас. Мы же, не имея возможности перенести прежние притеснения и мучения, остаемся без средств и прибегаем к вашему сиятельству с покорнейшею просьбою об избавлении нашем

от мучений турок и об переселении нашем в Шорогаль, где могли бы жить и служить государю, о каковой просьбе с представлением реестра развалинами мы объявили начальнику своему Мартирусу Векилову и не знаем довел ли он до сведения вашего сиятельства или нет.

Октября 2-го дня 1829 года. Деревня Угузла.

Я священник Тер-Татеус, молящий за г-на главнокомандующего, купив у Исмаил аги Араз-Оглы 14 плепников, вручил хозяевам деревни Марса старшине Костанду и имею свидетелями старшин Вартириса, Никогоса и Гиаласара; прошу в недостаточном положении моем оказать пособие.

Ноября 5-го дня 1829.

ЦГИА Груз. ССР, ф. 548, оп. 5, д. 393, л. 42.

Верно:

КОПИЯ С РАПОРТА ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ
ОТДЕЛЬНЫМ КАВКАЗСКИМ КОРПУСОМ ГОСПОДИНУ-
ГЕНЕРАЛУ ОТ ИНФАНТЕРИИ ГЕНЕРАЛ-АДЬЮТАНТУ И
КАВАЛЕРУ ГРАФУ ПАСКЕВИЧУ ЭРИВАНСКОМУ, ГЕНЕРАЛ-
МАЙОРА РЕУТА ОТ 24 СЕНТЯБРЯ 1829 ГОДА ЗА № 218-М.

Армяне Моелизгирские и даже Мушского санджака ограблены и разорены куртинцами до того, что многие за неимением вовсе скота не имеют возможности убрать хлеб свой с полей и сверх того опасаются, что в последствии времени могут даже сами с семействами своими быть увлечены отсель; а потому, ежели кто из них пожелает переселиться в Баязетский или другие, занимаемые войсками нашими пашалыки, то позволять ли им сие или нет, о том имею честь почтеннейше испрашивать повеления вашего сиятельства.

Верно: начальник 2-го Отделения генерального штаба
артиллерии штабс-капитан Ушаков.

ЦГИА Груз. ССР, ф. 548, оп. 5, д. 393, л. 393. л. 72.

Верно:

Главноуправляющего
в Грузии губернии
Астраханской и области
Кавказской
ноября 1820 г.
Тифлис.

ГОСПОДИНУ ГРУЗИНСКОМУ
ГРАЖДАНСКОМУ
ГУБЕРНАТОРУ
Предложение.

По благополучном окончании войны с Оттаманскою портою и заключении мира христиане, обитающие в пашалыках Азиатской Турции, занятых нашим оружием, тотчас по получении о сем мире известия, изъявили готовность свою перейти в пределы России. Многие из них начали испрашивать, как особенной милости, одного только позволения на переселение теперь же в Грузию или другие провинции, не домогаясь у Российского правительства никакого пособия. Генерал майор Реут доносит мне, что из Баязета и пашалыка онога, если не все, то по крайней мере большая часть армян выселится в наши границы.

Столь не ограниченная преданность сего народа к нам, показавшего в продолжение войны неоднократные опыты своего усердия к успехам Российского оружия, заслуживала того, чтобы принять в нем участие и укрыть его от грозящих ему в будущем преследований со стороны мщения магометан.

ЦГИА Гр. ССР, ф. 548, оп. 5, д. 393, л. 19-19об.
Верно:

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ОТДЕЛЬНОГО КАВКАЗСКОГО
КОРПУСА ГОСПОДИНУ ГЕНЕРАЛУ ОТ ИНФАНТЕРИИ,
ГЕНЕРАЛ—АДЬЮТАНТУ И КАВАЛЕРУ ГРАФУ
ПАСКЕВИЧУ—ЭРИВАНСКОМУ

*За управляющего Армянскою областю
полковника Кандибы.
Репорт!*

Арджанские жители из Баязетского пашалыка армяне в числе около 500 семейств, желая поселиться в Ар-

мянской области, следовали в сурмалинский магал и, переправясь уже чрез хребет Хочаге даха, были встречены 26-го числа прошедшего м-ца пополуночи в 7-м часов джалалинскими куртинами в числе 1000 человек, кои окружив означенный караван, завели с армянами перестрелку, истребовали их сдачи; но сии, обставя себя арбами, отстреливались от куртин в продолжении целого дня.

Мирбелюк Сурмалинского магала Симон Априамов, осведомясь о сем через приемного к нему от атакованных, собрал из своего магала 80-т конных и 100 человек пеших вооруженных армян, с конми прибыв на другой день, то есть 27-го числа на место, общими силами с атакованными прогнали неприятеля, и тем атакованные освободились от предстоявшей им гибели.

О каковом происшествии имею честь почтеннейше донести вашему сиятельству.

*Полковник—подпись
№ 765
10 июля 1829 г.
Кр. Эривань.*

№ 308, июля 31, 1829.
МАРБЕЛЮКУ СУРМАЛИНСКОГО МАГАЛА
СИМОНУ АПРИАМОВУ.

По засвидетельствованию в должности управляющего Армянскою областю полковника Кандибы об отличном усердии и храбрости, оказанных тобою 27-го июня сего года, когда ты осведомясь, что армяне, арджанские жители из Баязетского пашалыка, около 500 семейств, во время следования их в Сурмалинском магале по сию сторону хребта Хочаге даха встречены и окружены были 26-го июня Джалалинскими куртинами в числе 1000 человек, поспешил к ним с 80 конными и 100 человек

Упомянутые армянские семейства имели уже сражение с Шериф агою, у них убито 6 человек, 7 раненых; три человека ранено у Шериф аги, который хочет увлечь их в Трапезунт. Они узнали о прибытии русских через Дило, бывшего в нашем лагере в Тикнисе. Сей Дило описал силы русских и советовал Шериф аге перейти к нам.

Дорога к Аджакале арбяная ровная, но есть подъемы и спуски, по которым однакоже удобно проходят арбы. Шериф ага не намерен оставить жителей, не угнав их. Он имеет всегда против нас караулы, ночует в одном селении, обедает в другом и непрестанно перемещает место. Тер-Арутин обещает показать, где он будет находиться и тогда предлагает, чтобы мы с одной стороны, а армяне с другой его окружили. Шериф ага не подозревает их в измене. Татарские кочевы в Геле и Бердаке, Шериф ага хотел переселить их, но они много ему воспротивились и склонны перейти к нам.

Желание армян—чтобы пришло к нам войско, произошло около 2-х часов, чтобы они успели навьючиться потом они переселятся сюда и поедут далее или в свои деревни, или в Гумры, как приказано будет.

ЦГИА ГССР. ф. 548, д. 11, л. 19.

20-го июня 1828 года
В Намалаг Чемани

Докладная записка

Акули тга Казар, Никои тга Арутин, посланные из общества армян, находящихся в Карском пашалике в Гечеванском магале в Торухлуге от Соганлуге в четырех агачах к стороне Кагзмана.

1. Их, числом 200 дымов, кои по причине сей войны

по принуждению Карекого Эмин паши 3 месяца тому назад переселились в означенное место, ныне, узнав о прибытии русского войска, отправили нас к его сиятельству, господину корпусному командиру донести о их готовности исполнять все приказания его сиятельства, также усерднейшим образом желают войти под покровительство великой России. В вчерашний день от Шериф аги приехали к ним два конника и объявили им, что они должны переселиться отсель в Арзурумский пашалыг, на что все жители объявили свое несогласие и нас отправили сюда донести сие обстоятельство: отсель до упомянутого места Торухлуг считается восемь агачах, просят дать им помощь, дабы могли они отсель переселиться туда, куда угодно будет его сиятельству господину корпусному командиру сии посыльные объявляют, что ежели принята будет просьба общества армян и назначится им помощь и по дороге Кечевана оная помощь может остаться в Каракилисе в Тикнисе или в Аг Пунгаре в расстоянии 3-х агачах, жители сами немедленно переселятся и будут соединяться к означенной им помощи, желают иметь на таковую просьбу разрешение, о чем и дать обществу своему знать.

ЦГИА ГССР, ф. 548, д. 11, л. 22

21-го числа июня 1828 года
в лагере паша Чемана

Докладная записка

Армянин Дило, который из Гумры был отправлен к карапахцам, к Халифа Кули хану, к Морда хану и к прочим, ныне обратно пришел вместе с армянином Татосом, который с семейством своим уже один месяц как находится в Бердике, где собраны все карапахские и армянские семейства, извещает о следующем:

2. Все заришадские, карапанахские армянские семейства по сих пор находятся в Бердике, уже три дня как их всех отсель переселили в Тоссе выше Бердика в расетоянии трех агачах и желают, чтобы еще как можно дальше переселить их, но Халифа Кумкан просил своего отца Будаг Султана, и всех своих родственников, чтобы они под каким-нибудь предлогом в Тоссе удержали бы все семейства и не допустили бы их переселять дальше.

3. Татос, который был в Бердике, сам слышал назад тому 8 дней от Заришатского начальника Али Бека, что Коса Мамет паша предложил арзрумскому сераскеру Галиб паше: «так как вы настоящий здешний сераскер, вам следует отправиться с войсками и сражаться против неприятеля». Коса Мамет паша на то отвечал, что «когда будете предводителем, тогда и я буду следовать за вами». Вышли между ними большие споры, так что каждый из них вывели свои войска и начали друг с другом сражаться в самом городе Арзруме, 150 человек потеряно со стороны Коса Мамет паша, а 250 человек потеряно со стороны сераскера. Коса Мамет паша еще упрекал сераскера в том, что он распоряжается так, что всех мусульман оставляет в крепостях горнизоном на жертву неприятелю, а армян переселяет в крепкие места, дабы они оставались благополучно; по крайней мере, и татар выведите из крепостей, пускай приедет неприятель и займет пустопорожнюю крепость.

5. Все армяне Шорагельские и прочие, ныне находящиеся в Бердике или в Тоссе, просили сего армянина Татоса доложить об их к его сиятельству господину корпусному командиру, что они всячески готовы переселиться к русским, дабы его сиятельство оказал бы милость не оставил бы дать какую-нибудь помощь.

ЦГИА ГССР, ф. 548, д. 11, л. 27—28.

Верно:

КОМАНДИРУ ОТДЕЛЬНОГО КАВКАЗСКОГО КОРПУСА,
ГОСПОДИНУ ГЕНЕРАЛУ ОТ ИНФАНТЕРИИ,
ГЕНЕРАЛ-АДЬЮТАНТУ И КАВАЛЕРУ
ГРАФУ ПАСКЕВИЧУ—ЭРИВАНСКОМУ.

ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА ПАНКРАТЬЕВА.

Репорт

На днях прибыл ко мне армянин Грекос, житель крепости Радювана, находящейся к югу от г. Сирда на полуденной границе области хазу, не в дальнем расстоянии от реки Тигра; он имел ко мне письма от владельца радювана езидского Мирзы-аги и армянского архимандрита Оганеса, которые были отняты у него турками в г. Биддесе. Помянутый Грекос принес следующие известия:

Мирза-ага так, как и все езиды и армяне, весьма рад, что российские войска заняли Баязетский папалык и говорит, что если русские пойдут далее, то они будут служить им с большим усердием.

Мирза-ага имеет в управлении своем более 2 т. семейств езидов и такое же число армян, он может вывести в поле 3 т. человек пехоты и 700 человек кавалерии.

Г. Сирт управляется Таги-агою, который находится под влиянием радюванского Мирзы-аги.

Два года тому назад турецкое правительство сменило диарбикирского пашу, и с тех пор все частные начальники диарбикира никому не повинуются.

Генерал-майор—Панкратьев.

№ 7 Января 12-го дня
1829 года. Кр. Боязит.

(Центральный Государственный Исторический архив в Ленинграде, фонд 1018, опись 3, дело 104, 1829 г. л. 1.)

№ 321-й
Октября 23 дня
1829 года
г. Эрзерум

Его сиятельству главнокомандующему
Отдельным кавказским корпусом
господину генералу от инфантерии,
генерал-адъютанту и кавалеру,
графу Паскевичу—Эриванскому.

О награждении
карсского жителя
Маркара золотою
медалью за усердие.

Карсский житель Маркар во время командования моего войсками в Карсском пашалыке был часто употреблен по части лазутчиков, потом, находясь в коннице Кенгерлы, показывал во всех сражениях отличное мужество.

По занятии нами Эрзерумской области, он мною был послан в Нариманский санджак для сбора из казенных деревень податного хлеба и для доставления известия о неприятеле. Но турецкий начальник Гусейн-бек по занятии крепости Ольты взял в плен Маркара, в котором он находился около двух месяцев, претерпевая разные мучения и истязания. При вторичном занятии Ольтинского и Нариманского санджаков отрядом господина подполковника князя Аргутина Долгорукова он, Маркар, получив свободу, явился к нему и, находясь при нем, был часто употребляем на службу для надобности отряда.

В вознаграждение усердной его службы и мучений, претерпленных в плену турков, осмеливаюсь покорнейше просить ваше сиятельство о награждении его золотою медалью за усердие. Генерал-капитан — подпись.

ЦГИА ГССР. ф. 548, д. 119, л. 65.

Верно:

Начальника 20-й
пехотной дивизии
№ 532
марта 21 дня
1829 года
Кр. Баязит

Исправляющему должность
начальника штаба Отдельного
кавказского корпуса, господину
генерал-майору и кавалеру
барону Остен-Сакену.

Временно исправляющий должность Эриванского коменданта, артиллерии подполковник Соболев рапортом от 7-го марта за № 454 доносит мне, что со времени состояния в Эривани военного госпиталя все продовольствие для оного поставляет армянин Асатур-тер Акимов и, судя по дороговизне там существующей, от затруднительной доставки туда припасов, происходящей от неумеренно высокой платы за транспортировку выюков, Акимов не без выгоды для казны поставлял сии припасы, а в конце 1828 года при бывшем в конторе госпиталя торге, против прочих торговавшихся он еще сделал понижение, по которому никто другой продовольствовать госпиталь не взялся, ибо все находящиеся в крепости покупают сии припасы для себя гораздо дороже против выпрошенной Акимовым цены. Сверх того поставщик сей никогда не получает вперед денег, а по несколько месяцев продовольствует госпиталь на кредит, но неисправностей или остановки в доставлении припасов не было, хотя и контрактом он не обязан.

Подполковник Соболев, входя в положение госпиталя, и, желая по мере возможности извлечь пользу казне, собрав присутствие конторы потребовал в оное поставщика Тер-Акимова и при убеждении склонил его еще унизить цены на припасы,— армянин сей, усердствуя выгодам казны, сверх сделанного им вновь понижения, объявил желание жертвовать еще безденежно в течение полумесяца всем содержанием для Эриванского госпиталя.

Находя усердие Акимова, исправность и понижение цен (которое в сложности годовой пропорции составит немаловажную сумму) полезными для казны и заслуживающими внимания начальства, обращаюсь к вашему превосходительству с покорнейшею просьбою представить обстоятельство сие на благоусмотрение его сиятельства господина главнокомандующего и испросить для Акимова какое-либо награждение, как для вящего поощрения собственно сего поставщика, так и для примера прочим в подобных случаях.

Генерал-майор -- подпись

ЦГИА СССР, ф. 548, д. 119, л. 77-78.

*Перевод с грузинского
в марте 1829 года.*

*Его сиятельству господину победителю и
знаменитому Главнокомандующему и кавалеру,
Паскевичу Милостивому Государю*

С большим смирением и коленопреклонением приносим благодарение вседержителю милосердному богу, надвигнувшему ваше сердце помиловать и пощадить город Ахалцих; с большим успехом и крепостию победив врага святому кресту и освободив оный город от ига неверных, чему мы весьма рады и молимся мы все за великого победителя российского императора, прося всевышнего, чтоб он сохранил его своею десницею святого, быть многократно победителем врагов его и вас победоносным главнокомандующим на многое время. Ныне донесение наше в том состоит, что хотя мы весьма возрадовались услышав извешение Ахалциха от рук неверных, но с другой стороны находимся в крайнем сетова-

нии, будучи еще пленными в руках этих беззаконных. Почему я недостойный священник и народ, коренные жители сей крепости Артануджи умоляем ваше сиятельство воззреть // и на нас беззащитных, принять под ваше покровительство и прибыть сюда с благословением божим, поелику здесь совершенно никого нет вам противящегося, Сим местечком владел прежде Пахрад бек, погибший со своим войском в Ахалкалакской крепости и местечком сим, оставшимся без владельца, владеют ныне Ливанские беки, которые однако же никак не могут сопротивляться вам, не имеют запасов ни войска; а потому изволите прибыть сюда по воле божией, с прибытием вашим эти тотчас рассеются подобно тому, как при восхождении солнца все хищные звери ищут свои берлоги, так и эти по прибытии вашем будут искать свои берлоги, а как теперь делают нам большие несправедливости, грабительства и хищения, один плохой татарин нас преодолевает как беззащитных, то воззрите на нас вашим благим оком и нас освободите, как вы избавили многие города. Мы же ожидая вас, сердце наше истощается и очи наши всегда устремлены на путь, удостоимся ли вас здесь увидеть? Письмо сие пишем с большим страхом. Если эти неверные следуют, то без сомнения они нас истребят. Почему крайне умоляем вас //; как наискорее подать нам помощь и освободить нас от постигающего бедствия во славу имени божия и в долголетие победителя императора, за которого молящиеся пребываем.

Вашего сиятельства

Пастырь католического народа тер-Иоани Бетанов.

Писано в Артанудже 29-го сентября 1828 года.

(Центральный Государственный Исторический архив в Ленинграде, фонд 1018, опись 3, дело 79, 1829 г. л. 1-2).

Докладная записка

Прибывшие из армянского общества 5 человек рассказывают следующее:

1. Шестой день как Коса Мамет паша из Ардаана своими войсками и со всею тягостью отправился к Арзруму, доезжая до горы Гарминджака по причине узкой каменистой и лесистой дороги не мог взять с собою одну пушку, которую завсегда имел при себе, и также 12 арб сухарей, имеющих в запасе, принужден был оставить оные взявшие означенном месте, что и поныне остаются там брошенными.

2. Все ардаанские жители после отъезда Коса Мамет паши из Ардаана переселились в разные стороны к крепким местам, остался там их начальник, который старается с помощью жителей вывозить весь хлеб имеющийся в запасе, дабы тем питаться.

3. Чилдирские же жители переселились в разные стороны, остались одни мужья и ожидают обстоятельств.

4. В городе Ахалцихе стараются всем запасти и по возможности укрепить город, не отколь не пришли туда никакие войска, да и сами ахалцихские граждане не желают впустить к себе посторонние войска.

5. Сей посланный именем армянского общества, состоящего из 22 деревень, которые изъявляют свои готовности переселиться под покровительство России и усерднейше просят начальство не оставить их в настоящем несчастном положении и дать им руки помощи, также объявляют, что они сами без утруждения начальства желали бы переселиться сюда, но опасаются от Гафар хана, Халипа Гули хана, Бертобека и Гоменского паши Тагара, которые живут с ними весьма близко почти вместе, сии наименованные люди в нужде могут иметь 1000 конников и могут нас совершенно разорить, а имя Российско-

го войска так велико и так страшно для неприятеля, что хотя их 500 человек, 5000 неприятелей совершенно теряют дух и смелость.

ЦГИА ГССР. ф. 548, д. 11, л. 59.

Верно:

ИЗВЕСТИЯ ИЗ ВАНА

В г. Ване никакого войска теперь не находится, кроме обыкновенной дружины паши, но уже приказано собирать со всего пашалыка к будущей весне значительное количество пехоты и конницы.

В кр. Ван находится около сорока крепостных орудий и четыре полевых орудия. Весною паша может собрать конницы до шести тысяч человек и пехоты до двенадцати тысяч человек: паша надеется единственно на пешее войско, называемое Галладжи, которые однако же не могут собраться рано весною, ибо у них до самого лета лежат большие снега. Ванский паша может сверх того иметь до четырех тысяч войск с известного куртинского племени Гаки-яри, если они придут в повиновение, теперь же они паше не повинуются. Сын Исак паши Дежтер-дер паша бек, поссорился с отцом и удалился в Кр. Хошаб. Отец опасается сына своего, армяне же уверяют, что // при вступлении Российских войск в Ванский пашалык паша бек непременно будет оным служить, дабы получить место отца своего.

Армянские священники присылали тайным образом сказать мелику Ала Верди, что если русские за полмесяца до Багара с 10 марта придут к Вану, то город сей непременно должен будет сдаться, ибо ванские войска к тому времени еще не соберутся.

Вообще всех армян мусульмане жестоко притесняют, в г. Ване чумная болезнь не существует, но она находится в некоторых селениях пашалыка.

Генерал-майор Панкратьев.

(Центральный Государственный Исторический архив в Ленинграде*. фонд 1018, опись 3, дело 102, л. 2. 1829.

СПИСОК

Награжденных армян-добровольцев, активных участников боев 14, 17, 19 и 20 июня 1829 года.

1. Бекларов Минас	16. Бектабеков
2. Пирумов	17. Андраников
3. Бекларов Беклар	18. Баратов
4. Векилов Мартирос	19. Тарханов
5. Агамиров Егик	20. Абамелик
6. Абаян Аслан	21. Костанов
7. Шахназаров Ростом	22. Калантаров
8. Алексанов Сергей	23. Едигаров
9. Несторов Мелих-Алахверды	24. Алхазов Антон
10. Калтузов Степан	25. Манучаров Давид
11. Баратов	26. Курганов Течан
12. Абамеликов Григор	27. Кананов Артем
13. Шаншиев	28. Амасов С.
14. Арсенов	29. Мясников Степан
15. Степанов	

ЦГИА Грз. ССР, ср. 548, оп. 9, д. 50, лл. 168—194.

А. Н. НЕРСЕСЯН

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ИХ РУССКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

(Резюме)

В 1639 г. Армения, бывшая в течение веков ареной разрушительных нашествий кочующих на Востоке многочисленных разбойничьих племен и государств, была окончательно разделена между Турцией и Персией. Под тяжким игом персидских шахов и турецких султанов армянский народ переживал мрачные дни, подвергаясь грабежу и истреблению.

Продолжительные турецко-персидские войны нанесли губительный удар экономической жизни Армении и оставили тяжелые последствия для армянского народа. Эти войны систематически разоряли и опустошали благоустроенные города и села, иногда целые области; сотни тысяч армян предавались мечу и угонялись в рабство.

Но наивысшим злом для армянского народа являлись междоусобные феодальные войны турецких пашей с курдскими феодалами-беями и племенными старшинами, в свою очередь грабившими и ослаблявшими Западную Армению, абсолютное большинство которой, по сло-

вам известного французского путешественника Таверна, до середины 17 века составляли армяне. Эта страна в течение двухсот лет была до такой степени разрушена, что множество армянских сел перестало существовать, а из сотни, бывших в прошлом хозяйств, сохранилось лишь несколько.

В Турции, начиная с 16—17 веков, централизованная власть начинает ослабевать, что связано с процессом ее внутреннего упадка. Вследствие этого на окраинах постепенно образуются многочисленные независимые или полузависимые феодальные княжества; политическая анархия в стране достигает больших размеров, и Армения становится ареной внутрифеодальной разорительной борьбы. Все усилия османского государства сдерживать мятежных и непокорных феодалов были тщетны. Внутрифеодальные войны так распатали и опустошили страну, что здесь распространяется страшный голод, во время которого, по свидетельству Даврижийского, люди поедали не только кошек и собак, но иногда и друг друга.

Положение трудового крестьянства, составлявшего основную часть населения Западной Армении, становится все тяжелее, оно влачит крайне нищенское существование.

Экономически тяжелое положение западноармянского крестьянина было следствием прежде всего военно-феодального насилия, проводимой по отношению армян аграрной политики, существовавших аграрных отношений и законов. Благодаря этой, проводимой султанским правительством аграрной политике, в стране все больше укореняется феодальное грабительское землевладение. Выделяется сильная феодальная аристократия, которая постепенно превращается в угрозу султанскому правительству.

В тех областях Западной Армении, где обосновыва-

ются курдские племенные старшины-беки, земля отныне и навсегда признается их наследственной собственностью.

При поддержке государства они закупают армянскими селами, целыми областями и провинциями, ограничивают личную свободу крестьянина, закрепощают его. Вместе с курдскими беями и шейхами крупными феодалами-землевладельцами являются также турецкие паши и беи, а также местные помещики и духовенство. Они становятся владельцами и личности и собственности армянского крестьянства.

Несмотря на то, что магометанская религия запрещает рабство, вместе с возникновением крупного феодального землевладения в Турции устанавливаются фактически рабовладельческие отношения. Они сохраняются до конца 19-го века. Курдские беги и ашрафы безнаказанно присваивают земли трудового крестьянства, превращая их в свою феодальную собственность, обращаются с крестьянами как с рабами. Они присвоили себе право не только на собственность крестьянина, но и на его личность, посягая на святую семью, использовали всякий повод для уничтожения и ограбления крестьянина.

Курдские феодалы в различных провинциях Армении захватили 263 деревни с принадлежащими им землями. Большая часть населения этих деревень была угнана, а их земли присвоены курдами; другая часть крестьян оставалась в деревнях, но лишалась права на землю и таким образом закрепощалась. Лишенный земли западно-армянский крестьянин из поколения в поколение лишился хлеба, а следовательно и жизни.

Об отсталых рабовладельческих порядках, существующих в Турции, свидетельствуют многочисленные писатели знакомые с экономической жизнью Турции, а также адресованные католикусу прошения представителей западно-армянской общественности.

В. И. Ленин, характеризуя рабовладельческий характер существующего в России феодального хозяйства, называет его хозяйством не европейского, а древне-китайского, скорее турецкого типа.

В конце 19-го века Ленин отмечает существование в Западной Армении рабовладельческих прав; крестьяне, по его словам, здесь покупаются и продаются курдскими бегами и помещиками точно так, как продают и покупают овец и скот. Единственная разница состоит в том, что люди не отрываются от земли, а продаются вместе с той землей, которую возделывают.

Западно-армянские крестьяне сгибались под ярмом налогов султанского правительства, они выплачивали множество налогов и податей, выполняя разные тяжкие повинности. Эти повинности были особенно невыносимыми во время войн, в частности, чрезвычайно трудно приходилось крестьянам прифронтовой полосы. Регулярные турецкие войска и курдские башибузуки, проходя через армянские села, отбирали все, что попадало под руку, совершали насилия и насилования. А терпя поражение, что случалось довольно часто, и отступая, они разоряли армянские села, подвергали армян грабежу и истреблению.

Один из писателей, знакомых с экономической жизнью Турции тех времен, говорил, что Турция первая в мире страна, крупнейшую сумму бюджета которой составил взимаемый с крестьян десятинный налог. Но наибольшее зло было не в величине установленного государством налога, а в способе его взимания, откупочной системе, которая высасывала из крестьянства последние соки, наносила губительный удар по, и без того отсталому, сельскому хозяйству. Потому что кроме официально установленного налога, курдские беги и турецкие чиновники отбирали у крестьян все, что было им лучше угодно.

Одна из причин отсталости сельского хозяйства и разорения крестьян в Турции — это проникновение иностранного капитала, тяжесть которого уже со второй половины 19-го века также ложится на спину крестьянина.

Чтобы составить представление о степени отсталости сельского хозяйства Турции, достаточно отметить, что до второй половины 19 века здесь не имели представления о плуге, и отец Хримлян в 1860 г. выписал плуг для своей школы из Европы.

Англичанина Мак-Косна поражает первобытный способ обработки земли, по его словам здесь повсеместно употребляют примитивную первобытную соху, которой можно лишь поцарапать приараратскую равнину. Европейские путешественники, в частности, французский писатель Вальней, который путешествовал по Турции с 1783—1785 гг., рассказывают о крайней степени упадка и разорения крестьян Западной Армении.

Вследствие усиления феодального гнета и бедственного положения крестьян, в стране все больших размеров достигают антифеодальные стихийные выступления, которые постепенно охватывают всю империю. Антифеодальные волнения с особой силой проявляются в среде народов, поработанных Турцией, где вместе с феодальным гнетом существует национальный (в форме религиозных гонений), и где антифеодальные выступления сочетаются с освободительным движением.

Крайне отсталые феодальные отношения, хищническая налоговая политика, грабежи пашей и бегов, безграничный произвол, национально-религиозные гонения — все это окончательно опустошило Армению. Разрушаются все производительные силы страны, сельское хозяйство, составляющее основную отрасль ее экономики, достигает совершенного упадка.

В этих условиях общего экономического и политического спада переживают разложение и упадок в Тур-

ции торговля и ремесла, разоряется мануфактурная и мелкотоварная промышленность. «Турецкое владычество, — пишет Энгельс, — несравнимо с капиталистическими порядками. Приобретенная прибавочная стоимость ничем не гарантирована от хищных рук сатрапов и пашей, не существует первого и основного условия буржуазной прибыли — неприкосновенность личности и собственности купца».

«Турция осталась такой же, какой была в период захвата Константинополя», — пишет Убишини. По словам многочисленных европейских путешественников, в Турции до начала 19-го в. существовало много различных товаров ремесленного производства и мануфактурной промышленности.

После второй половины 19-го века они перестают производиться или производятся в незначительном количестве. Это говорит об экономическом упадке Турции в указанное время. Одной из причин этого упадка надо считать закабаляющее и разоряющее влияние европейского капитала. «Английские фабричные товары благодаря своим низким ценам быстро вытесняют в Азии продукцию домашней индустрии гаремов», — пишет Ф. Энгельс. Приходят в упадок города страны. Западно-армянские города, бывшие в прошлом крупными центрами торговли и ремесла, переживают разорение, теряют свою экономическую значимость.

Большая часть западных армян, которая занималась ремеслом, постепенно разоряется лишается средств существования, попадает в лапы нищеты.

Проникновение Западного капитала в Турцию наносит большой вред так же коммерции, которой большей частью занимались армяне.

Таким образом, в условиях существующей в Турции политической анархии, отсталых феодальных отношений и сплошного разбоя, торговля и ремесла приходят в упа-

док и страна ставится в крайне тяжелое положение в экономическом отношении.

Все попытки Турецкого правительства «вывести страну из экономически отсталого положения и поставить ее на путь цивилизации» (К. Маркс) были безуспешны.

Для успешной борьбы с центробежной силой страны — крупными землевладельцами необходимо было иметь армию, солдаты которой были бы независимы от феодалов. Этого Турция была лишена. Солдаты турецкого войска непосредственнее и теснее были связаны со своими сюзеренами, чем с главным командованием армии.

Упадок Турции был причиной также ее неудачной внешней политики. Все труднее и труднее становится для Турции вести войны с Европой. Они поглощают огромные средства, вследствие чего военно-феодалная османская империя встала перед фактом внутреннего кризиса и разорения.

Прежняя военно-феодалная система постепенно теряет свое значение. Офицеры, для которых война прежде была основным занятием и главным источником прибыли, теперь начинают интересоваться сельским хозяйством. На смену военному офицерству приходит феодал-помещик. Янычарские полки, тесно связанные с системой феодального землевладения, постепенно теряют прежнюю силу, проявив в войнах 18-го века свою полную несостоятельность. Военная техника Турции также сильно отставала, она оставалась такой же что и в 16 веке.

Султанская Турция, достигшая в 16-ом веке вершины своей военной мощи, начиная с 17-го века, под ударами ряда западно-европейских государств, несмотря на отчаянные усилия, не может удержать в своих руках закабаленные в прошлом страны и, начиная с 18-го века, одну за другой теряет их.

Лишенная колоссальных доходов с подвластных ей стран, Турция попадает в тяжелое финансовое положение, достигшее крайнего напряжения в начале 19-го века, вследствие Закавказского мирного договора. Финансовый кризис был связан также с беспредельным расточительством государственных средств, хищениями, разгульной и аморальной жизнью гаремов, которой наслаждались султан и окружающие его придворные высокопоставленные государственные мужи.

Попытки Турецкого правительства поправить свои финансовые дела грабежом народных масс, увеличением взыскиваемого с них прямого налога, провалились. Ведь труженики провинции и без того находились в крайней степени обнищания и истощения, и с них нечего было брать.

«Напрасно ищет оно (турецкое правительство) свое золото и серебро в своих провинциях», — писал Налбан-джян.

Не находя средств для погашения долгов внутри своего государства, и чтобы упорядочить свои финансовые дела, Турция обращается за помощью к Европейским государствам.

Это постепенно ставит ее в экономическую зависимость от западных империалистических держав. Турция становится главным рынком сбыта англо-французского капитала, что еще больше ускоряет процесс ее упадка и экономического разложения.

В. И. Ленин усмотрел в этом несчастье Турции.

В условиях экономического упадка и разложения ухудшается положение трудящихся масс, становится еще более невыносимым положение закабаленных, пораженных народов в том числе и армянского, которые подвергаются как национальным, так и религиозным гонениям.

В своей освободительной борьбе против султанской Турции и балканские народы, и Западные армяне опирались на Россию, связывали свои надежды с великим русским народом. Выступая в роли защитника национально-освободительного движения балканских и закавказских народов против Турции, царское правительство прежде всего исходило из интересов своей внешней политики. Но каждый нанесенный им удар объективно способствовал делу национально-освободительной борьбы стоящих под турецким ярмом народов, приближал час их освобождения.

Этим и определяется прогрессивная роль России в освободительной борьбе этих народов.

Совершенно противоположную роль в этом вопросе играли англо-французские колониалисты. Исходя из своей империалистической выгоды, они старались защитить территориальную целостность Турции, ее деспотизм по отношению к поработленным ею народам, стремились ослабить влияние России. Чувствуя растущую симпатию западных армян по отношению к России, их определенно русскую ориентацию англо-французские колониалисты прибегали к католической пропаганде. Они посылают в западную Армению множество католических и протестантских миссионеров, которые разворачивают энергичную деятельность, сея среди армян распрю, вероотступничество, стремясь ослабить их национально-освободительную борьбу, упрочить англо-французское влияние. Эта разлагающая деятельность католиков-иезуитов находила поддержку у Римских пап. Турецкому правительству было известно о раскольнической деятельности миссионеров, однако оно не только не мешало, а, наоборот, содействовало им, так как это было ему на руку. С

другой стороны, поощряя миссионерскую деятельность, оно угождало своим европейским хозяевам.

В результате расшатывающей деятельности миссионеров в среде западных армян возникает внутренний раскол, взаимная ненависть, что превращает армян в две враждующие армии, а некоторые из католиков становятся на путь прямого предательства и доносов по отношению своих собратьев.

Резко враждебны по отношению к национально-освободительной борьбе армяне-откупщики, своей выгодой и доходами тесно связанные с султанским двором. Национально-освободительному движению западных армян, направленному против турецкого насилия, препятствовала также часть западноармянской крупной буржуазии, особенно крупная торгово-промышленная буржуазия города Змюрня, которая своими доходами была связана с западными — в особенности английскими, империалистами. Эта буржуазия поощряла подлую и наглую деятельность миссионеров и помогала им.

Западноармянское национально-освободительное движение приняло широкий размах в начале 19 века во время русско-персидской (1826—1828 гг.) и русско-турецкой (1828—1829 гг.) войн, когда в ходе объединенной борьбы против общего врага все больше креп боевой союз армянского и русского народов.

Освобождение восточной Армении от персидского ига, ее присоединение к России и образование армянской области, вызвало большой энтузиазм среди западных армян, укрепило их веру в Россию, как освободительницу от турецкого ига.

Западные армяне, воодушевленные примером своих восточных братьев сами пытаются стряхнуть с себя чуждое ярмо, воссоединить с помощью России Западную и Восточную Армению. Вот почему, когда началась русско-турецкая война 1828—1829 гг., армяне с энтузиазмом

и преданно используют все возможные средства, чтоб помочь русской армии, способствуют ее победе. Во время этой войны бок о бок с русскими солдатами 10 000 армян сражались против общего врага, тысячи армян в тылу врага помогали русскому командованию, посылая сведения о силе и намерениях противника. Армяне помогали русской армии и материально. Об этом рассказывали в своих донесениях участники войны, авторы произведений об этой войне и командиры русской армии.

Чем глубже проникала русская армия на территорию Западной Армении, тем ярче проявлялись искренняя и безграничная любовь и преданность армян по отношению к русским, жгучая ненависть по отношению к султанской Турции.

Все это говорит об определенно русской ориентации Западных армян в начале 19-го века, их глубокой вере в русский народ.

За эту всенародную и всестороннюю помощь русской армии Турецкое правительство, турецкие пашы и курдские беги питали лютую ненависть к армянам и ждали удобного момента, чтоб отомстить им, учинить новые армянские погромы.

Русско-турецкая война 1828—1829 гг. окончилась победой России. 2 сентября 1829 г. в Адрианополе был подписан мирный договор, согласно которому к России отходили острова у устья Дуная, исключая Батуми и Ахалцихскую область. Султан утвердил свободное курсирование русских торговых судов во всех турецких водах, в том числе и в проливах, а также свободу торговли в Турции для русских купцов.

Адрианопольский мир имел огромное значение для освободительной борьбы балканских народов против турецкого владычества. В результате победы России полностью была освобождена Восточная Армения, были за-

креплены автономные права Молдавии, Валахии, Сербии.

Утвержденная Адрианопольским миром, новая русско-турецкая граница обеспечила на Кавказе неприкосновенность Грузии, закрепила присоединение Восточной Армении к России. Пришел конец турецкой экспансии в районе Кавказского побережья Черного моря и работ торговли, поощряемой здесь Турцией.

* * *

Армяне, связывавшие с победой русской армии много надежд на свое освобождение, переживали большое горе. По Адрианопольскому миру русские должны были оставить освобожденные ими территории Западной Армении. Было ясно, что после ухода русских армяне подвергнутся истреблению со стороны турецких пашей и курдских бегов. Единственным спасением армян было переселение, вынужденный путь на чужбину, по которому и пошла значительная часть западных армян. Отступая, русская армия встречала на своем пути сотни армянских семей, умолявших помочь им перебраться на территорию подвластную России. Война еще не была завершена, когда 500 армянских семей переселились на территорию Восточной Армении, граничащей с Баязетом. По пути они подвергались нападению 1000 вооруженных курдов и героически сопротивлялись до тех пор, пока на помощь им не подоспел отряд из 180 вооруженных армян, под руководством Симона Абрамяна из Сурмалу.

После войны к генералу Паскевичу обратились представители общественности Баязета, Карса, Ардагана, Маназкерта, Муши и Эрзерума с просьбой разрешить переселение в районы подвластные России. Желание переселиться под власть России было так велико, что большинство западных армян в своих прошениях объявили,

что не просят от государства материальной помощи. Уступая многочисленным прошениям, Паскевич приказывает русским военачальникам разрешить переселение тем, кто желает переселиться собственными средствами, не ожидая высшего указа об общем переселении.

Одновременно Паскевич обращается к Николаю I с большим донесением, где, подробно перечисляя все заслуги армян перед русской армией, просит царя разрешить переселение их на территорию России.

Получив разрешение, тысячи армянских семей из разных уголков Западной Армении, оставляя кров и очаг, ценой огромных лишений двинулись к районам подвластным России, не останавливаясь ни перед какими трудностями. В результате русско-турецкой войны 1828—1829 гг. из Западной Армении переселилось таким образом 14 000 семей, всего 90 000 человек, которые поселились в Ахалцихе и его районах: Тбилиси, Елизаветполе, Гори, Телаве, Игнахе, Баргале, Памбаке, Шираке, Таллине, Апаране и в районе озера Севан.

Во время войны 1828—1829 гг. окрепли дружеские связи армянского и русского народов, стала сильнее надежда западноармянских трудящихся на окончательное освобождение от турецкого ига с помощью великого русского народа. Эта всенародная симпатия еще раз с большей силой проявилась в годы русско-турецких войн 1853—1856 гг. и 1877—1878 гг.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արդի բեգ 37:	Արտեմ 122, 148:
Արդուլ Համիդ, սուլթան, 72:	Ափրիանով Մելիք-Խանակ 123:
Աբխազով 123:	Բ
Աբովյան Խաչատուր 103:	Բադերխան բեյ 77:
Աբրահամյան Սիմյոն 159:	Բադո 122:
Ազնուրյան 138:	Բալուլ փաշա 15, 130, 131:
Ալազին բեգ 19:	Բայրան 4:
Ալեքսանդր, կաթողիկոս, 83, 139:	Բանեյան Մանուկ 15, 129, 130:
Ալեքսանդր Պավլովիչ, բարոն, 91:	Բաշինջադով 123:
Ալի Մորդան, խան, 116:	Բարդղեմիոս, վարդապետ, 163:
Ալպուրյանյան Ա. 13, 15, 19, 22, 45:	Բարյակինսկի, փոխարքա, 91:
Ակուլ 118:	Բեգլարյան Շամիլ 120, 122, 123:
Ակուլով 120:	Բեդերխան բեգ 20, 22:
Անմեդ բեգ 136:	Բեգիր 71:
Աղաջանով Անտոն 151:	Բեկովիչ Չերկասկի, իշխան, 125:
Այվազովսկի Գաբրիել 42:	Բեյբուրով, իշխան, 136, 138, 139:
Աննա 147:	Բեստուժև Պյոտր 114, 119, 138:
Անտոն, եպիսկոպոս, 74:	Բերխան, գեներալ, 125:
Աշտարակեցի Ներսես 74, 77, 129:	Բլումբերգ 70:
Առաքել Գավրիլյան 11, 12, 16:	Բորդին 123:
Արաբեկյան Ասլան բեկ 156:	Բուրգով Ի., գեներալ-մայոր, 114, 119, 123, 152, 153, 154:
Ավետիք, եպիսկոպոս, 74:	Գ
Ավետիք, պատրիարք, 84:	Գալստյան Մերմազան 102:
Ատոմ 27, 28, 37, 38:	Գեղամյանց Ե. 126:
Արծրունի Գրիգոր 57:	Գերվինուս 50:
Արծրունի Մկրտիչ 151, 159, 164:	Դյուրմալբեյ Կոչաբեյ 64:
Արզուրինսկի-Գուգուրով, իշխան, 152, 160:	Դրեքոս 133:
Արզուրինսկի-Երկայնաբազուկ, տե՛ս Արզուլ թինսկի-Գուգուրով:	Դրիբոնդով 112, 131, 139:
	Դրիգոր Դարանազցի 11:
	Դրիգորիս, վարդապետ, 33, 99:
	Դրին 58:

Գևորգ, սարկավագ, 43:
Գևորգ Գ., կաթողիկոս, 91:

Գ

Դիբիշ 112, 156:
Դիլո 115, 118:
Դիոգենես 14:

Ե

Եզդանշիր 22:
Ենիկուրյով 123:
Երիցյան 93:

Զ

Զասս, ժալոր, 153:

Է

Էմին փաշա 117, 118, 119, 121:
Էնգելս Ֆրիդրիխ 55, 54, 56, 59,
64, 67:
Էսսեն, կապիտան, 140, 152:

Թ

Թաքոս 160:
Թաքուլ 118, 119:
Թավերն 13:
Թարխանով 120, 124:
Թեմուր բեգ 14, 15:
Թեյլոր 93:
Թոխմախյան Ա. 52:
Թումանով 120, 124:

Ժ

Ժիգարյով 69:

Ի

Իբրահիմ փաշա 14, 15, 19:
Իննիսյան Ղ. 13, 19:
Իսակ-բեգ 36:
Իսահ 123:
Իսաումին 108:

Լ

Լազարի 76, 156:

Լազարի Մ. Պ., զնդապետ, 108
120, 121, 123:
Լալայան Ե. 12:
Լաչինով Ե. 53, 114, 116, 119,
120, 127:
Լենին Վ. Ի. 36, 59, 74:
Լենկբեմուր 85:
Լեո 10, 11, 33, 72, 95, 96, 97,
108, 149:
Լեփսիուս 18:
Լիխուտին, գեներալ, 44:
Լիման, զնդապետ, 152:
Լինչ 26, 58:
Լուի Ֆիլիպ 90:

Խ

Խաչո 160:
Խոջի-բեկ 72:
Խրիմյան Մ. 32, 51:
Խուլաբաշև 58:

Կ

Կան-Մելկոնով Մալուլ 78:
Կանդիրի, զնդապետ, 142:
Կանովնիցին 119:
Կարապետ, արքեպիսկոպոս, 26,
43, 146, 147, 164:
Կարլայ Մակ-Կոան, տե՛ս Մակ-
Կոան Կարլայ:
Կոլլուբակին 22, 34, 35, 82, 83,
85:
Կոռնիլով 108:
Կրիկ Զեմա, կապիտան, 27:
Կուլժինիկով, փոխզնդապետ,
140, 152:
Կուրդանով 120, 122, 123, 134:

Հ

Հաբսբուրգներ 68:
Հալիբ փաշա 113, 119, 135,
146:
Հակկի փաշա 135, 142, 143:
Հակոբ Կարենցի 40:

Հակոբյան Բարսեղ 133:
Համեո 68:
Համիդ բեգ 125:
Հաջի-Սալեն փաշա 135:
Հասան խան 14, 115:
Հասունյան 90, 91, 94:
Հարություն 118:
Հյուսին խան 130, 139:
Հյուսին փաշա 67:
Հովհաննես, փարզապետ, 133:
Հովհաննեսով 144:
Հովսեփյան Գարեգին 40:

Ղ

Ղազար 118:

Ճ

Ճավնավաձե 128, 132, 134:

Մ

Մակ-Կոան Կարլայ 45, 51:
Մանմեղ Ալի փաշա 99, 106:
Մանմեղ խան 102:
Մանուկ 2-րդ, սուլթան, 66,
67, 106:
Մանուկ խան 20, 21, 27:
Մանուկ փաշա 26:
Մամիշ աղա 145:
Մանասարով 123:
Մանուկյան Կարապետ 76, 92:
Մաթեոս, պատրիարք, 20:
Մաթրոս, կաթողիկոս, 91:
Մարգար 121:
Մարքս Կարլ 45, 59, 62, 65,
68, 71:
Մելիք-Ալավերդյան 133:
Մելիքզադե, տե՛ս Բաֆֆի:
Մելիք-Մարտիրոս 140, 151:
Մելքոնյան Մանուկ 131, 132:
Մենմեղ աղա 32:
Մեշկերյանով 140:
Մետերնիխ 111:
Մինասով Գրիգոր 123—124:

Մինասով Պողոս 123—124:
Միրզա աղա 133:
Մուրքե, ժարջալ, 48, 49, 97:
Մուրադ, սուլթան, 72:
Մուրադյանց Պ. 14, 35:

Յ

Յուզբաշով 124:

Ն

Նալբանդյան Միրայել 47, 73,
74, 80, 81, 89, 90, 92, 98, 100:
Նախիմով 108:
Ներսես Աշտարակեցի, տե՛ս Աշ-
տարակեցի Ներսես:
Ներսես, կաթողիկոս, 31:
Նիկոլ 118:
Նիկոլայ 1-ին 111, 160:

Շ

Շաքիլով 123:
Շահադիգ Ե. 89, 90:
Շարգյուրով Սերգեյ 123:
Շերիֆ աղա 113, 116, 117, 118:
Շերիֆ բեգ 21:
Շիրազով 123:
Շիրվան 125, 136:

Ո

Ոսկան աղա 131:

Չ

Չերնիշև 161:
Չիլախ-շեյխ 77:

Փ

Փանկյատով, գեներալ, 134, 155,
156, 163:
Փասկելի, գեներալ, 115—123,
138—147, 151, 152, 154, 155,
159, 160, 161:
Փարսամյան Վ. 131:

Պետերխան պեյ 20:
 Պետրոսով 124:
 Պերպերյան Ավետիս 19, 20, 21,
 88, 95, 134, 135:
 Պյոտր 1-ին 66, 67:
 Պոլգրաֆ Ջեֆորդ 59:
 Պոդոս 117:
 Պոդոս, վարդապետ, 98, 99:
 Պոպով, գեներալ, 124, 149, 150,
 151:
 Պուշկին Ալեքսանդր Սերգեևիչ
 121, 122, 141, 142, 148, 154,
 155:
 Պուշկին Մ. 114, 119, 120, 122:

Ջ

Ջաֆար 40:

Թ

Թադյուկին 11:
 Թաշիդ փաշա 20, 21:
 Թաևսի, գեներալ, 119, 141,
 148:
 Թեոս, գեներալ-մայոր, 140, 160:
 Թոգեն Դ. Գ. 107:
 Թուստամով 124:

Ս

Սաբի 122:
 Սագինով 120:
 Սալիկյան Միքայել 93:
 Սարգիս 122:
 Սարգիս, վարդապետ, 26:
 Սարիբեկով 123:
 Սարիբեկով Առաքել 224:
 Սարս 117:
 Սելիմ II 16:
 Սեմիչև Ն., գեկարբիստ, 114, 141:
 Սկին, աշղլիական հյուսանատու,
 32:
 Սոբեսկի Յան 68:
 Սոզոմոն 160:

Սվանյան 13:
 Ստեփան 134:
 Սրվանձոյան Գ. 10, 59:
 Սուլեյման I 38, 41:
 Սուլեյման, սուլթան, 24:
 Սուլեյման փաշա 26:
 Սուխորուկով Վ. 114:

Վ

Վալի աղա 121:
 Վալիովսկի Վ. 114, 115, 119:
 Վալենյ 53:
 Վարդան 115, 117:
 Վարդանով 123:
 Վարշամով 124:
 Վեգիրով 124:
 Վիշենսկի Ֆ. 114:
 Վիտգենշտեյն, ֆելդմարշալ, 111:
 Վրոնչենկո 61:

Տ

Տեր-Գրիգորյան Գալուստ 131:
 Տեր-Հակոբ 133:
 Տեր-Հարություն 117:
 Տեր-Ղազար 133:
 Տեր-Մելիքսեր 117, 118:
 Տեր-Մկրտիչ 122:
 Տեր-Պետրոս 122:
 Տեքսպեն Շարլ 55:
 Տիգրանյանց Լևոն, ռժիշկ, 46:
 Տիրացույան Դրիգոր 131:
 Տրոտտեր, մայոր, 36, 50:

Բ

Բաֆֆի 22, 23, 29, 36, 37, 48,
 88, 90, 91, 98, 99:

Յ

Յիգիանով 102:

Ռ

Ռեբիլին 25, 55, 63:

Ռեզուն Աբգուլա փաշա 19:
 Ռուկով 140:

Ք

Քալանթարով 124:
 Քիշմիշյան 59:
 Քյոսա-Մանմեդ փաշա 113, 115—
 116, 119, 122, 128, 135:

Օ

Օմար աղա 138, 139:
 Օսման փաշա 20, 21, 141, 163:
 Օստեն-Սակեն 115, 138:
 Օվսյանի 45:
 Օրբելյան 124:
 Օրմիցկի Ն. 114:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ա

Աբխազիա 113:
 Ադրիանապոլիս 8, 70, 71, 158, 159, 163:
 Աթենք 107:
 Ալա-դաղ 26:
 Ալաշկերտ 12, 31, 52, 132:
 Ախալքալաք 113:
 Ախլցխա 113, 115, 122, 125, 136, 159, 158, 160, 161, 164:
 Ախուրյան, *գետ*, 48:
 Ամերիկա, 83, 86, 87, 89:
 Այնքաբ 82:
 Անապա 115:
 Անատոլիա 15, 55, 156, 163:
 Անգլիա 6, 7, 58, 79, 80, 85, 87, 90, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 139:
 Անգորի, *ամրոց*, 138:
 Անդրկովկաս 6, 79, 101, 103, 104, 105, 106:
 Ապարան 52, 164:
 Ասիա 62, 70, 160:
 Ավգոդ, *գյուղ*, 76:
 Ավստրիա 70, 109, 111:
 Արարատ, *լեռ*, 51:
 Արարատյան դաշտ 52:
 Արդահան 122, 124, 128, 160:
 Արդանուջ 124:
 Արծափ 130:
 Արցրում, *տե՛ս Էրզրում*:
 Արփաչայ 113—114:

Արևելյան եվրոպա 68:
 Արևելյան Հայաստան 6, 7, 9, 105, 129, 156, 158, 159:
 Արևելք 3, 9, 35, 48, 55, 58, 75:
 Արևմտյան Հայաստան 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 18, 22, 25, 38, 48, 50, 52, 53, 54, 56—59, 62, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 87, 91, 92, 93, 98, 105, 113, 129, 147, 157, 159, 161, 163:
 Արևմուտք 50, 58, 62, 74, 75, 81, 93, 98:
 Ացխուր 113, 124:

Բ

Բագրևանդ 14, 15, 150:
 Բաքումի 113, 158:
 Բալկանյան լեռնանցք 110:
 Բալկանյան լեռնաշղթա 110:
 Բալկաններ 79, 106:
 Բալու 20:
 Բաղդադ 22:
 Բաղեշ 20, 21, 23:
 Բայազետ 14, 15, 23, 102, 113, 122, 128—134, 140, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 157—160, 164:
 Բայբուրդ 152—155, 157, 158:
 Բասեն 144:
 Բեյրութ 43:
 Բերա 88:
 Բերտիկ 119:

Բիբլիա 9, 21, 22, 53, 56, 57, 52, 76, 82:
 Բյուզանդիա 23, 24, 89:
 Բոսան 81:
 Բորչալու 140, 164:
 Բոնաշեն 33:
 Բրաուլ, *ամրոց*, 110:
 Բուլղարիա 58, 111:
 Բուրսա 55, 56:

Գ

Գանիրեն 15, 15, 19, 22:
 Գաղատիա 88:
 Գասրմ Փաշա 48:
 Գարգար, 34:
 Գեչեան 118:
 Գերմանիա 48:
 Գյուլիստան 103:
 Գյումրի 115:
 Գյումուշխանեն 153, 157:
 Գորի 164:
 Գուրիա 113, 139:

Դ

Դալի-Ղարաշ, *գյուղ*, 160:
 Դանուբ, *գետ*, 110, 158:
 Դիադին 132:
 Դիաաուն 14:
 Դիարբեքիր 9, 19, 50, 55, 56, 57, 60, 85, 87, 91:
 Եգիպտոս 11, 106, 135:
 Ելիզավետպոլ 164:
 Եվդոկիա 57, 135:
 Եվրոպա 30, 51, 61, 64, 68, 69, 82, 89, 105:
 Երզնկա 57:
 Երևան 10, 12, 14, 37, 47, 52, 74, 90, 96, 97, 102, 104, 108, 115, 129, 131, 139, 140, 155, 160:

Զ

Զանգեզուր 130:
 Զանգեզուր, *գյուղ*, 160:
 Զմյունիա 48, 82, 88, 93, 97:

Է

Էպիդավր 106:
 Էջմիածին 83:
 Էրզրում 9, 12, 15, 19, 23, 40, 56, 60, 82, 93, 102, 113, 116, 118, 119, 122, 128, 130, 136, 139, 141, 142, 144—148, 152, 153, 155—158, 160, 164:

Թ

Թարան, *գյուղ*, 31:
 Թալին 164:
 Թավրիզ 12, 13:
 Թբիլիսի, *տե՛ս Թբիլիս*:
 Թելավ 164:
 Թեհրան 139:
 Թիֆլիս 12, 31, 52, 57, 75, 112, 139, 147, 164:
 Թոգատ 13:
 Թոփ-դաղ 147:
 Թոփ-կալա 149:
 Թոփրադ-կալե, *ամրոց*, 132:
 Թուրքիա 3—7, 9, 10, 11, 15—18, 22, 23, 25, 27, 30, 33, 35, 39, 41, 43, 44, 45, 49, 50, 57, 59—64, 67—74, 76, 79, 80, 82, 86, 89, 90, 91, 95, 98, 103, 105—110, 112, 113, 115, 134, 138, 143, 157, 158, 159, 162, 163:
 Թուրքմենչայ 104, 105:

Ի

Ինձր, *գյուղ*, 43:
 Ինչա-սուլ, *հովիտ*, 141:

Լ

Լոնդոն 86, 93, 108, 111:

Խ

Խամուր 132:
 Խարբեքդ, *համանդ*, 36, 58, 82:
 Խարդ, *գյուղ*, 153, 155:
 Խերսիս 113:
 Խմիշկ 99:
 Խիլան 23:

Խնուս 152, 157:

Խոշաբ, *ամբոյ*, 133:

Խրարտեց, *գյուղ*, 34:

Խուր 33:

Կ

Կաղզկան 12, 113, 122:

Կարին 20, 150:

Կարս 9, 12, 54, 74, 93, 102,

113, 115—122, 124, 125, 140,

143, 157, 158, 159, 164:

Կեսարիա 13, 45, 135:

Կոստանդնուպոլիս 10, 11, 20,

21, 28, 32, 37, 38, 40, 47, 48,

55, 60, 73, 76, 77, 82, 84, 87,

88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97,

99, 100, 109, 110, 112, 117,

133, 134, 135, 163:

Կովկաս 158:

Կրեմե 20:

Հ

Հալեպ 135:

Հաղբակ 23:

Հայաստան 4, 5, 9, 13, 14, 15,

19, 20, 22, 27, 29, 32, 52, 53,

54, 57, 58, 75, 83, 85, 87, 95,

98, 100, 101, 102:

Հայկական մարզ 6, 105, 115,

129, 134:

Հասան-կալա 136, 141, 144, 145,

150, 157:

Հնդկաստան 111:

Հոռո 83, 85, 90, 94:

Հունաստան 70, 106, 107, 108,

158:

Հուսպ, *գյուղ*, 37:

Ղ

Ղազախ 140:

Ղալաբիա 88:

Ղարաբաղ 139:

Ղլի-Ղարաբիլիսա 74:

Ղոշավանք 122:

Ղրիմ 22:

Ճ

Ճեզիրե, *հահանգ*, 20:

Մ

Մալթա, *կղզի*, 81:

Մաղալի 14:

Մանգլիկերտ 13, 56, 160:

Մելիդյուզ 141, 142:

Մերզին 82:

Մերձավոր Արևելք 6, 79, 106:

Միջերկրական ծով 66:

Միսուլունգի 106, 107:

Մուղավիա 110, 158:

Մոկր 23, 29:

Մուկվա 70:

Մարեյա 106:

Մուշ 19, 23, 33, 41, 48, 77, 78,

91, 99, 125, 127, 132, 155, 159,

160:

Ն

Նախիջևան 115, 140:

Շ

Շամշադին 140:

Շատախ 23, 31, 33, 37:

Շաքի 139:

Շիրակ 74, 119, 164:

Շիրվան 139:

Շումլու 110:

Չ

Չարսանջախ 23, 30, 36, 78:

Չարսանջակ, *տե՛ս Չարսանջախ*:

Չեմեն 66:

Չիֆլիկ, *գյուղ*, 57:

Պ

Պանքրմա 100:

Պարսկաստան 3, 4, 9, 53, 57,

103, 104, 105, 112, 113, 129,

134, 139, 159:

Պեյսեկ 92:

Պետերբուրգ 54, 89, 107:

Պոլիս, *տե՛ս Կոստանդնուպոլիս*:

Պոլտավա 147, 148:

Պրուսիա 111:

Պրուտ, *գետ*, 110:

Ջ

Ջալալօղլի 115:

Ռ

Ռուսաստան 5—8, 36, 57, 58,

67—71, 79, 80, 81, 93, 94,

95, 101, 103, 113, 118, 129,

139, 156, 158, 159, 161:

Ս

Սալնաձոր 150:

Սասուն 23, 33, 100:

Սեբաստիա 135:

Սեբիա 158:

Սիլիստրա 20, 110:

Սիլվեն 58:

Սլիբան, *գյուղ*, 30, 31:

Սկուտար 55:

Սոբեր, *գավառ*, 100:

Սոնախ 164:

Սողանլուղ 141, 142, 150:

Սվազ 57:

Ստամպուլ, *տե՛ս Կոստանդնու-*

պոլիս:

Ս. Կարապետ, *վանք*, 26:

Ս. Հովհաննեսի վանք 78:

Սուրմալու 159:

Սև ծով 6, 69, 115, 158:

Սևանա լիճ 164:

Սևաստոպոլ 108:

Վ

Վալախիա 110, 158:

Վաղարշապետ 14:

Վաղարշապատ 11, 12:

Վաղարշավան, *գյուղ*, 144:

Վան 9, 10, 12, 14, 19, 20, 22, 23,

26, 31, 34, 53, 54, 56, 57, 58,

82, 91, 92, 122, 132, 133, 155:

Վանանդ 48:

Վանոն 110:

Վասպուրական 20, 22, 98, 150:

Վարագա վանք 26:

Վարդանիս 76:

Վեհեթիկ 13, 42:

Վիեննա 68, 69, 70, 111:

Վրաստան 101, 137, 139, 154,

158, 161:

Տ

Տանկանայաստան 46, 52:

Տանկաստան, *տե՛ս Քուրքիս*:

Տարոն 20, 22, 77, 150:

Տիգրանակերտ 20, 37, 99:

Տիգրիս 132:

Տինիս, *աշխ*, 29:

Տիրնով 55:

Տվարածատափ 14:

Տրապիզոն 57, 58, 87, 118, 139,

152, 155:

Ռ

Ռեյսախնա 68:

Ռեյսիլիսե վանք 15, 31:

Փ

Փամբակ 74, 164:

Փարիզ 33:

Փոփի 113, 115:

Փոքր Ասիա 18, 42, 48, 86, 87,

113, 135:

Ք

Քերան-Մադեն, *քաղաք*, 59:

Քեղ 23:

Քեռփիլեյ, *գյուղ*, 144:

Օ

Օդեսա 49:

Օզնի, *գյուղ*, 57:

Օլի 153:

Յ

Յրանիս 6, 7, 57, 68,

90, 106—109, 111, 112:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	Էջ 3
Գլուխ առաջին. Արևմտահայերի տնտեսական և քաղաքական վիճակը XIX դարի սկզբին	9
Գլուխ երկրորդ. Արևմտահայերի սոցիալական օրինկոտացիան և նրանց համաժողովրդական օգնությունը սոցիալական բանակին 1828—1829 թթ. սոսո-թուրքական պատերազմի շրջանում	101
Приложение (Հավելված)	165
А. Н. Нерсисян, Экономическое и политическое положение западных армян и их русская ориентация в первой половине XIX века (Резюме)	190
Անձնանունների ցանկ	203
Տեղանունների ցանկ	208

Հրատարակչության խմբագիր՝

Հ. Բ. Պետրոսյան

Տեխնիկական խմբագիր՝

Հ. Ա. Հովասաթյան

Վերստուգող սրբագրիչներ՝

Մ. Գ. Յավրյան,

Ա. Ե. Սարգսյան

ԵՏՈՅԳՎԱԾ Է 1971 թ.

Խմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 2, 30/VI 1961 թ.:

Հանձնված է տրտագրության 14/VI 1961 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 31/III 1962 թ.:

ՎՋ 08041 Պատվեր 503 Տիրամ 2000

Թուղթ՝ 84X1081/32: Տպագր. 13,25=10,86 պալմ. մամուլ:

Հաշվ.-հրատ. 9,3 մամուլ:

Գինը՝ 71 Կ:

Երևանի Պետական համալսարանի

հրատարակչության տպարան:

Երևան, Արտգյան փող. № 104:

182-1962